

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

В. М. Дедович

**ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ:
ПОРІВНЯННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ**

**Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
педагогічних спеціальностей**

**Чернігів
2025**

УДК 37(091)(477:100)(075.8)

Д 26

Рецензенти

Т. М. Богдан, кандидат педагогічних наук, доцент НУЧК імені Т. Г. Шевченка

А. М. Кух, доктор педагогічних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Д 26 Дедович В. М. ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ: ПОРІВНЯННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ. Навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра педагогічних спеціальностей. Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2025. 128 с.

Навчальний посібник призначено для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра педагогічних спеціальностей. Може бути корисним також для викладачів, які викладають дисципліну історія педагогіки, для аспірантів педагогічних спеціальностей, вчителів, а також для всіх тих, хто цікавиться історією освіти.

В даному посібнику подано загальний огляд розвитку освіти в основних районах Землі від первісного ладу до наших днів. Автор свідомо уникав занадто детального опису історії розвитку освіти, давши короткі характеристики освіти в різних країнах планети в різні історичні епохи.

На відміну від більшості підручників з історії педагогіки, даний навчальний посібник містить короткі історичні відомості, тому що досвід автора з викладання історії педагогіки свідчить, що значна частина студентів слабо знає курс історії і не вміє самостійно зв'язати відомості, одержані в школі і вищих навчальних закладах з історичних дисциплін, з історією педагогіки. Також в даному посібнику історія української освіти і педагогіки не виноситься в окремий розділ, а розглядається у відповідні хронологічні періоди паралельно з історією зарубіжної педагогіки. На думку автора, подібна структура посібника дозволяє реалізувати елементи порівняльної педагогіки, співставляючи вітчизняну і закордонну освіту.

УДК 37(091)(477:100)(075.8)

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Протокол № 9 від 26 березня 2025 р.)*

© В. М. Дедович, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. ОСВІТА ДАВНІХ ЧАСІВ	6
1.1. Первісне суспільство	6
1.2. Навчання і виховання в древніх державах сходу	9
1.3. Античний світ	16
1.4. Освіта і педагогічна думка у Візантії.....	27
1.5. Київська Русь	33
Розділ 2. ОСВІТА В РУКАХ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ	40
2.1. Європа в середні віки і епоху відродження.....	41
2.2. Освіта в Україні в 15 – 17 ст.	47
2.3. Освіта в Московії 14 – 17 ст.	56
2.4. Педагогічна спадщина Коменського	59
2.5. Школа, освіта, педагогічна думка західної Європи 17-18 ст.	61
2.6. Освітні реформи французької революції.....	64
Розділ 3. ОСВІТА В РУКАХ СУСПІЛЬСТВА	67
3.1. Освіта в ліборежній Україні часів Гетьманщини	67
3.2. Освіта в російській імперії 18 століття.....	73
3.3. Освіта в західноукраїнських землях під владою Австрії в кінці 18 – початку 20 ст.	77
3.4. Освіта в Російській імперії в 19 столітті.....	80
3.5. Освіта в західній Європі в 19 ст.....	87
3.6. Зарубіжна школа і педагогіка першої половини 20 століття	92
3.7. Освіта в Україні з 1917 р. до початку 30-х років	110
3.8. Освіта в СРСР протягом 30-х – 80-х років.....	114
3.9. Основні риси шкільної політики розвинутих країн.....	120
ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ	127

ПЕРЕДМОВА

Історія педагогіки – одна з наукових дисциплін педагогічного циклу і один з навчальних предметів в системі професійно-педагогічної освіти. Під історією педагогіки ми розуміємо науку про розвиток виховання, школи й педагогічної думки в різні історичні періоди.

Предмет історії педагогіки як галузі педагогічного знання складає розвиток теорії і практики виховання, освіти і навчання у різні історичні епохи, включаючи і сучасність у контексті її історичного розвитку.

Більшість діячів педагогіки сприйняли відоме положення філософа Гегеля про те, що без знання минулого неможливо зрозуміти сучасне і роздивитись майбутнє.

Освітнє, професійне і виховне значення курсу історії педагогіки у підготовці майбутніх вчителів винятково важливе. Знання минулого вчительської професії розширює кругозір, допомагає зрозуміти суть сучасних проблем навчання і виховання і знайти оптимальні шляхи їх розвитку.

Історія педагогіки покликана вирішувати ряд науково-теоретичних і соціально-практичних задач:

- вивчати закономірності виховання як загальнолюдського і суспільного явища, його залежність від потреб суспільства, що весь час змінюються, розкривати зв'язок мети, змісту, організації виховання з рівнем економічного розвитку суспільства, а також з рівнем розвитку науки і культури в кожному історичну епоху.

- сформувати в студентів цілісну систему знань про педагогічні процеси, явища і факти, що мали місце в Україні і в світі.

- виявляти раціональні і гуманістично орієнтовані педагогічні засоби, розроблені поколіннями прогресивних педагогів, що усвідомили взаємозв'язок демократизації виховання з суспільним прогресом і необхідністю відповідності виховання особливостям психофізичного розвитку особистості.

- забезпечити оволодіння майбутніми вчителями кращими здобутками світової і вітчизняної педагогіки, вміннями застосовувати їх у національній школі, здійснювати пошук нових педагогічних методик.

- розкривати шляхи розвитку педагогічної науки, характер взаємодії педагогічної теорії і практики, узагальнювати те позитивне, що було накопичене в попередні історичні епохи.

- на кожному етапі соціально-історичного розвитку представляти історично правильну картину стану світової і вітчизняної школи і педагогіки.

- історико-педагогічні знання повинні активно впливати на формування історичної свідомості педагогів всіх рівнів, сприяючи подальшому удосконаленню народної освіти.

- формувати у майбутніх вчителів цілісну наукову картину світу, професійний педагогічний світогляд, національну свідомість.

Історія педагогіки включає як педагогічні, так і суспільні знання. Тому історія педагогіки зв'язана з теорією педагогіки, історією суспільства, історією культури, історією суміжних наук – філософії, психології, приватних методик.

Історія педагогіки складає базу гуманітарної освіти і професійної культури вчителя. Гуманітарна освіта: вивчаються загально педагогічні і загальнолюдські цінності, вчитель сприймає інтереси дітей, стимулюється духовно-моральне удосконалення особистості. Професійна культура: знайомство з традиціями світового і вітчизняного досвіду розвиває педагогічне мислення, дозволяє знайти свій власний стиль у роботі з учнями, не замінюючи його набором готових рекомендацій; дозволяє орієнтуватись у складній панорамі сучасних підходів до педагогічного процесу, збагачує кількість засобів, стимулює свободу педагогічної творчості.

Основними методами досліджень виступають порівняльно-історичне трактування джерел, ретроспективний аналіз педагогічних явищ, фактів і подій, класифікація фактичного матеріалу і теоретичне узагальнення його показників. Структура курсу визначається прагненням представити історію педагогіки як складову частину історії людства. В зв'язку з цим одночасно розглядається розвиток освіти і виховання в різних країнах і регіонах в кожний хронологічний період.

Весь курс історії педагогіки поділений на 3 розділи: освіта давніх часів; освіта в руках християнської церкви; освіта в руках суспільства.

Перший розділ, освіта давніх часів, охоплює період від первісного суспільства до педагогіки античного світу включно. Другий розділ, освіта в руках християнської церкви, охоплює період середньовіччя, приблизно з 5 до 17 століття, коли зміст освіти визначався релігійними догмами, в суспільстві переважав феодальний лад. Третій розділ, освіта в руках суспільства, охоплює період становлення і розвитку капіталістичного ладу, приблизно з 17 до першої половини 20 століття. В цей період зміст освіти визначається переважно потребами розвитку промисловості. З другої половини 20 століття починається новий період, який можна описати словами «суспільство в руках освіти», але це вже наша сучасність, що виходить за межі посібника. В першій половині 20 століття розвинуті держави зробили освіту обов'язковою, в середині століття населення зрозуміло необхідність освіти; а у другій половині 20 століття вже не тільки держава визначала рівень освіти, а й рівень освіти став визначати сучасне і майбутнє держави.

В навчальному посібнику розвиток освіти розглядається переважно на матеріалі європейської території, освіта в інших регіонах світу розглядається уривчасто і побіжно. Це зроблено тому, що ми самі живемо на території Європи і саме європейська освіта займає зараз панівне становище в світі. Системи освіти в інших регіонах нам часто незрозумілі через інший стиль мислення, притаманний тамтешньому населенню.

РОЗДІЛ 1.

ОСВІТА ДАВНІХ ЧАСІВ

1.1. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

Зараз ми не можемо точно знати, як жили і виховували дітей люди сотні тисяч років тому. Тодішні люди давно померли, не залишивши письмових пам'яток, а машини часу існують лише у науковій фантастиці. Але ми можемо відтворити їх життя і виховання дітей, користуючись рядом інших джерел. Це матеріали археологічних розкопок, які дають картини житла і основних знарядь праці. Це джерела усної народної творчості: міфи, казки, легенди, билини, приказки, обряди, прикмети, вірування, де збереглися елементи найдревніших пластів культури. Саме ці елементи часто викликають наш подив і навіть огиду при знайомстві з народною творчістю, але служать безцінним матеріалом для істориків. Головним джерелом є матеріали етнографічних досліджень, праці вчених, мандрівників, місіонерів 18 – 20 ст., що описують життя і побут народів Австралії, Сибіру, островів Полінезії, індіанців Південної і Північної Америки. Якщо і зараз у глухих закутках планети є племена, що перебувають на стадії кам'яного віку, то раніше племен, що знаходились на різних стадіях розвитку, від кам'яного віку до родової общини і рабовласництва, було значно більше, і життя багатьох з них детально описане. Узагальнюючи ці етнографічні описи, можна відтворити картину освіти в первісному суспільстві.

Для розуміння тодішнього життя людей і виховання ними своїх дітей потрібно уявляти особливості мислення людини того часу. Мислення первісних людей значно відрізнялось від сучасного. Ми розділяємо світ речей, матеріальний світ, де все підкоряється об'єктивним причинно-наслідковим законам, і світ духовний, наші почуття і переживання. Первісні люди відзначались «пралогічним» мисленням, де реальне і уявне немовби перемішані, де всі речі і явища природи мають свою духовну, містичну причину, де на речі і явища можна вплинути магічними обрядами.

Для нас дитина є живою повноцінною людиною від моменту народження, а то й від моменту зачаття. Для первісних людей дитина ставала живою лише тоді, коли її магічними обрядами прилучали до племені, давали ім'я. Тому для них вбивство чи смерть немовляти чи малої дитини не трагедія, а просто відстрочка у появі на світ, дитина спробує народитись ще раз. Коли у важкі часи плем'я залишало на голодну смерть малих дітей, ця картина шокувала випадкових свідків-європейців, але для тодішніх людей це було щось подібне до викидання обтяжливого багажу у далекій дорозі.

Для нас виховання є плавним процесом, без помітних різких якісних стрибків у прийомах виховання і вимогах до дитини. Для первісних людей виховання супроводжувалось якісними стрибками, що відділяють один вік від іншого, несуть зміни у правах і обов'язках, є етапами включення у плем'я, долучення до роду людського. Такі якісні стрибки – ініціації – є урочистою подією як для дитини, так і для племені. Вони супроводжуються як магічними

обрядами, що мають долучити до племені ще одну людину, так і випробовуваннями – розумовими, фізичними, психологічними. Випробування часто були дуже важкими: знання тогочасної міфології, обрядових пісень і танців, витримати болюче татуювання, підпилювання зубів, укуси мурашок, кілька діб просидіти на дереві, залізти на стрімку скелю, тощо. Не пройшовши всіх обрядів ініціацій, не можна було стати повноправним членом племені.

Перші поняття про виховання і навчання, які виділили людину з ряду людиноподібних мавп, стали використовуватись у проміжку від 500 тис. років тому назад до 1 мільйона років. В цей час люди навчилися виготовляти кам'яні знаряддя праці та оволоділи вогнем. В цей час спеціального навчання ще не було, діти виховувались, працюючи разом з дорослими. Менші діти виконували легшу роботу: підтримували вогонь, готували їжу, збирали їстівні рослини, рибалили, виготовляли домашнє начиння. Разом з дітьми працювали старі люди, які навчали молодь трудовим прийомам і попутно ділились життєвим досвідом. Старші діти працювали нарівні з дорослими членами племені.

Приблизно за 5 тис. років до н. е. склалась родова община, розвинулись прийоми праці, удосконалились знаряддя праці. Оскільки чоловіки займались переважно полюванням і на стоянках общини знаходились не постійно, то справами общини керували жінки – настав МАТРІАРХАТ. Ще однією причиною матріархату була відсутність або нечітка вираженість парного шлюбу – навіть мати не була впевнена, хто батько її дитини, рід вівся по жіночій лінії, діти належали всьому роду. Відголоски матріархату простежуються в багатьох міфах, казках, легендах. Добре відомий один з давньогрецьких міфів про Геракла – коли він у нападі безумства вбиває своїх синів. Але ця версія виникла у пізніші часи, коли оповідачі міфу прилаштовували його до тогочасних моральних уявлень. Старі версії міфу свідчать, що вбивство ним дітей було способом уникнути власної смерті – за матріархату чоловік (наприклад, у ролі військового вождя) правив дуже обмежений час, а потім його вбивали. Тому Геракл незадовго до кінця терміну правління зрікався влади на користь сина, того страчували, а потім Геракл знову ставав правителем. У ірландців (кельтів) жінки перестали служити у війську (ім це просто заборонили законами держави після поширення християнства) лише у 7 ст. н. е. З часів Київської Русі до нас дійшли численні згадки про багатинок, дівчат-поляниць, які вправно володіють зброєю і на рівних протистоять воїнам-чоловікам. В Україні пережитки матріархату, що полягали у праві дівчини засилати сватів до парубка, зберігались до 17 ст.

В часи матріархату виховання переважно здійснювалось в процесі спільної трудової діяльності з дорослими і з 13 – 14 років діти вступали в доросле життя. В цей період зафіксовані спеціальні дитячі інструменти і зброя, з'являються дитячі ігри і саме головне – МАГІЧНЕ ВИХОВАННЯ. Виникають магічні ритуальні обряди, талісмани. Діти беруть участь в ритуальних церемоніях, святах, танцях, включаючись в емоційну атмосферу, у них виробляються певні ідеали і ціннісні орієнтації. Виникають ритуальні заборони – табу, погрози, схвалення, осуд, попередження. Виникають пісні,

складаються міфічно-релігійні уявлення про походження світу і середовища проживання.

Дещо пізніше, з удосконаленням знарядь праці, полювання в осілих племен поступилося місцем землеробству. Точну хронологію провести неможливо, час переходу дуже залежить від умов проживання. Ясно, що в місцевостях з родючими ґрунтами процес проходив швидше. Керівна роль перейшла до чоловіків – розпочався ПАТРІАРХАТ. Процес переходу проходив дуже болісно, жінки неохоче здавали свої позиції. Це породило численні легенди і казки про жінок, які боролись з чоловіками, придумували для них різні тяжкі випробування і страчували тих, хто їх не витримав. В українському фольклорі збереглися численні казки про жінок, що живуть на відлюдді, володіють магічною силою і в одних випадках допомагають герою, а в інших – намагаються його знищити. Подібні казки і легенди є і в інших народів. Найбільш імовірно, що прообразами героїнь фольклору в давні часи послужили жінки – колишні старійшини племен, чаклунки, котрі з встановленням патріархату або були вигнані чоловіками, або добровільно покинули поселення, втративши там владу.

Також відбувся перехід до парної сім'ї, хоча все вироблене ще належало общині. Перші роки діти виховувались в сім'ї, а потім переходили в спеціальні «будинки молоді» – окремі для хлопців і дівчат. В цих будинках молодь готували до спеціальних магічних таїнств – ініціацій – ритуальних обрядів посвячення, визнання повнолітніми, переходу у стан дорослих. Ініціації полягали в серії спеціальних випробувань, яким передувала спеціальна підготовка. Найчастіше ініціації розтягувались в часі на кілька років, кожен етап був кроком на шляху дорослішання і закінчувались у 12 – 15 років.

Хлопцям давали певні знання і уміння, необхідні воїну, мисливцю, землеробу, реміснику... Програма для дівчат орієнтувалась на домашнє господарство, плетіння, ткацтво... Здійснювалась фізична, ритуальна, соціально-моральна підготовка. Молодь завчала повчання щодо порядку ведення господарської і воїнської діяльності, відпрацьовувала і перевіряла відповідні знання, практичні уміння і навички, завчала напам'ять родові легенди, міфи, пісні, вивчала обряди, розучувала ритуальні танці, загартовувала волю і характер.

Почала виділятися спеціальна група людей, які здійснювали виховання і навчання молоді – переважно старі люди, а також найбільш досвідчені мисливці, землероби, шамани...

З розвитком знарядь праці приблизно за 2 – 3 тис. років до н.е. родова община почала розшаровуватись. Виник поділ праці на скотарів, землеробів, ремісників, воїнів, мисливців, шаманів, вождів.... Закріпилась парна сім'я, майно якої передавалось у спадок дітям. Тепер батьки навчали дітей своєму ремеслу. «Будинки молоді» збереглися і в них продовжували навчатись всі діти, але виділились області знань – переважно військова справа, відправка жрецьких обрядів, яким навчали лише частину дітей – відповідних батьків або особливо обдарованих. Почали виникати свого роду закриті школи, які добре

простежуються на прикладі племен Південної Америки – ацтеків, майя, інків. Так почався розподіл освіти на масову і елітарну.

Близько семи тисяч років тому племена, що населяли територію нинішньої України, перейшли від збиральництва і полювання до скотарства і землеробства, від матріархату до патріархату. В археологічних матеріалах населення України того часу фігурує як племена трипільської культури. Трипільці будували житла, вміли виготовляти човни, мотики, ножі, сокири, голки, луки. Археологи виявили на місці поселень велику кількість черепків посуду, глиняних, кам'яних і металевих фігурок, що свідчить про високий розвиток міфів, легенд, вірувань тогочасних людей. Відомо багато малюнків того часу і петрогліфів – прямих та звивистих ліній, кіл, квадратів, трикутників, ромбів, ямок-луночок, порожніх або заштрихованих сіткою. Цілком можливо, що йдеться про зародки ієрогліфічного письма трипільців. Висока матеріальна культура повинна була мати розвинену систему виховання. Ми можемо припустити, що виховання (за зразком племен однакового матеріального рівня) здійснювалось як в родині, так і в спеціальних будинках молоді. Наявність фігурок-оберегів і складних візерунків неможливо пояснити без існування розвиненої системи вірувань, що вимагало спеціально організованого навчання молоді з засвоєння легенд, переказів, магічних обрядів.

1.2. НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В ДРЕВНІХ ДЕРЖАВАХ СХОДУ

ЗАГАЛЬНІ ОБСТАВИНИ. Перші школи зародились близько 5 тисяч років до н. е. на Сході – в районах Єгипту, Близького Сходу, Месопотамії, Індії, Китаю, Індокитаю. Ці місцевості відзначались родючими ґрунтами, і їх населення рано перейшло до землеробства. Нерівномірності клімату примушували створювати складну зрошувальну систему, а сусідство кочових племен, які часто були не проти «поділитись» з землеробами їх урожаєм і ремісничими виробами, змушувало до утримування постійного війська. Населення стало утримувати певну групу людей, які безпосередньо не працювали – воїнів, фахівців з іригації. Цей процес логічно завершився формуванням перших держав, які потребували спеціально підготовлених чиновників, полководців, жерців, адміністраторів. Організувати їх підготовку в рамках традиційного патріархального виховання було неможливо.

Для державних потреб – перепису населення, обліку податків, будівництва фортець, палаців і храмів усної мови і піктографічного письма (малюнків) було вже недостатньо. В різних державах швидко розробляється перша писемність – ієрогліфічна, коли кожен значок-ієрогліф позначав окреме слово, а інколи окремий склад слова або ціле речення. Ієрогліфи були двох типів – у вигляді досить складних малюнків (Єгипет) або у вигляді простих фігурок з клиновидних паличок – клинопис (держави Месопотамії). Клинопис одержав свою назву через те, що паличкою витискали лінії на сирій глиняній табличці, і ці лінії мали форму клину. З появою ієрогліфів завершився

дописьмовий період історії, різко зросли можливості людства з збереження, переробки і засвоєння інформації.

Засвоєння кількох сотень а то й кількох тисяч ієрогліфів було довгою і складною справою. Вміння читати і писати вимагало тривалого спеціального навчання. Стали виникати спеціальні навчальні заклади і з'явилися перші вчителі, для яких навчання стало основною роботою. Основним методом навчання було заучування напам'ять (при ієрогліфічному письмі інакше неможливо). Щоб примусити малих дітей роками заучувати малозрозумілу їм інформацію, в тодішніх школах панувала навіть не жорсткість, а жорстокість – сувора дисципліна, голод, побої. Причиною такого ставлення до учнів були особливості культурних цінностей Сходу: людська індивідуальність значить дуже мало, цінність становить сім'я, каста, суспільна група, держава.

Оскільки носієм ідеалів виховання була релігія, то перші школи виникали при храмах і першими вчителями були жерці, і лише з розширенням кола учнів і відповідно вчителів освіта перейшла до рук держави і приватних осіб, хоча храмові школи також залишилися. Спочатку освіту здобували лише державні чиновники, представники знаті і жрецтва, але вже у 2 – 1 тисячоліттях до н.е. почалось розширення кола освічених людей за рахунок купців і заможних ремісників. Почали з'являтися окремі люди, які все своє життя проводили у збиранні і систематизації знань – перші вчені.

ШКОЛИ В МЕЖИРІЧЧІ (МЕСОПОТАМІЇ). *Зараз це територія Іраку та прилеглих держав.* З 3 тисячоліття до н. е. і до початку н. е. існували держави: Шумер, Аккад, пізніше Вавілон і Ассірія. Існувала система клинопису та система музичних записів, різні мистецтва, астрономія, математика, агротехніка, архітектура. Первісно писали дерев'яними паличками на глиняних табличках, які потім випалювали, пізніше записи видряпували на дерев'яних табличках, вкритих шаром воску. Навіть тогочасні школи мали назву «едубба» – будинки табличок.

Перші школи виникли у відповідь на потреби молодих держав у писцях. Спочатку невеликі школи виникли у сім'ях писців, а пізніше при палацах і храмах. Більшість приватних шкіл були невеликими, з одним вчителем. У великих були окремі вчителі письма, малювання, рахування..., міг бути спеціальний управитель, який стежив за порядком і дисципліною. Навчання і побут організовувались на зразок великої сім'ї: на чолі стояв «батько», вчителів називали «братами батька», учнів старшими і молодшими дітьми. Навчання було платним, розмір плати залежав від авторитету вчителя; практикувались підношення вчителю, щоб звертав більше уваги на певного учня.

Навчання було дуже складним і важким. На першому етапі учень вчився читати, писати, рахувати. На другому етапі учень заучував історії, казки, легенди, запам'ятовував практичні знання і уміння розрахунків будівництва архітектурних споруд і зрошувальних каналів, складання торгівельних, правових і інших ділових документів. Учні вивчали дві мови: розмовну аккадську і мову науки і культів шумерську. Далі учні спеціалізувались в області граматики, математики і астрономії. Випускник школи повинен був добре володіти письмом, чотирма арифметичними діями, мистецтвом співака і

музиканта, вміти виносити розумні, основані на законах рішення, розбиратись у ритуалі жертвоприношень, вимірювати поля, ділити майно, розбиратись у тканинах, рослинах, металах, розуміти професійну мову жерців, ремісників, пастухів. Тобто із школи виходив всебічно підготовлений високоосвічений спеціаліст-чиновник. Ясно, що випускників такого рівня готували лише храмові, палацові та найбільші приватні школи. Решта шкіл обмежувалась тим, що вчила учнів читати, писати і рахувати.

В основі методики навчання лежало звичайне багаторазове повторення, механічне запам'ятовування слів, термінів, текстів, задач і їх розв'язків. Проте вже існував і метод роз'яснення вчителем важких слів і текстів, зустрічався і метод діалогу-суперечки учня з учнем, з вчителем, з уявним предметом, коли учні вчилися доводити, стверджувати, заперечувати, відкидати. Навчання письму полягало у запам'ятанні табличок-моделей і їх копіюванні у таблички-вправи. За роки навчання учень повинен був виготовити повний комплект табличок з передбаченими текстами.

Спочатку навчання розглядалось з утилітарного боку як підготовка спеціалістів, але згодом великі школи перетворились в центри культури і просвіти. Виникла особлива навчальна література, перші навчальні посібники – словники і хрестоматії, де записувались фольклорні джерела, повчання, настанови. В древньому Вавілоні приблизно за півтори тисячі років до н.е. основна роль належала великим палацовим і храмовим школам, невеликі приватні школи несли освіту середнім соціальним групам.

Розквіт шкіл у Месопотамії припадає на Ассірійське і Нововавілонське царства (перше тисячоліття до н.е.). У зміст навчання були включені філософія, література, музика, історія, геометрія, право, географія. Створюються великі бібліотеки, при яких поширюється навчання. Особливо велика увага приділялась навчанню математиці, деякі джерела стверджують, що найбільш освічені люди знали квадратні і кубічні корені, логарифми. Розвивалась медицина, яку вивчали за посібниками, де містились відомості про діагнози і способи лікування багатьох хвороб. З'явилися школи для дівчат із знатних сімей, де навчались письму, історії, релігії, математиці.

Приблизно за 500 років до н.е. Месопотамія була завойована персами і рівень освіти значно знизився, бо кочівники-перси не розуміли цінності багатьох знань.

ДРЕВНІЙ ЄГИПЕТ. Древні єгиптяни розглядали життя на землі як підготовку до життя в потойбічному світі. Щасливе існування в загробному царстві могло забезпечити лише праведне життя на землі. Тому єгиптяни намагались наслідувати ідеальні риси людини: бути небагатослівними, вміти терпіти нестатки, спокійно приймати удари долі. Авторитет батька, наставника був абсолютним, освячувався багатовіковими традиціями. Батько передавав свою професію у спадок дітям. Вихованню дітей надавалось великого значення, бо згідно вірувань тільки діти могли дати батькам нове життя, здійснивши погребальний обряд. Діти повинні були перш за все навчитись слухати і слухатись. Самим ефективним способом виховання слухняності вважались фізичні покарання, які визнавались природними і необхідними.

Навчання дітей, як підготовка до сімейної професії, починалась у сім'ї. У 3-му тисячолітті до н. е. в Єгипті з'явилися сімейні школи: чиновники та жерці навчали своїх дітей і разом за плату невелику групу сторонніх учнів. Більші школи існували при храмах, палацах фараона і вельмож. Були і «царські» школи, де вчилися діти фараона і вищої знаті. Тут особливу увагу приділяли читанню древніх текстів і перекладу їх на сучасну мову.

Діти починали навчання з 5 років. Спочатку їх вчили писати і читати, потім – складати відповідним стилем ділові папери. В школах «підвищеного типу» вивчали додатково математику, географію, астрономію, медицину, іноземні мови, красномовство. Випускники вміли зробити розрахунки для будівництва каналів, храмів, пірамід, підрахувати врожай, зробити астрономічні розрахунки дат розливу Нілу, накреслити план місцевості. Поступово запроваджувалась спеціалізація навчання. В Нове царство (5 ст. до н.е.) з'явилися спеціальні школи для підготовки лікарів (збереглися документи, де описується біля 50 хвороб, їх діагностика і лікування). Єгипетські лікарі вміли лікувати багато інфекційних хвороб, вміли вирізати апендицит, але їх моральні погляди були досить своєрідними. Якщо людині ставало погано на вулиці, то лікар не міг надавати медичну допомогу, а лише мав право, немовби розмірковуючи, дати деякі поради.

Розвитку навчання сприяв винахід папірусу – первісного паперу (у 3-му тисячолітті до н. е.), до того писали на шкірі, кістках, глиняних черепках. У писців і учнів було письмове приладдя: чашка з водою, дерев'яна дощечка з заглибинами для чорної фарби з сажі і червоної фарби з вохри, тростинова паличка для письма. Текст писали чорною фарбою, а червоною виділяли окремі фрази і пунктуацію. У школі свитки папірусу використовували багаторазово, змиваючи старі записи.

Навчання було дуже складним. Учні запам'ятовували більше 700 ієрогліфів, до того ж повинні були знати різницю між швидким, спрощеним і класичним способами написання. Учень оволодівав двома способами письма: діловим для світських потреб і статутним для релігійних текстів. Заняття йшли з ранку до вечора. За несумлінність суворо карали. Учні жили в аскетичному режимі, для успішного навчання доводилось жертвувати світськими радощами.

Зберіглась настанова учителя несумлінному учню: «Ставай на твоє місце! Книги вже лежать перед твоїми товаришами. Читайте старанно книгу. Не проводь день марно, інакше горе твоєму тілу. Пиши своєю рукою, читай своїм ротом, питай поради у того, хто знає більше за тебе. Мені кажуть, що ти закидаєш навчання, ти віддаєшся задоволенням, ти тиняєшся з вулиці у вулицю, де пахне пивом. А пиво розбещує твою душу. Ти схожий на храм без бога, на будинок без хліба. Тебе вчать співати під флейту. Ти сидиш перед дівчиною, ти намащений пахощами. Твій вінок з квітів висить на твоїй шиї. Я зв'яжу твої ноги, якщо ти будеш тинятися вулицями, і ти будеш битий канчуком із шкіри гіпопотама».

ДРЕВНЯ ІНДІЯ. До першої половини 2-го тисячоліття до н.е. Індію населяли дравідські племена, культура яких була близька до культури народів Месопотамії. Тому ми можемо припустити, що виховання і навчання були

подібні. У 2 – 1-му тисячоліттях до н. е. в Індію вторглись арійські племена. Це було одночасне поєднання двох процесів – переселення і завоювання. Нащадки арійців склали три вищі касты: брахманів – жерців; кшатріїв – воїнів; вайш'ї – селян, ремісників, торговців; і одну нижчу – шудра – наймані робітники, слуги, раби. Нащадки дравідів називались паріями і були зовсім безправними, немовби не зовсім людьми. З цього часу життя, навчання і виховання в Індії носить кастовий характер.

Виховання і навчання ґрунтувались на ідеї, що кожна людина повинна розвивати свої моральні, фізичні, розумові якості, щоб стати членом своєї касты. Для брахманів ведучі якості – праведність і чистота думок; для кшатріїв – мужність і сміливість; для вайш'ї – терплячість і любов до праці; для шудри – покірність і безмовність. До середини 1-го тисячоліття до н.е. глобальними цілями організованого виховання були: фізичний розвиток – загартування, уміння керувати своїм тілом; розумовий розвиток – ясність розуму і розумна поведінка; духовний розвиток – здатність до самопізнання.

Вважалося, що людина народжується для насиченого, щасливого життя. У дітей вищих каст виховували такі якості, як любов до природи, почуття прекрасного, самодисципліну, самовладання, стриманість. Ідеалом моральної поведінки вважалося сприяння загальному благу, відмова від вчинків, які можуть зашкодити такому благу. Зразки виховання брались з літератури: - сказання про божественного і мудрого царя-воїна і пастуха Крішну («Бхагавата-пурана»); - образи героїв «Махабхарати»; - бесіди вчителя Крішні з учнем, царським сином Арджуною («Бхагавадгіта» – не лише священна, а й навчальна книга, де подана досконала для того часу методика навчання: перед учнем безперервно ставиться мета певної діяльності з поступовим розширенням і поглибленням, що стимулює учня до самостійного пошуку істини).

Діти спочатку виховувались в сім'ї. Потім діти трьох вищих каст проходили особливий ритуал посвяти в дорослі – «упанаяма». Цей обряд підводив підсумки сімейного виховання, хто його не пройшов – не приймався суспільством, не міг далі вчитись, не міг одружитись з представником своєї касты. Цей обряд брахмани проходили у 8 років, кшатрії – в 11, вайш'ї – в 12. Після цього починалась шкільна освіта, яка могла тривати до 8 років, а потім ще додаткові 4. Брахмани вчилися за найбільш повною програмою: переважно читання, письмо, уміння переказувати веди – сказання. Кшатрії і вайш'ї вчилися за скороченою теоретичною програмою; додатково кшатрії вивчали ще військове мистецтво – теорію і практику; вайш'ї – сільське господарство і ремесла. В разі підвищеної освіти учні здобували знання з поезії, літератури, граматики, філософії, астрономії, математики.

Спеціальних шкільних будинків не було – займалися в домі вчителя, а частіше на свіжому повітрі, чому сприяв теплий клімат. Навчання будувалося на основі сімейних стосунків: учень вважався членом сім'ї вчителя і окрім навчання звикав до правильної поведінки в сім'ї. Первісно вчителі отримували символічну оплату від батьків учнів, основною компенсацією за роботу була допомога учнів у господарстві, хоча згодом оплата зросла. Окремі учні

продовжували навчання у особливо поважного вчителя – гуру («достойного»), або відвідували зібрання і диспути вчених мужів.

У середині 1-го тисячоліття до н.е. в Індії поширилась нова релігія – буддизм, що принесло зміни у навчання і виховання. (*Будда, або Шакья- Муні, 623 – 544 до н.е.*). Буддисти приділяли багато уваги окремій особистості, тому визнавали рівність людей і приймали у общини членів всіх каст. Проповідували непротивлення злу і відмову від усіх бажань – нирвану. Головним завданням виховання є удосконалення людини, душа якої має позбутися життєвих пристрастей шляхом самопізнання, самовиховання і самовдосконалення.

Склалась буддистська програма освіти. Головну увагу приділяли граматиці санскриту, що з 1-го століття до н.е. став основною мовою у Північній Індії. В цей же час набули поширення системи алфавітно-складового письма, яке прийшло на заміну ідеографічному і сприяло поширенню грамоти. Початкова освіта здійснювалась в «школах вед» («веди» – священне знання) при храмах і мала релігійну спрямованість та світських школах, де мала практичну спрямованість і куди приймали всіх бажаних незалежно від каст і релігії. При частині буддійських монастирів були школи підвищеної освіти, де вивчали філософію, математику, медицину,... і де вчитель отримував грошову винагороду.

У 2 – 4 столітті н.е. почалось відродження індуїзму (необрахманський час). Перед вихованням були поставлені завдання: допомогти людині розрізнити істотне і скороминуче, досягати душевної гармонії і спокою, відкидати марне, добиватись реальних результатів. Збільшилось число шкіл. У школах при індуїстських храмах вчили читати і писати на санскриті і на місцевих мовах. Склалась двохступінчаста система освіти. В початкових школах (толь) вчили грамоті і основам індуїстської релігії. Школи повної освіти (аграхар) були співтовариствами вчених і учнів. Розширився доступ до освіти учнів з трьох вищих каст. Програма навчання все більше враховувала потреби практики, вивчались географія, математика, мови, медицина, скульптура, живопис,...

В Індії склалось кілька центрів освіти – Такташил, Наланд, та ін. Тут глибоко вивчали медицину, мистецтво, астрономію, природознавство, торгівлю, магію, заклинання змій, індуїзм, буддизм, логіку, веді, філологію, мовознавство, право, тощо, тобто існувала певна спеціалізація.

ДРЕВНІЙ КИТАЙ. Китайці вірили, що в кожному житлі є домовик, що стежить за поведінкою, роботою, старанністю домашніх, тому дотримувались ряду правил і заборон. В основі виховання - поклоніння молодших старшим, шкільного вчителя шанували як батька, робота вчителя була досить почесною. За переказами, перші школи виникли у 3-му тисячолітті до н.е., а перші письмові відомості про існування шкіл належать до епохи Шан (Інь) (16 – 11 століття до н.е.). У школах вчилились лише діти багатих і вільних людей. В цей час вже існувала ієрогліфічна писемність. Вирізали ієрогліфи спочатку на кістках, потім на бронзі, потім писали паличкою соком лакового дерева на шовку і бамбукових дощечках. У 3-му столітті до н.е. з'явилися туш і пензлик, у 2-му столітті н.е. – папір. В епоху Шан шкільне навчання і виховання включало 6 мистецтв: мораль, письмо, рахунок, музику, стрільбу з лука, верхову їзду.

В період Західного Чжоу (11 – 8 століття до н. е.) розвивались школи для дітей найбільш високопоставлених осіб у столиці і для дітей менш родовитої знаті у провінціях. У період Східного Чжоу (8 – 3 століття до н.е.) сформувались основні філософські школи – конфуціанство, даосизм, моїзм, школа легістів (законників), які спричинили сильний вплив на розвиток педагогічної думки.

Конфуцій (551 – 479 до н.е.) – реальна особа, мудрець, вчитель, філософ. Основне положення конфуціанства – моральне самовдосконалення особистості, правильне виховання як основа розквіту держави. Міцність суспільства базується на вихованні членів згідно соціального статусу. Виховання може сформувати особистість, але має значення і спадковість. Можливості людей від природи неоднакові, тому нездібних не треба і вчити. Всебічний розвиток особистості, моральне виховання має переважати над освіченістю. Якості ідеальної людини: благородство, прагнення до істини, правдивість, шанобливість, багата духовна культура. Записи бесід Конфуція з учнями склали книгу «Бесіди і судження» («Лунь юй»). Найбільш відомі такі висловлювання Конфуція: «Не роби людині того, чого не бажаєш собі, тоді зникне ненависть у державі і у сім'ї»; «Єдина справжня помилка – не виправляти своїх помилок»; «Той, хто звертається до старого, здатен відкрити нове, гідний бути вчителем»; «Учитись і не роздумувати, значить втрачати час». З 2-го століття до н.е. цю книгу учні завчали напам'ять.

Методика викладання базується на діалозі вчитель – учень, на порівнянні і класифікації фактів і явищ, на слідуванні зразкам. Шкільна освіта необхідна і навіть головна в житті людини. Вчитель удосконалюється разом з своїм учнем. Вміле керівництво у навчанні – це згода між вчителем і учнем, легкість навчання, самостійні міркування. Навчання починається у 7 – 8 років. Через рік перевіряли уміння читати і здатність до навчання. Через 3 роки перевіряли, чи відчуває учень повагу до навчання, чи приємне йому товариство інших учнів. Через 5 років перевіряли широту знань і міцність прив'язаності до наставника. Через 7 років перевіряли здатність до наукових розмірковувань і уміння вибирати друзів. Через 9 років, при завершенні навчання, учень повинен вміти робити висновки, міцно стояти в науці. Як бачимо, вперше поставлено питання про періодизацію навчання і вимоги до знань учнів.

Вчення Конфуція розвинули його послідовники. Мен-цзи (близько 372 – 289 до н.е.) вважав, що люди від природи є добрими, і виховання має формувати добрих людей. Сюнь-цзи (біля 313 – біля 238 до н.е.) вважав, що люди від природи є злими, і виховання має подолати цю злу природу. Інші тогочасні філософи поставили питання про необхідність розумового, морального, естетичного, фізичного розвитку учнів; відзначали, що необхідно враховувати вік учнів; у навчанні потрібно іти від простого до складного; вчитель в суспільстві повинен займати почесне місце («Записки про навчання» («Сюе цзи») невідомого автора).

В період династії Хань (206 до н.е. – 220 н.е.) конфуціанство проголосили офіційною ідеологією. Освіта набула широкого поширення. Виріс престиж освіченої людини, внаслідок чого склався культ освіченості. Шкільна справа

стала частиною державної політики. Виникла система державних екзаменів на посаду державного чиновника: перший етап у районах, другий в областях, третій у столиці. Екзамени складні і тривалі: учні перебували до 3 діб в ізоляції, без їжі, складаючи письмовий екзамен – даючи відповіді на питання і пишучи твір на задану тему.

1.3. АНТИЧНИЙ СВІТ

До античного світу традиційно відносять Грецію, острови Середземномор'я, Римську державу та, останнім часом, країни Кавказу – Грузію, Вірменію, чия культура зазнала значного впливу Греції і Риму. Початком вважають острови Егейського моря, Крит і узбережжя Греції приблизно у 3 – 2 тисячолітті до н.е. Ці території зазнали впливу древнього Єгипту і держав Месопотамії – переважно Фінікії (приблизно територія сучасного Ізраїлю та Лівану). В середині 2-го тисячоліття до н.е. на о. Крит вже існувало складове письмо (один знак передавав окремий склад) і в ньому вже були знаки для передачі окремих голосних і приголосних звуків – тобто відбувався перехід до алфавітного письма. Існували палацові і храмові школи. На Криті були такі правила письма: рядок зліва направо, рядки згори вниз, виділялись перша літера і перший рядок. Фінікійці вже використовували для позначення звуків окремі літери, але записували лише приголосні. Грекам залишилось додати літери для позначення голосних звуків.

В 9 – 8 ст. до н.е. Древню Грецію і Крит захопили войовничі племена дорійців. Шкіл вони не знали, але уважно ставились до виховання дітей. Склався образ досконалої людини, освіченої, розвиненої фізично і морально. Дітей виховували домашні вчителі, наставники, як правило старці. Найкращі образи дійшли до нас з поем Гомера. Герої Гомера володіють яскравою і образною мовою, знають міфи, діяння богів і предків, історію свого роду, чудово співають і грають на музичних інструментах, вміють читати і писати, мудрі, вміють мислити, добре володіють зброєю.

У 6 – 4 ст. до н. е., у період розквіту Еллади, провідну роль серед дрібних міст-держав (полісів) грали Афіни і Спарта. Відповідно склались афінська і спартанська системи виховання.

СПАРТАНСЬКА СИСТЕМА ВИХОВАННЯ. Спартанці, відносно нечисленні нащадки завойовників – дорійців, тримали у колективному рабстві численних нащадків підкорених племен (біля 10 тис. сімей спартанців – біля 250 тис. сімей ілотів). В силу цього спартанцям доводилось приділяти велику увагу фізичному розвитку своїх громадян і досконалому володінню зброєю. У Спарті склався ідеал сильної духом, фізично розвинутої, досвідченої у військовій справі, але неосвіченої людини. До нас дійшли описи спартанського виховання, зроблені Ксенофонт, Плутарх, Павсанієм.

Виховання спартанців було повністю в руках держави. Вважали, що цілеспрямоване виховання має вирішальну роль у вихованні людини. Виховання починалось з першого дня життя. Новонародженого оглядали старійшини: слабких і потворних скидали у провалля, здорових дітей

передавали на виховання годувальницям. Спартанські годувальниці славились у всій Греції. Дітей не сповивали, даючи тілу свободу рухів, привчали бути невибагливими до їжі і знати в ній міру, вчили не боятись темряви, не лякатись, годувальниці вміли вгамовувати плач і капризи дітей.

З 7 років всіх хлопчиків збирали разом у так званих агелах, які ділились на ілі. Агелу очолював один з хлопців, що виділявся розумом і гімнастичними здібностями. В агелах всі хлопці разом жили, їли, спали, займались. Навчання зводилось до фізичного розвитку, ігор, привчання до слухняності і вміння керувати, мінімального уміння читати і писати. Дітей привчали переносити холод і голод, фізичний біль. З 13 років діти навчались у школах «для гімнастичних вправ», які очолював «педоном». Школи опікувались старійшинами, яких учні беззаперечно слухались. Хлопці вивчали військове мистецтво, брали участь у військових іграх, навчаннях, походах. З ними проводили бесіди з метою здійснення морального виховання. Хлопців привчали говорити коротко і ясно («лаконічна мова»). З 14 років учні брали участь у громадських випробуваннях – «агонах»: демонстрували успіхи у фізичній підготовці, уміння співати і грати на флейті. Всі випробування і змагання були зв'язані з військовою підготовкою. Змагання в терплячості і витривалості полягало у битті різками біля вівтаря Артеміди Ортії. Частина хлопців при цьому гинула, але переможця славили, він ставав знаменитим. Свого роду випускним экзаменом служила криптія – військовий похід, коли молодь потай вбивала самих сильних і авторитетних серед ілотів. За іншими даними, під час криптії молодь поодиночки мала прожити рік на землях ілотів, вистежуючи і вбиваючи найавторитетніших з них. І тільки після повернення (якщо повертались) юнаки ставали повноправними громадянами Спарти.

Спартанських дівчат також виховували у дусі переважно фізичного розвитку. З раннього дитинства вони багато грались на свіжому повітрі, займались гімнастикою, танцями. До навчання входили також пісні, володіння зброєю, вміння керувати господарством. В цьому був глибокий зміст – під час військових походів чоловіків жінки вели господарство і тримали в покорі ілотів. В цілому життя і навчання спартанських дівчат було набагато вільнішим, ніж в інших полісах.

Взагалі, спартанська система виховання була дуже архаїчною і не мінялась протягом свого існування.

АФІНСЬКА СИСТЕМА ВИХОВАННЯ. Діти до 7 років виховувались у сім'ях, де орієнтувались на розвиток тіла, почуття краси, моральне виховання. З 7 років починалось шкільне навчання. Дітей з заможних сімей на прогулянках супроводжував спеціальний освічений раб-вихователь, педагог (буквально – дітовод). Він доглядав дитину на вулиці і вдома, сильно впливаючи на її формування. Афінські школи (дидаскалейони) були приватними і платними. Поділялись на два типи: духовний розвиток здійснювали мусичні школи, а фізичний – гімнастичні – палестри. В мусичній школі працювали вчитель-граматист і вчитель-кіфарист, хоча інколи це була одна людина.

Грамотист учив читати і писати, рахувати, використовуючи абаку – спеціальний лічильний пристрій. Грамоті вчили буквоскладальним методом (у

греків для кожного звуку була спеціальна літера). Учні писали загостреними паличками – стиллями на навощених дощечках – церах. Мусичне виховання охоплювало ті сфери культури, яким покровительствували музи – дочки богині пам'яті Мнемозини: поезію, музику, танці, науки, творчість в цілому. В мусичних школах учні завчали уривки з творів класичної поезії і літератури: Гомера, Гесіода, Езопа, Есхіла, Софокла, Еврипіда,... Також вчили грати на лірі і кіфарі, співати пісень (на відміну від Спарти не вчили грати на флейті, вважаючи, що вона не поєднується з мовним розвитком дітей). В палестрі діти вправлялись в бігу, боротьбі, стрибках у довжину, метанні диска і списа.

В цілому навчання хлопчиків в Афінах стояло набагато вище, ніж у Спарті. Афіняни турбувались про гармонію у вихованні, поєднуючи розумове, фізичне, моральне і естетичне виховання. Недаремно саме афінська система виховання була зразком для всього античного світу і дала немало цінного для епохи Відродження. Але жіноче виховання в Афінах було розвинуте дуже слабо. Афінські жінки і дівчата сиділи вдома, вели господарство і доглядали малих дітей. Дівчата в Афінах одержували лише домашнє виховання, де головним елементом було прищеплення покори чоловікові. Лише дівчата з аристократичних сімей вміли читати і писати, здобували літературну і музичну освіту, та й то не всі. Тому не дивно, що багаті і знатні афінські чоловіки полюбили проводити час у товаристві гетер. Гетери виховувались при храмах Афродіти і вміли танцювати, грати на музичних інструментах, підтримати бесіду на літературні і політичні теми, тому служили більше не для тілесного, а для естетичного і розумового задоволення чоловіків. Але професія гетери не була дуже шанованою, тому так виховувалась невелика частина дівчат з бідних родин.

Можливо, низький рівень жіночої освіти призвів до того, що чоловіки грецьких полісів (крім Спарти) охоче спілкувались між собою, що привело до широкого поширення гомосексуалізму. В деяких полісах навіть довелося приймати спеціальні закони, спрямовані на народження дітей. Набув поширення звичай, коли у хлопчика-підлітка був дорослий наставник, котрий за кілька років вводив свого підшефного у світ дорослих звичаїв, попутно залучаючи і до гомосексуалізму. На виправдання древніх греків слід зазначити, що гомосексуалізм був поширений у чоловічих інтернатних закладах у всі епохи.

Частина учнів з 16 до 18 років продовжувала навчатись у державних закладах – гімнасіях (всього відомі три – Академія, Лікей, Кіносарг). Вони були за містом, біля храмів, оточені садами і служили також місцем відпочинку громадян. Афінські громадяни своє дозвілля часто проводили разом з юнаками, спостерігаючи за їх фізичними заняттями, а також за розумовим і моральним розвитком під керівництвом філософів, риторів, музикантів і поетів. Саме слово школа походить від грецького «схола», що означає дозвілля, відпочинок від праці, присвячений фізичному і духовному удосконаленню. В Академії, біля храму героя Академа, викладав Платон. В Лікеї, біля храму Аполлона, викладав Арістотель. В Кіносаргу, біля храму Геракла, вчив Антисфен, засновник школи кініків (циніків). Тут вчили не лише дітей афінських громадян, а й іноземців і

вільновідпущеників. У 18 років всі афінські громадяни ставали ефебами і проходили дворічну військову службу.

В Афінах і інших містах-державих з 5 – 4 ст. до н.е. почали навчати молодь у приватних школах мандрівні вчителі мудрості – софісти, які навчали перш за все красномовству і логіці. В цей час влада в більшості міст стає виборною, тому для професійних політиків уміння переконувати і відстоювати свої погляди стало життєво необхідним (з втратою влади часто втрачали і життя). Софісти вирішували прагматичні задачі: навчити майбутніх політиків довести, обґрунтувати будь-яку точку зору у словесному змаганні, публічно виступати, вести бесіду у формі гострих запитань і відповідей. Софісти заклали основи розвитку риторики, логіки, граматики (тут під граматику розуміли мистецтво мови і аналіз художніх і наукових творів), використовували різноманітні способи навчання: оповідання, розгорнуте доведення, бесіду, лекцію, дискусію. Загалом, діяльність софістів сприяла підвищенню рівня освіти юнаків, привчала їх правильно мислити і говорити, наслідувати зразки поведінки великих людей.

З 6 ст. до н.е. почали виникати філософські школи, видатні представники яких зробили значний внесок у розвиток освіти і виховання. Почали зароджуватись перші наукові погляди на навчання і виховання. Коротко розглянемо внесок найбільш відомих представників античності у розвиток педагогіки.

Піфагор (біля середини 6-го ст. до н.е.), засновник піфагорійської школи, своєрідного релігійно-етичного братства. Піфагорійці розробили вікову періодизацію розвитку людини, в основу якої поклали число 7 (в перші сім років випадають зуби, в другі – настає статева зрілість, в треті – виростає борода). Навчати і виховувати потрібно в кожному віці, щоб люди поводитись відповідно віку. Навчання має відбуватись за обоюсторонньою згодою учня і вчителя, інакше воно безрезультатне. Навчали через символи, особливо математичні. Вчителі розвивали пам'ять учнів. Учні привчали самостійно долати труднощі в навчанні, причому вчитель не полегшував хід навчання.

День починався з самотньої прогулянки у священному гаю, щоб учень міг упорядкувати і гармонізувати свідомість. Потім у храмі відбувалось навчання, співи, моральне виховання, гімнастика і сніданок. Далі – прогулянка з друзями для пригадування уроків і «вправлення у добрих справах». Потім спільна трапеза, після якої читали, причому самий молодий учень читав, а самий старший коментував. В кінці дня вчитель висловлював настанови і учні розходились по домах.

У 5 ст. до н.е. у рамках єдиної на той час науки – натурфілософії, обширні емпіричні відомості про виховання почали викристалізовуватись в системи. Ряд давньогрецьких філософів висловили цінні, як на той час, думки про навчання.

Геракліт (520 – 460 до н.е.) висловив ряд цінних думок про навчання і виховання: кожна людина здатна до навчання, пізнання істини і самовдосконалення. У людини два основних знаряддя пізнання – відчуття і розум. Про істинність чи неістинність явища свідчать не відчуття, а розум; критерієм істини є не дослід, а те загальне, яке треба навчитись слухати,

розуміти, говорити про нього. Метою розумового виховання є пізнання задуму, яким все керується, тому багатознайство розуму не навчає. Важливо оволодіти способами засвоєння і передачі знань. Для пізнання істини необхідно бути не лише старанним учнем, а й мати розвинену душу; розумова освіта і моральне виховання – єдиний процес. Дуже важливою є здатність самостійно мислити – висновок про важливість самовиховання і самоосвіти в становленні особистості.

Демокріт (460 – 370 до н.е.). Вчений-енциклопедист, один з засновників матеріалістичного погляду на світ і на людину. Вважав, що виховання має відповідати природі дитини; головне в сімейному вихованні – вчити наслідувати приклад батьків; важливість вправ, бо «хорошими людьми стають більше від вправ, ніж від природи»; привчати дитину до праці, бо «навчання робить прекрасні речі лише на основі праці»; основним мотивом самовдосконалення дитини є її цікавість; задача вчителя – пробуджувати внутрішню тягу дітей до навчання, словесним переконанням сприяти «благому» стану душі.

Сократ (б.470 – 399 до н.е.). Істину шукав шляхом діалогу разом з учнем. Вперше свідомо використовував індуктивні доведення, давав загальні означення, працював над поняттями. На початку бесіди-діалогу вчив побачити проблему там, де раніше все здавалось ясним, і захопитись її дослідженням. Далі починалась друга частина бесіди – «маєвтика» (дослівно повивальне мистецтво). Серією запитань Сократ підводив учня до визнання тих положень, які вважав істинними, а учню здавалось, що він зробив це самостійно. Пробуджував до самостійного мислення душу і розум учня.

Ксенофонт (б.430 – 355 до н.е.). Учень Сократа, автор першого античного педагогічного роману «Кіропедія» («Виховання Кіра»). На його думку, освічена людина повинна досконало володіти риторикою, мистецтвом суперечки, софістичною діалектикою, тобто вести суперечку шляхом співставлення, вміти аналітично тлумачити поняття, що обговорюються, володіти способами дослідження понять шляхом аналогії. Освіта молоді не може бути приватною справою, а, як у Спарті, має бути під контролем держави і мати на меті виховання досконалих громадян. На першому місці у вихованні стоїть навчання справедливості, що сприяє формуванню основ моралі. У вихованні головна увага не дитячому, а юнацькому віку.

Платон (427 – 347 до н.е.). Учень Сократа, філософ-ідеаліст. На основі гімнасію заснував філософську школу – Академію (387), якою і керував. Придумав і сконструював водяний годинник-будильник. Зміст освіти в Академії: математика, діалектика, астрономія... Методика навчання полягала в сократівських бесідах, суперечках, діалогах. В діалогах «Протагор». «Федона». «Держава». «Бенкет». «Федр» розкривається суть процесу пізнання; «Теетет» – теорія пізнання; «Менон» – ідея пізнання як пригадування того, що душа знала до свого земного втілення. Вважав, що процес пізнання полягає в пригадуванні божественних, безсмертних ідей. Дитину потрібно оточувати прекрасними образами, які пробудять в її душі смутні спогади про ідеальний світ. Тлумачив освіту як те, що з дитинства веде до добродетельності, викликає прагнення стати досконалим громадянином, що вміє справедливо підкорятись і командувати.

Висунув ідею державного виховання, яке описав у творі «Закони...». Влада регулює шлюби, не допускаючи подружніх пар з різних соціальних груп і підбирає батьків, від яких буде здорове потомство; дітей виховують спеціальні годувальниці в державних виховних будинках. З 3 до 6 років вихованням займаються спеціальні виховательки на відповідно обладнаних площадках біля храмів. Перебуваючи на свіжому повітрі і граючись, діти набувають знань і готуються до навчання у школі. З 7 до 12 років державні школи, програма яких відповідає сучасних Платону афінським. З 12 до 16 років навчання продовжується у гімназіях і палестрах, що організовані на зразок афінських. Основна маса дітей на цьому припиняє навчання і займається професією своїх батьків. Діти еліти продовжують навчання в школах підвищеного типу, готуючись до державної і воїнської діяльності. У 18 – 20 років юнаки проходять ефебію, яка є не просто службою в армії, а своєрідною вищою школою з військово-гімнастичною і філософською підготовкою. Більшість громадян після ефебії стають воїнами, а обдаровані продовжують навчання, готуючись до управління державою. Особливо обдаровані державні діячі продовжують навчання ще кілька років, з тим, щоб зайняти вищі державні посади.

У проєкті ідеальної держави і виховання громадян Платона цікаво переплітаються риси сучасного Платону афінського державного ладу і афінського та спартанського виховання. Це перший відомий нам випадок в історії, коли людина прагне замінити державний лад поверненням до архаїчних форм, ідеалізуючи старовину. Неважко здогадатись, що втілення ідей Платона могло привести лише до консервації певних порядків і повному щезненню таких понять, як прогрес і нове (для Спарти подібний консерватизм обійшовся надто дорого). Можна лише здогадуватись, що такого розумного чоловіка, як Платон, на подібні ідеї штовхнули негативні моменти політичної боротьби в Афінах.

Антисфен (450 – 360 до н.е.). Учень Сократа, засновник філософської школи кініків (циніків). У вихованні основним методом вважав особистий приклад вчителя. Високо ставив виховуючу роль праці, бо блага людини є результатом її особистої праці. Виховання звички до подолання труднощів, звідки впливає обов'язкова умова виховання – загартування, прищеплення стійкості, презирство до розкошів, вміння переносити незгоди, фізичні незручності. Велика роль морального виховання, для чого важливо не стільки передавати знання учням, скільки виховувати силу волі. Моральне виховання зв'язано з фізичним. Важливе місце належить розумовому вихованню.

Арістотель (384 – 322 до н.е.). Учень і продовжувач ідей Платона. Заснував філософську школу в гімназії Лікей, де навчання відбувалось під час прогулянок («перипата» – перипатетики). Створив ряд праць, які охоплювали всю суму тодішніх знань. «Метафізика» – розділ філософії, що вивчає недоступне для органів чуття. «Органон» – логіка і теорія пізнання. «Поетика» – основи естетики. «Фізика» і «Про небеса» – натурфілософські погляди, знання про довколишній світ. «Риторика» – про ораторське мистецтво.

В усіх основних творах розглядав проблеми виховання. Людину називав «політичною, або суспільною твариною». Розвивав ідею державного навчання і

виховання, але не відкидав і сімейне виховання. За Аристотелем, виховання залежало від суспільного становища людини. Раби мають готуватись до праці, а діти вільних до розумового розвитку. Діти аристократії мають одержати найкращу освіту, бо будуть керувати державою.

Задача вихователя – розвивати природу дитини, а це розвиток розуму. Спотворення розуму веде до деформації душі і духовної бідності. Розумне мислення і діяльність передбачає виховання волі.

Виділив три основні групи факторів, що впливають на формування людини: оточуючий світ; внутрішні сили, які розвивають задатки людини; цілеспрямоване виховання, яке розвиває здібності людини в потрібному для суспільства напрямку. Вихователь розвиває душу, яка має три види: рослинну (харчування і розмноження), тваринну (почуття і бажання), розумну (мислення і пізнавальна діяльність). Природа душі вимагає єдності фізичного, естетичного, морального і розумового виховання – вперше обґрунтував необхідність гармонійного виховання.

Вікова періодизація: від народження до 7 років – виховання в сім'ї, далі у школі – з 7 до 14, з 15 до 21 року.

Продумав і логічно обґрунтував зміст освіти, виділивши в ньому 4 блоки. 1 – пропедевтичний, підготовчий: читання, письмо, граматики, арифметика, гімнастика, малювання, музика, елементарні знання логіки, уміння і навички логічного мислення. 2 – основний: знання про світ, тобто науки про природу, історія, астрономія, математика, метафізика, філософія. 3 – знання як керівництво до практичного добropорядного життя в сім'ї і полісі-державі: етика, політика. 4 – знання, уміння і навички основ практичної діяльності і особистої творчості: риторика, поетика. Однак у вільних громадян практичне володіння мистецтвом не повинно досягати однобічного професійного рівня, виробляти продукти на продаж повинні раби.

Намітив основні ступені пізнавальної діяльності: відчуття, пам'ять, досвід, наукове пізнання. До наукового пізнання розробив логіку наукового мислення, уміння користуватись понятійним апаратом.....

В методиці навчання і виховання спирався на таку якість людини, як наслідування – повторення, копіювання, слідування прикладу, зразку приносить людині задоволення, радість. Вчив, що розумове, фізичне, моральне виховання вимагають цілісної серії продуманих вправ, частих повторень бажаних дій, що викликають почуття задоволення.

ЕПОХА ЕЛЛІНІЗМУ (3 – 1 ст. до н.е.). У третьому столітті до нашої ери Грецькі поліси були частково завойовані македонцями, частково добровільно приєдналися до Македонської держави (приблизно на території північних районів сучасної Греції). Завоювання Олександра Македонського сприяли поширенню еллінської освіти і поглядів на виховання по всій території Месопотамії та ряду прилеглих місцевостей. Після смерті Олександра Македонського (323 р. до н.е.) розпалась його імперія і на території Середземномор'я, Близького Сходу, Закавказзя, Північної Африки виникли держави, культурне життя яких характеризується переплетенням елліністичних і східних елементів. Ці держави припинили існування на рубежі нашої ери під

натиском Риму і Парфії. Ідеалом у них була не героїчна особистість, а самостійний, незалежний і сильний мудрець.

Розвинулись державні навчальні заклади, які підпорядковувались владі монарха або міській. Першим ступенем освіти був дидаскалейон – початкова школа для дітей з 7 до 12 років, доступна для вільнонароджених, де вивчалися грамота, арифметика, література, музика, малювання. Навчання проводив один вчитель, що жив досить безбідно, маючи зарплату до 700 драхм на рік, а кращим вчителям виплачували грошові винагороди і на їх честь видавали декрети. За поведінкою учнів стежив раб-педагог. Несумлінних учнів карали фізично. Читати навчали буквоскладальним методом. При вивченні письма учні вправлялись у переписуванні зразків. Існували моделі геометричних тіл, ящики з піском для вправ у кресленні, таблиці з прикладами, абаки.

Граматичні школи давали ґрунтовну освіту, учнів навчали граматичі, під якою розуміли вивчення літератури, поетичних творів.

Гімнасії трансформувались у державні заклади для багатих і знатних юнаків, що давали вищу освіту. У формі вільних бесід учнів навчали літературі, основам філософії, музиці, математиці, географії, риториці. Керували гімназіями багаті громадяни-меценати. Ефебія з військової підготовки трансформувалась у одно- або дво- річний заклад, де з військової підготовки головний акцент було зміщено на загальноосвітню, переважно філософсько-риторичну, тобто стала наближатись до гімнасію.

Виникли крупні центри просвіти – Афіни, Корінф, Пергам, Смірна, Антіохія, Олександрія, Рим. В мільйонній Олександрії було створено центр наук і мистецтв – Мусейон, де вивчали проблеми філології, астрономії, математики, ботаніки, зоології. В бібліотеці в 1 ст. до н. е. налічувалось близько 700 тис. свитків, були майстерні писців, школи перекладачів, театри, палестри, гімнасій. Почала розвиватись жіноча освіта. Піфагорійка Гіпатія (370 – 415) була відомим математиком і філософом, керувала школою в Олександрії. (школа спалена, сама вбита християнами-фанатиками).

У 3 – 2 ст. до н.е. у Вірменії під впливом еллінізму почала поширюватись освіта і культура. Відкрились школи і гімнасії, де учні навчались грецькою мовою, вивчали поетику, історію, філософію. У 4 ст. н.е. була створена своя писемність. Еллінська освіта поширилась і в Грузії, де також зафіксовано школи і гімнасії. Скіфська верхівка була знайома з грецькою писемністю і культурою від Причорноморських міст-колоній, принаймні для зовнішніх стосунків скіфи користувались грецькою писемністю; у скіфських курганах знайдено велику кількість грецьких ремісничих виробів.

ДРЕВНІЙ РИМ. Первісно виховання було сімейним, патріархальним. Батько мав необмежену владу над дітьми, але відповідав за їх виховання перед общиною. З 2 ст. до н.е. під впливом Греції набуло поширення граматичне виховання, але воно мало свої особливості. Математикою займались мало, на першому місці було вивчення законів. Причиною цього були республіканський лад і виборність посадових осіб. Музиці і гімнастиці майже не навчали, але навчали їздити верхи, плавати і фехтувати. В сім'ях знаті дітей вчили домашні

вчителі-греки, але вже у 2 – 1 ст. до н.е. в містах з'явилися приватні школи з грецькою і латинською мовами викладання.

Елементарну освіту давали тривіальні школи, де навчали за невелику плату (тривіум – перехрестя трьох доріг, бо школи часто були на розі вулиць). Програма і термін навчання залежали від вчителя. В основному вивчали читання, письмо, рахування, закони Риму. Вчилися разом хлопці і дівчата. Професія вчителя вважалась різновидом ремісничої, не шанувалась і не приносила вигоди. Державного контролю за тривіальними школами не було, часто їх відкривали різні випадкові люди. Знатні і багаті люди не відправляли своїх дітей у ці школи, а давали їм початкову освіту вдома.

Підвищену освіту давали граматичні школи, які спочатку відкривались грецькими вчителями і будувались за грецьким зразком. Вчитель такої школи займав досить високе становище, іноді був на державній службі і одержував платню. Навчалися хлопці з 12 до 16 років. Для шкіл були створені підручники і хрестоматії, що містили уривки з творів Гомера, Вергілія, Цицерона, та інших.

Риторські школи готували молодь аристократичного походження до практичної кар'єри. Учням викладали основи ораторського мистецтва і багато часу відводилось на практичні вправи – складання промов на задану тему. Паралельно учням давали необхідні кожному культурному римлянину знання з філософії, права, історії,... В риториці віддавали перевагу не змісту, а формі, зовнішній ефектності. Було відпрацьовано структуру зразкової промови: вступ, виклад суті справи, доведення власної позиції, спростування тверджень противника, висновок. Учні вчили прикрашати промову, постійно вправлялись, виступати перед публікою. Вчителі риторики були людьми заможними, поважними в суспільстві, мали вплив на політичне життя, нерідко займали високі державні посади.

На межі нашої ери імператор Август заснував ще один тип навчальних закладів - колегії юнацтва – виховні центри для дітей знаті. Засновані в Римі для формування правлячої еліти, вони згодом поширились по всій імперії.

В цей же час склався стійкий шкільний канон, куди входили зміст освіти, порядок і методи навчання. Виділялось 9 основних шкільних дисциплін: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, медицина, архітектура. До 5 ст. н.е. медицина і архітектура поступово випали із змісту освіти і сформувалось 7 «вільних мистецтв», які пройшли всю епоху середньовіччя (вільних тому, що призначались для дітей вільних громадян, для рабів існували «механічні мистецтва», які готували до ремісничої діяльності). Тоді ж філософ Боецій (біля 480 – 524) розділив 7 «вільних мистецтв» на тривіум: граматика, риторика, діалектика і квадріум: арифметика, геометрія, астрономія, музика. Він же шляхом компіляції склав шкільні підручники, за якими навчались близько тисячі років. Однак вже у 5 ст. н.е. риторика виродилась у натаскування учнів у красномовстві без уваги до їх загальної освіти. До видатних діячів освіти у Римі належали Цицерон, Сенека, Квінтіліан.

Марк Туллій Цицерон (106 – 43 до н.е.) – оратор, політичний діяч, філософ, педагог. Ідеалом виховання за Цицероном є досконалий оратор, художник слова, громадський діяч. Шляхом до цього є систематична

неперервна освіта і самоосвіта. Громадянин мусить мати такі риси особистості: такт, чуйність, мужність, поміркованість, розумність, справедливість, дружба, прагнення служити суспільству.... В зміст освіти входять філософія, юриспруденція, історія, ораторське мистецтво.

Луцій Анней Сенека (біля 4 – 65 н.е.) вважав, що головне завдання освіти – виховання морально досконалої людини. Основним предметом навчання вважав філософію, яка є засобом розуміння природи, самого себе і засобом морального самовдосконалення. Основним методом виховання – саморух до божественного ідеалу. Основним засобом виховання – повчальні бесіди-проповіді з наочними прикладами з життя та історії. Був прихильником енциклопедичної освіти.

Квінтіліан (біля 35 – біля 90) – перший римський вчитель риторики на державній службі, автор твору «Про освіту оратора». де виклав весь курс навчання риториці. За Квінтіліаном навчання починається з раннього дитинства, дитину потрібно вчити правильно вимовляти звуки і слова. Навчання має бути природнім і радісним через впровадження спільної діяльності учнів, змагання у виголошенні промов, тощо. В методах навчання виділяв три послідовні стадії: наслідування, теоретичні настанови, вправи. У вчителі бачив високоосвіченого філософа, котрий любить дітей, вміє навчати, обережний у винагородах і покараннях. Був заново відкритий в епоху Відродження і користувався дуже великою популярністю серед тогочасних педагогів.

ЗАРОДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ У ВИХОВАННІ. У першому столітті нашої ери у районах Близького Сходу почали складатись перші християнські общини, які швидко поширились по всій території Римської імперії. Для християнських общин характерні турбота про духовні блага особистості і особлива увага до виховання дітей і юнацтва обох статей.

Власне християнське навчання і виховання здійснювалось в замкнених общинах, таких як секта «Євсеїв». община кумранітів «Новий завіт». тощо. Кожен член общини віддавав єдиновірцям все своє майно і свою працю. Особливий час, «третина ночі». відводився на спільне вивчення священних текстів, перш за все рукописів Старого завіту, апокрифічних творів, вдячних молитов. Колективні форми поєднувались з індивідуальними, такими як «духовне очищення» і «внутрішнє покаяння». що вважалось пропедевтикою розумової діяльності і основою успіху в розумовому розвитку.

Керівники общин одночасно були і вихователями, «вчителями праведності». Основні способи навчання: усні і письмові настанови, спільне читання текстів з біблійських книг, складання і виголошення проповідей, розучування молитов, псалмів, притч, переклад священних текстів з давньоєврейської на арамейську і грецьку мови. Велика увага приділялась створенню у членів общини внутрішнього настрою, емоційного підйому, мотивації навчання як угодної богу справи.

Власне християнське навчання і виховання обґрунтовувалось текстами другої частини біблії – євангельськими і апостольськими. Основні педагогічні ідеї є синтезом старозавітних і елліністичних поглядів на виховання людини, в

основі яких лежить вчення про любов до всіх людей як шлях до спасіння; щоб досягти спасіння і вічного життя, людині потрібно самовдосконалюватись в напрямі християнського ідеалу.

У 1 – 2 ст. поширювалась практика книжного навчання і християнського виховання з боку мандрівних вчителів – проповідників. В частині християнських общин відкривались школи, у 2 – 3 ст. діяла велика школа християнського богослів'я в Олександрії, один з керівників якої, Климент Олександрійський (? – до 215 н.е.) написав книгу «Педагог». Він приділяв особливу увагу вихованню культури релігійних почуттів, вважаючи, що сім вільних мистецтв дають лише зовнішню освіченість і є тільки додатковим засобом виховання.

Працю християни розглядали як елемент, що вносить зміст у буття людини. Дітям прищеплювали повагу до праці, почуття радості від праці. Слова: «Хто не хоче трудитись, той не їсть» – належать апостолу Павлу.

У 313 р. Міланським едиктом імператора Костянтина 1 Великого (285 – 337) християнство було визнано рівноправною релігією і вчителі-християни почали вільно викладати в тривіальних і граматичних школах та тлумачити античну історію, літературу і філософію з позицій християнського віровчення.

Таким чином склалась традиція християнського виховання, для якої характерна особлива увага до особистості і душі людини, пріоритет віри над знаннями, розуміння книжного навчання Священному письму як богоугодної справи, нерозривний зв'язок освіти з моральним вихованням, усвідомлення високої очищаючої ролі праці. важливість організації з дитинства трудового виховання, підготовка до фізичної і духовної праці.

Найбільш видний християнський мислитель того часу – Августин Аврелій, або Блаженний Августин (354 – 430). В трактаті «Про град Божий» поєднав всі античні і християнські філософські системи в одну універсальну. Розробив вчення про гріховність, добро і зло, любов, спасіння, покаєння. Основою знань вважав поєднання почуттів, думок і благочестивих прагнень. Ведучим методом пізнання проголосив самозаглиблення, оскільки істина міститься в душі і лише пізнання істини може привести людину до бога.

Після падіння Римської імперії під натиском варварів протягом 5 – 6 ст. римські типи шкіл зникли і досягнення Античності заново були відкриті лише в епоху Відродження. Християнське виховання збереглося завдяки існуванню монастирів з їх школами і бібліотеками і з 7 ст. в Європі існували лише монастирські школи і християнське виховання.

РИМСЬКЕ ОТОЧЕННЯ. У германських племен, що оточували Римську імперію, було поширене родо-племінне виховання. Хлопці з певного віку виховувались у військовому загоні, головна увага приділялась загартуванню, фізичному розвитку, військовим вправам. Існували обряди посвяти в дорослі. Повноправним членом племені ставав той, хто пролив кров ворога. Молодь виховували старі воїни.

Пізніше ця практика вплинула на ідеали лицарського виховання і навіть на монастирське – перші монастирі були фортецями, а монахи навчалися військовій справі.

Подібно до германських племен відбувалось виховання і у праслов'янських племен, що населяли територію Східної Європи, в тому числі й Україну. Виховання йшло по лінії розвитку фізичних сил і спритності, прищеплення навичок володіти зброєю і здобувати засоби до існування. На відміну від германців, у праслов'ян виховання відбувалось в родині.

Кельти (галли, гелати), що населяли Галлію (сучасна Франція), Ірландію і Британію, мали інші виховні традиції. В юнаків виховували такі якості, як хоробрість воїна, гостинність господаря, вміння зберігати пристойний зовнішній вигляд в будь-яких обставинах, красномовство співбесідника. Молодь із знатних сімей виховували кельтські жерці – друїди, виховання проходило в усній формі, молодь збиралась і жила групами в домі вождя чи жерця. Юнаки також одержували військово-спортивну підготовку. Дівчат із знатних родів вчили кращі жінки роду, майстрині, знахарки. Дівчата уміли співати, красномовно говорити, вишивати, доглядати за своїм тілом, володіти зброєю.

Коли у 5 ст. кельти були навернені у християнство, то їх традиційна увага до навчання і виховання в поєднанні з християнським віровченням дала хороші результати. Протягом 6 – 11 ст. саме британські і ірландські монахи були найосвіченішими, дали багато відомих вчителів і просвітителів.

1.4. ОСВІТА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА У ВІЗАНТІЇ

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІЗАНТІЇ. Існувала з 395 по 1453 р. У період найбільшого розквіту займала території Балканського півострову, Малої Азії, Єгипту, Італії, Південно-Східного Середземномор'я. Була прямим спадкоємцем еллінсько-римської культури.

Період з 4 по 9 ст. – це перехід з рабовласницького суспільства до феодального, подолання місцевого сепаратизму і зміцнення централізованої монархії, боротьба різних течій християнства: аріанства, іконоборців, тощо і утвердження ортодоксального християнства – православ'я. Одночасно це період найбільшої могутності імперії і водночас великої строкатості населення, період співіснування двох мов – латинської і грецької.

9 – 12 ст. – це розквіт культури і освіти. Початок пов'язують з імператором Костянтином 7 Багрянородним (913 – 959), при якому були відкриті нові навчальні заклади, складені енциклопедичні праці з різних галузей знань: логіка, філософія, історія, арифметика, музика, геометрія, стереометрія, тощо. В цей час почав слабшати вплив Візантії на Західну Європу в зв'язку зі зміцненням її держав і боротьбою за владу над церквою з римським папою. Посилився вплив на Південну і Східну Європу у зв'язку з поширенням християнського вчення православного зразка. В цей час територія імперії сильно зменшилась – під владою Візантії залишилась Мала Азія і Балканський півострів. Населення імперії стало більш однорідним, пануючою стала грецька мова.

13 – 14 ст. – це криза імперії і її загибель під натиском турецьких завойовників.

Особливість культури Візантії зумовила надзвичайна етнічна строкатість її населення, культурна експансія на прилеглі території, велика кількість державних чиновників з високим рівнем освіти, світський характер освіти через підлеглість патріарха імператору.

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ. Досягли високого розвитку традиції домашнього виховання. У протонародних сім'ях батьки давали дітям початкову християнську освіту, хлопцям ремісничі уміння, а дівчатам навички домогосподарства. Грамотні ремісники навчали своїх дітей – і хлопців, і дівчат. В багатих і знатних сім'ях хлопців і дівчат не лише вчили грамоті, а й давали солідну книжкову освіту. Для цього хлопчику з 5 – 7 років наймали наставника – педагога, який спостерігав за іграми, розважав дитину і вчив грамоті.

Система освіти була найбільш передовою на той час. Існувала широка мережа шкіл. Навчання було платним, за винятком монастирських і палацових шкіл, зате не існувало соціальних обмежень на навчання (для особисто вільних).

Елементарна освіта (пропедія) здобувалась у школах грамоти, свого роду християнізованих грецьких елементарних школах. Діти вчилися 2 – 3 роки, поступаючи у віці 5 – 7 років. Відбулись зміни у засобах навчання: замість свитків – зошити, з 9 ст. замість пергаменту і папірусу – папір (бомбикові книги), замість стилоса – пташине або очеретяне перо (графіс). Вчилися буквоскладальним методом з вимовою написаного вголос, хором. Спочатку запам'ятовували літери, потім різноманітні склади, потім читали слова і речення. Опора на запам'ятання була необхідна через відмінність книжкової мови від грецької розмовної.

В основі навчання лежали класичні грецькі тексти, доповнені Псалтирем і «Життями християнських святих». При навчанні лічбі спочатку рахували на пальцях, потім на камінцях, потім на лічильній дошці – абаку. Результати записували літерами грецького алфавіту. У школах не було фізичної підготовки. Музична підготовка полягала в розучуванні церковних співів. Застосовувались мнемонічні прийоми запам'ятання, вчителі дотримувались принципу послідовного засвоєння знань – від простого до складного, від відомого до невідомого.

Особливо релігійні батьки віддавали своїх дітей у школи, де навчали виключно по біблійним книгам і творам християнських письменників.

Наступну ланку освіти – середню освіту (педія, або енцикліос педія – всеохоплююче виховання) проходили всі діти еліти у приватних, церковних або державних граматичних школах. Метою навчання було формування загальної культури та красномовства, розвиток мислення у школярів. Вважали, що наука відкриває шлях до вищої філософії – богослів'я. Велика увага приділялась граматичній, риторичній, діалектичній і поетичній. Математичну «четверицю» – арифметику, геометрію, музику, астрономію вивчало небагато учнів. Середній освіті приділялась велика увага, над граматичними школами шефствували самі імператори.

Методика навчання була традиційною: вчитель читав, давав зразки тлумачення, ставив перед учнями питання, відповідав на питання учнів, організовував дискусії. Перед вчителем ставилось завдання навчити учнів активно володіти мовою, розвинути уміння переказувати, цитувати напам'ять, складати описи, імпровізувати. Учні складали коментарі, промови, екфрази (описи пам'яток мистецтва), схеди (імпровізації на довільну тему), тощо. Мистецтво тлумачення вимагало від учнів широких знань, особливо з античної і біблійської історії, географії, міфології, літератури.... Важливим засобом навчання вважались змагання школярів між собою, особливо у тлумаченні текстів і риториці. За неуспішність у навчанні і порушення дисципліни карали різками. Вчитель перевіряв знання наприкінці тижня за допомогою старшого учня (протосхола).

Викладання спочатку велось на грецькій і латинській мовах, а з 7 - 8 ст. в усіх закладах стали викладати лише грецькою мовою. Інші мови не вивчалися як обов'язковий предмет, тому що шкільна культура Візантії не бачила собі рівних у світі. Лише у 15 ст. в зв'язку з занепадом Візантії і зростом впливу західноєвропейської культури вивчення іноземних мов стало обов'язковим.

Вища освіта. У 5 ст. продовжували діяти греко-римські вищі школи у Олександрії, Афінах, Антіохії, Бейруті, Дамаску. У 425 р. було організовано вищу школу в Константинополі – «Аудиторіум». З назви випливає основний метод викладання – лекції і коментарії викладачів, яких називали «консулами філософії». «главами риторів». Викладачів було біля тридцяти, це були державні службовці високого рангу, що складали замкнену корпорацію і навіть носили особливий одяг. З середини 9 ст. школа стала називатись «Магнавра» (золота палата) – по назві зали імператорського палацу. Всі вищі школи підлягали імператорській владі, яка регламентувала їх діяльність, на відміну від університетів Західної Європи, які виникали як корпорації професорів і студентів і існували на засадах самоуправління. Імператорська влада надавала вищій школі світського характеру, але водночас скоувала ініціативу і творчість викладачів.

У «Магнаві» в період її розквіту (11 – 12 ст.) навчали платонівській і неоплатонівській філософії, коментуванню і критиці грецьких текстів, коментарям до творів батьків церкви. Вивчали метафізику як метод дослідження природи, філософію, богослів'я, медицину, музику. Основною формою навчання був диспут, де розглядалися проблеми етики, політики, історії, юриспруденції. Випускники школи ставали енциклопедично освіченими державними або церковними діячами. У школі стажувались професори європейських університетів і вчені мусульманського світу. Існували своєрідні домашні академії, гуртки-салони, де ерудити об'єднувались довкола мецената-філософа. Продовжувала зберігатись і роль монастирських шкіл, де давали вищу богословську освіту, причому в Європі освітня роль монастирів до 14 ст. занепадала, а у Візантії досягла найвищого розвитку.

РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ. Візантія дала світові немало зразків педагогічної думки, характерним для яких було своєрідне поєднання філософських ідей еллінізму з православним християнством. Мислителі 4-5

віків, слідуючи за філософською течією неоплатоніків, навчання і виховання підростаючих поколінь орієнтували на духовний світ вічних ідей. Учень має пізнавати не зовнішній світ, а власну душу, в якій сховано істину.

Василій Кесарійський (бл. 330 – 379) визнавав необхідність світської освіти в цьому світі, але вважав її непотрібною на «тому світі». Оскільки людина несе в собі частку божого образу, душі і розуму, то набуті шляхом відчуттів знання не істинні. Істинні знання людина здобуває шляхом самопізнання, заглиблення в свій внутрішній світ. Тому для правильного навчання і виховання потрібно усунення від мирських справ, молитва і піст. Першим кроком на шляху пізнання внутрішнього світу є пізнання зовнішнього світу, оскільки він створений богом. Тому розумова освіта, володіння аналізом, світські науки є першим ступенем до пізнання божественних істин.

Василій Кесарійський створив знаменитий труд «Шестоднев», який більше тисячі років був популярним в Європі. Це по суті навчальна книга, де розповідається про створення світу на основі біблії.

Іоанн Златоуст (бл. 344 – 407) відомий як автор проповідей, де розкривалась методика християнського навчання і морального виховання. Основна роль у навчанні і вихованні відводилась настанові і бесіді. У вихованні потрібно спиратись на божественне в людині, на її волю, свободу, самодіяльність. Наставник повинен звертатись до особистості кожного учня, будувати свою мову образно, емоційно, доступно, наочно розкривати зміст того, що вивчається. Головним джерелом знань Іоанн Златоуст вважав біблію.

Авва Дорофей (6 ст.) сформулював суть освіти у вигляді схеми: світські знання подібні лінії кола, в центрі якого знаходиться поняття бога. Широкі світські знання віддаляють людей один від одного, а наближення до бога, до центра кола, навпаки, зближає людей. Тому метою виховання є розвиток любові до ближнього і злиття з богом. Для досягнення цього спочатку розвивається раціональне мислення (малий розум), а потім - божественне мислення (великий розум).

Максим Сповідник (7 ст.) вважав, що зміст існування людини – бути ланкою у зв'язку тілесного і духовного. Тому людина має розвиватись гармонічно, від внутрішньої гармонії людини залежить гармонія всесвіту. Задачею виховання Максим Сповідник бачив у рівновазі чуттєвого і духовного, щоб людина розвивалась відповідно до своєї двоїстої природи. Головна якість людини, яку потрібно сформувати – це воля, яка розуміється як прагнення до добра, до злиття з богом.

Іоанн Дамаскін (бл. 675 – до 753), перший середньовічний схоласт, автор трактату «Джерело знань», який спричинив значний вплив на західноєвропейське богослов'я. Високо ставив інтелектуальну освіту, книжкові знання, але вважав природничі знання лише першим етапом освіти. Істинні знання починаються при вивченні питань віри.

Фотій (820 – 897), константинопольський патріарх, вважав, що у школі молодь повинна засвоювати чітко визначене коло знань і загальнолюдських цінностей. Не обмежувався теоретизуванням, а створив у Константинополі школу для підготовки дітей знаті. Для школи Фотія характерно: провідна роль

високоосвіченого вчителя, що є незаперечним авторитетом для учнів, щирі стосунки між вчителем і учнями, універсальність освіти (світські науки і богослів'я), активний метод навчання – бесіда.

Михайло Пселл (1018 – бл. 1078 або бл. 1096) погоджувався з двоїстою природою людини і вважав, що освіта має проходити дві послідовні ланки: світську – науки про природу та античну філософію; духовну – пізнання божественного через теологію. Працюючи викладачем у вищій константинопольській школі, написав багато трактатів у формі діалогів з студентами.

Георгій Геміст Пліфон (бл. 1355 – 1452) – останній видатний педагог Візантії, засновник інтелектуального гуртка в Містрі (колишня Спарта). Метою виховання вважав досягнення досконалості. Освіту тісно пов'язував з вихованням, оскільки розвиток інтелектуальних здібностей і душевних сил сприяє перемозі над злом у собі. На відміну від своїх попередників вважав, що освіта і виховання повинні в першу чергу готувати людину до земного життя. Розробив методику навчання (до нас не дійшла), яка дозволяла йти шляхом самоосвіти і самовдосконалення.

В часи занепаду Візантії зародився інший напрям у поглядах на навчання, що відкидав світську освіту і звертав увагу лише на божественне.

Симеон Новий Богослов (949 – 1022) відкидав все світське в навчанні, пропагуючи монастирське навчання. Метою навчання має бути розвиток здібностей проникати духовним поглядом у божественний світ під керівництвом монаха-духівника.

Григорій Палама (1296 – 1359) – видатний представник руху ісихастів, аскетично-монастирського напрямку християнства. Ісихасти негативно ставились до світських наук, мету виховання вбачали в містичному злитті з богом шляхом мовчазної молитви. Палама розробив методику досягнення прямого спілкування між учнем і богом через подвижництво і молитви, які не вимовляються в голос.

Візантійський вплив на розвиток освіти. Для світової культури Візантія зіграла роль містка, що поєднав античність з середньовічною освіченістю. До загибелі імперії у 1453 р. візантійська елліністична культура встигла стимулювати європейське Відродження. Візантійська культура була цікавим переплетенням різних гілок культури: античне світоспоглядання, розвинена педагогічна думка, сильні позиції світської освіти, християнське віровчення, елліністично виховані люди, підпорядкованість церкви і школи владі імператора, престижність освіти.... В силу своєї полікультурності Візантія поширювала свою культуру і освіту на сусідні країни.

Персія. Після проголошення християнства панівною релігією до Персії перебралось багато язичників – філософів і вчителів, переважно з Греції, коли в 529 р. було закрито Афінську академію. В багатьох перських містах були школи «вільних мистецтв», де викладалась еллінська мудрість. Пізніше перська освіта підтримувалась за рахунок емігрантів, чия віра була визнана єретичною. (Через постійні конфлікти і війни між Візантією і Персією прямих освітніх контактів не було).

Вірменія. Діяло багато проповідників, опальних церковних і державних діячів часто висилали до монастирів Вірменії і Грузії. Вірменські елліністичні школи одержали новий імпульс від Візантії, на вірменську мову перекладалась візантійська навчальна література. З 7 ст. у монастирях стали відкриватись школи вищого типу. У 13 ст. засновано Гладзорський університет, де навчали за програмою візантійських вищих шкіл.

У Грузії візантійська освіта також прийшла на підготовлений елліністичними школами ґрунт. За візантійським зразком йшло навчання в Гелатській академії. В 11 – 13 ст. там вивчали філософію неоплатоніків, візантійську богословську літературу. Потужним джерелом освіти був Грузинський Іверський монастир в Афоні (Греція).

Арабсько-ісламський світ. Ще пророк Мухаммед був знайомий з християнсько-візантійською книжною культурою. В 7 ст. араби завоювали багато південних і східних провінцій Візантії і ближче познайомились з найвищою на той час культурою і педагогічною думкою. Після перемоги в 830 р. араби за власним бажанням одержали контрибуцію не золотом, а книгами. У знаменитому Багдадському Домі мудрості, де були скрипторій (майстерня з перепису книг), вища школа, багато викладачів були християнами. Араби засвоїли багато положень педагогічної науки: повага між учнем і вчителем, обов'язкова наукова робота вчителя. Весь арабський світ, від Багдада до Гренади, засвоював візантійську науку.

Слов'яни. У 7 ст. слов'янські племена заселяють Балкани. У 863 р. візантійці Кирило і його брат, єпископ Мефодій (походили з Солуна, де прожило змішане слов'яно-грецьке населення), були запрошені у Великоморавське князівство, де заснували християнську церкву. Вони створили слов'янську писемність – кирилицю. Заснували ряд шкіл, переклали на слов'янську мову ряд богословських і навчальних книг. У 865 р. Болгарія прийняла християнство, у країні було створено мережу шкіл, зміст освіти і методика навчання будувались за візантійським зразком. У період з 1018 по 1185 р. влада над Болгарією належала Візантії, у школах запроваджувалась грецька мова і тому багато вчителів переселилось у Київську Русь, де вже було прийнято християнство і князівська влада створювала мережу шкіл і церков. У Київській Русі спершу всі книги були або грецькими, або перекладами з грецької.

Західна Європа. Зв'язки існували завжди. Науковими мовами Європи були латинська і грецька. Латинську успадкували від Риму, а грецьку знали високоосвічені священнослужителі, тому що перші християнські писання були на грецькій і близькій до неї арамейській мові. Також до розриву у 1054 р. була єдина християнська церква. У 5 ст. Італія була провінцією Візантії і наука і освіта розвивались на візантійський лад. У «Магнаврі» проходили стажування професори європейських університетів, а її викладачі викладали в них. У 15 ст. в зв'язку з занепадом і загибеллю Візантії багато вчених емігрували в Італію, принісши з собою знання і традиції елліністичної освіти. На той час Європа почала за археологічними розкопками і уривками творів античних авторів знайомитись з досягненнями античності, починалась епоха Відродження.

Прибуття значної кількості вчених, добре знайомих з античною наукою, філософією, літературою, системою освіти, привезена ними література дала потужний імпульс Відродженню. Майже всі європейські мислителі Відродження були учнями візантійців (Метозіт вчив Петрарку, Никифор Влеммід вчив Миколая Кузанського, Геміст Пліфон викладав філософію у Флорентійському університеті).

1.5. КИЇВСЬКА РУСЬ

Давні слов'янські племена, за даними археології і за свідченнями візантійських джерел, відзначались такими рисами: загострене почуття спільності і справедливості, стійка віра у верховного бога, віра в магію, добропорядність, військова навченість, мужність, фізичний розвиток, загартованість, витривалість. Жерцям була відома писемність у вигляді «черт і рез» – різновид піктографічного письма. Також відомі записи слов'янських слів грецькими і латинськими літерами.

Виховання у слов'ян здійснювалось у відповідності з уявленнями про добрі і злі сили. Дітей виховували на матеріалах казок, билин, епічних сказань, міфів. У вихованні як хлопців, так і дівчат велика роль належала матері. Сімейне виховання було під контролем общини, а пізніше держави (у «Статуті князя Ярослава» передбачена відповідальність батьків за підготовку дітей до життя). У казках, прислів'ях, приказках, святах, билинах простежується опора на дитячу самостійність як рушійну силу розвитку дитини.

Вже наприкінці 8 – на початку 9 ст. у Київській Русі відмічається писемність рідною мовою. У договорі 945 р. з Візантією передбачено, що руські купці повинні приїжджати до Візантії з грамотами. Отже, у Київській державі вже існувала якась подоба княжої канцелярії. В цей час на зміну глаголиці – азбуки, що використовувала грецькі букви для слов'янської мови, прийшла кирилиця, азбука з 38 (у інших варіантах з 43) літер, спеціально пристосована для слов'янської мови, вперше відмічена у 855 р. (за іншими даними у 863 р.). Таке різночитання можна легко пояснити тим, що у різних літописах рахували різну кількість років від створення світу.

Новонародженій державі – Київській Русі – були потрібні грамотні люди для створення інституту княжих чиновників. У поширенні грамотності мимоволі допомогла Візантія. В 70-ті роки 10 ст. Візантія завоювала Болгарію і знищила її столицю – м. Предславу. Багато освічених людей перебралось в Київську Русь. Можливо, що під впливом вчених болгар-християн Київський князь Володимир у 988 прийняв християнську віру для своєї держави. Русь прийняла християнство Візантійського обряду – православ'я, мабуть, через те, що Володимира привабила підпорядкованість візантійської церкви імператору і не сподобались претензії Папи Римського на зверхність над світськими владиками. В цей час загострились стосунки між двома гілками християнства, що привело у 1054 р. до розділення церков. Культура і освіта Русі через це відзначалась релігійною настороженістю, яка швидко перейшла у нетерпимість до всього західного. Коли Візантійська імперія, намагаючись уникнути загибелі

(котра настала у 1453 р.) у 1439 р. пішла на унію з католицькою церквою, московське православ'я дуже насторожено почало сприймати і візантійську культурну спадщину, замкнувшись у рамках раніше вивченого. Це зумовило сильне відставання Московської культури і освіти від західної.

Створення у 863 р. Кирилом і Мефодієм слов'янської азбуки і переклад на слов'янську мову навчальної літератури і богослужебних книг мало неоднозначні наслідки. З одного боку, це полегшило засвоєння грамоти широкими верствами населення, а з іншого, утруднювало доступ до першоджерел, що стримувало інтелектуальний розвиток суспільства. Тим більше, основна маса перекладеної літератури була не навчальною, а релігійною.

Педагогічна система була запозичена з Біблії. В педагогіці старого завіту панує суворий патріархат, де права глави сім'ї безмежні, а особистості решти членів сім'ї малоцінні. В педагогіці нового завіту панує любов, цінність кожної особистості. Сім'я заснована не на засадах підпорядкування і суворості, а на засадах любові, взаємодопомоги, відносної рівності і свободи, діти мають не лише обов'язки, а й права.

Оскільки сім'я Київської Русі була побудована на засадах патріархату, то з Біблії взяли лише педагогіку старого завіту: варварські погляди на жінку, сувора до жорстокості домашня дисципліна, ідеал батька, який придушує самостійність дітей. Суворе ставлення до дітей і до жінки і їх тілесні покарання розглядались як вияв любові. Ця педагогіка дістала розширення у творах Іоанна Златоуста (бл. 350 – 407). За ним, метою виховання є аскетизм, прагнення до небесного, до благочестя, земні блага малоцінні. Світські науки відходять на задній план. Мета виховання може бути досягнута лише насильством над дітьми. Виховувати потрібно страхом. Влада батьків над дітьми має бути абсолютною. Не можна дозволяти дітям робити те, що їм приємно, бо приємне є шкідливим.

Князівська влада відкривала школи на Русі, перші з яких заснував князь Володимир (школа при Десятинній церкві на 300 учнів, відкрита у 988 р.). Його син, Ярослав Мудрий (1019 – 1054), відкрив нові школи в Києві і Новгороді (школа у Новгороді відкрита у 1030 р., та палацова школа в Києві, відкрита у 1037 р. при Софійському соборі з великою бібліотекою). Палацова школа Ярослава мала міжнародне значення. При дворі князя виховувались англійські королевичі Едвін і Едуард, майбутні норвезькі конунги Гаральд і Регнвальд, майбутній король Данії Магнус Добрий, угорський королевич Андрій, датський королевич Герман та інші.

У 11 – 13 ст. центри «вчення книжного» вже існували по всій Русі: в Переяславі, Суздалі, Чернігові, Полоцьку, Муромі, Володимирі, Володимирі-Волинському, Турові, Галичі, Ростові та інших містах. Ці школи створювались при княжих дворах, церквах, чоловічих і жіночих монастирях. Рівень навчання був різним, але це були елітарні школи, де готували княжих чиновників і священників.

Велику роль у поширенні освіти відіграли монастирі, в яких переписувалися книги й організовувались бібліотеки (як у Києво-Печерській

лаврі). Церкви і монастирі за наказом князя організовували школи, постачали їм учителів, церковні книжки. Кожна єпархія ставала новим центром освіти, новий монастир – школою підвищеного типу, а нова церква – початковою школою. В 1068 р. ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій запровадив тут Студійський статут, запозичений у Константинопольського монастиря, що був заснований в 798 р. ідеологом чернецтва Федором Студитом. Статут передбачав життя монахів в гуртожитку, обов'язкову фізичну працю, відречення від будь-якої власності, сувору дисципліну, навчання іноків грамоті для поглибленого пізнання богослів'я. При монастирях створювалися школи для навчання грамоті монахів. Процес навчання завершувався самостійним читанням релігійних книг. З цією метою в обов'язок ігуменів входило створення бібліотек для читання.

В Київській Русі для знатних жінок існували спеціальні школи. В 1086 р. княгиня Ганна Всеволодівна відкрила жіночу школу в Києві, згодом аналогічні школи були відкриті в Суздалі, Полоцьку (княгиня Єфросинія). Висока освіченість жінок у князівських верхах піднімала престиж київського князя серед Європейських володарів. Ярослав Мудрий через своїх високоосвічених дочок був названий тестем Європи (Ганна – дружина французького короля Генріха, Єлизавета – норвезького короля Гарольда, Анастасія – угорського короля Андрія). Сестра Володимира Мономаха Євпраксія була імператрицею священної Римської імперії, брала активну участь у політичному житті Західної Європи. Високоосвіченою була внучка Мономаха Добродея – їй належить перший у Європі написаний жінкою медичний трактат.

Розглянемо, що являли собою масові школи цього часу. Діти незнатних людей здобували елементарну освіту у «майстрів грамоти». Це були нижчі служителі церкви та мандрівні вчителі. Вони навчали невелику групу учнів за певну плату вдома в себе або в учня. За тодішніх методів навчання вчитель під час занять працював з кожним учнем окремо або з невеликою групою – 8-10 чоловік. В поняття елементарної грамотності входило вміння читати. Матеріал для читання був підпорядкований природним принципам: послідовність і доступність викладу, перехід від простого до складного. В основі навчання читанню на протязі всього середньовіччя лежав метод складання букв. Для масової школи була необхідною наявність азбуки. Якщо припустити, що тодішні азбуки були не книгами на пергаменті, а листками берести, що нещадно експлуатувались учнями, то стає зрозумілою їх відсутність у матеріалах археологічних розкопок.

Учні спочатку заучували напам'ять всі букви азбуки, а потім приступали до заучування складів: двох-, трьох-, чотирьох- буквених. Потім починали вчитись читати книгу. Перехід до читання першої духовної книги – часослову (церковна книга, що містить основні молитви і частково тексти богослужіння), відзначався великим торжеством: правився молебень – учень вручав учителю горщик каші і гроші. Потім переходили до Псалтиря, який був універсальною навчальною книгою в Європі. Часто на цьому навчання і завершувалось. Рідше приступали до читання апостола, ще рідше – євангелія. Закінчення вивчення кожної книги було урочистою подією.

Читання книги дуже ускладнювалось тим, що кожна книга була написана іншим почерком, до того ж за тодішніми правилами граматики між реченнями не було розділових знаків, а слова у реченні часто писались без проміжків. Тому нерідко учні, вивчивши напам'ять одну книгу, не могли прочитати іншу або ту ж саму, але переписану іншим переписчиком.

Учні часто починали навчання з спрощеної кирилиці, що складалась з 24 (26) літер і дозволяла читати і писати спрощені тексти на побутовому рівні. Повне вміння читати включало в себе не лише знання 38 (43) літер, а й знаків над рядком, титлів, скорочених слів, розділових знаків, вказівок для церковного читання – що дозволяли правильно читати релігійну літературу. Для багатьох навчання на цьому закінчувалось. Умінню писати вчилися не всі.

Разом з вивченням часослова частина учнів починала вчитися писати. Спершу писали на вкритих воском дощечках спеціальними паличками – писалами, загостреними з одного кінця і плоскими з іншого, що дозволяло стирати помилковий текст. Знайдені при розкопках дощечки і писала аналогічні візантійським і грецьким. Потім переходили до писання на листках берести (березової кори), яка через доступність заміняла дорогий папір. Класних дощок не було, тому діти писали під диктовку вчителя «на слух», через що було багато пропусків і перекручень. Берестяні грамоти з розкопок свідчать, що методика навчання письма була спрощена, учні писали без титлів, регламентації переносів. З XIII ст. відомі перші «зошити» з листів берести, в яких учні записували псалми, виконували письмові роботи. Сам процес навчання письму полягав у копіюванні різних написів.

Способом письма тоді був «устав» – літери відділялися одна від одної, мали просту форму – прямі лінії, більш-менш прямі кути. Пізніше устав перейшов у «півустав» – письмо ломане, неправильне, з літерами між рядками, так званими титлами. В уставі й напівуставі кожна літера стояла окремо, відділена від інших. Пізніше вони почали з'єднуватись одна з одною, сплітатися й так постав «скоропис».

Пергамент в Київській Русі був дуже дорогим (на один церковний службеник йшла шкіра з 4 корів) і користувались ним лише найзаможніші верстви і для написання церковних книг (пергамент добре вбирав чорнила і змити їх було неможливо (звідки і прислів'я – «що написано пером – не вирубаєш і сокирою»)).

Чорнила (атрамент) виготовляли із суміші сажі і клею або з дубових горішків і вишневого клею (50%х50%) з добавкою кислого меду, кіноварі, зберігали в глиняних чи рогових чорнильницях. Для письма чорнилом ретельно обробляли гусячі пера: знімали жир, вичищали перетинки, загострювали, роздвоювали кінець. Чорнильні плями злизували або стирали пемзою. Для пришвидшення висихання чорнила написаний текст посипали піском.

Списування книжок було нелегкою працею – досвідчений списувач устигав за день переписати до п'яти сторінок тексту. Зрозуміло, що книжки цінувалися дуже дорого, невеличкий молитовник коштував 8 гривень (одна гривна – срібний зливоч вагою від 200 до 400 грамів). Придбати книжку у власність могли лише заможні люди, а користуватися тимчасово – лише особи,

що стояли близько до княжих чи церковних книгосховищ. Першу бібліотеку в Київській Русі заснував князь Ярослав. Згодом у князів і бояр увійшло у звичку залишати в спадщину монастирям свої бібліотеки.

На Україні були відомі візантійські хроніки, деякі болгарські літописи та західні історичні оповідання. За цими зразками складались літописи ченцями в багатьох монастирях та княжими службовцями в кожному князівстві.

Письмо за правилами було дуже складним, знаннями граматики володіли одиниці і вміння писати грамотно дуже цінувалось. Граматику вивчали за підручником «О осмех частех слова», перекладеним на слов'янську мову болгарським екзархом Іваном.

Були поширені в навчанні книги «Шестиднев», де описувалось шість днів створення світу та «Фізіолог», де описувались справжні і казкові тварини.

Навчання арифметики починалося лише після засвоєння учнями вміння писати. Справа в тому, що в Київській Русі спеціальних цифр не вживали, а користувались буквами, які мали особливі позначки над рядком, хоча і не завжди. В якості цифр використовували 27 букв, оскільки окремі букви використовувались для позначення десятків, сотень, тисяч. Серед арифметичних дій були звичні і незвичні для нас: нумерація, подвоєння, роздвоєння, додавання, віднімання, множення, ділення. При додаванні і відніманні учнів вчили користуватись абаком. Далі вчили рахувати, використовуючи пальці рук і суглоби (цей спосіб перестав вивчатись у масовій школі лише у 18 столітті, а у школах для сліпих використовується і в наш час). З сказаного зрозуміло, що навчитись рахунку було набагато важче, ніж грамоті, що стримувало поширення освіти. До речі, літерно-числова нумерація в Московській державі була замінена цифрами лише в 1705 р. Петром I.

Навчання співу обмежувалось вмінням співати молитви з Псалтиря.

Навчання в школі починалось на свято Наума (1 листопада) чи Кузьми і Дем'яна (1 грудня), залежно від того, коли випадав сніг і діти переставали пасти худобу. Закінчувалось також з початком випасу худоби. В школі діти навчались з ранку до вечора, приходячи додому лише пообідати. Домашніх завдань у нашому розумінні не було, задане вчителем виучувалось в школі і одразу перевірялось. Учні хоч і сиділи в одному приміщенні, але навчались індивідуально, вчитель пояснював матеріал, давав завдання і перевіряв виконання в кожного учня окремо. Основним методом навчання було заучування напам'ять. Учні полишали школу, коли їх батьки вирішували, що дитина вже достатньо навчилася.

З 12 століття окремі представники знаті і церковні діячі здобували освіту за кордоном: перші – у Константинополі, другі – в Афонському монастирі (територія сучасної Греції). У великих містах, столицях князівств (Київ, Львів, Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав) в цей час з'являються школи підвищеного типу, де вивчались граматика, діалектика, логіка, латинь, грецька, церковне право, вітчизняна історія, хроніки, спів.

Рядові священики в цей період навчались вдома, у батька-священника. Освіта, як правило, обмежувалась умінням читати і співати церковні співи, які засвоювали з голосу.

Точно встановити поширення освіти серед населення Київської Русі неможливо. Як свідчать матеріали археологічних розкопок, спрощеним читанням володіло немало воїнів, ремісників, купців, княжих службовців, тобто за поширенням грамотності Київська Русь не поступалась, а можливо і випереджала Західну Європу і наближалась до Візантії. В даний час вважається, що в Київській Русі проживало близько 7 мільйонів чоловік, тобто кількість грамотних була не менше 100 тисяч. Нагадаємо, що грамотність означала вміння читати спрощені тексти і частково їх писати. А освічених людей було дуже мало. Вміння читати не спрощені тексти, писати згідно правил граматики і рахувати здобувалось лише у школах підвищеного типу, яких було мало (не більше 30 у тодішніх столицях і великих монастирях), і це не були сучасні школи з сотнями і тисячами учнів. В тодішній школі навчалось до 100 (а то й менше учнів), а протягом року школу закінчувало не більше десятка випускників, які засвоювали зміст книжної мудрості з «Ізборників» (тодішніх хрестоматій) енциклопедичного характеру. Учень за роки навчання повинен був скласти, написати, переплести власну книгу – скласти своєрідний випускний екзамен. Справді освічених людей були одиниці – окремі князі, бояри, вищі священнослужителі, які знали іноземні мови і займались самоосвітою.

Потрібно зауважити, що освічені люди Київській Русі того часу були мало потрібні. Складної системи законів, які б потребували юридичних знань, не існувало. Князівська документація була нечисленною і спрощеною. Посольства до інших країн і міжнародні угоди були справою епізодичною, для якої вистачало нечисленних освічених людей. Складна християнська теологія була доступна лише окремим церковним ієрархам, а основна маса населення і священників обмежувалась нескладним набором церковних догматів. В таких умовах для обслуговування потреб держави вистачало відносного невеликого числа просто грамотних людей.

До нашого часу дійшло кілька книг тих часів, перекладених з грецької і оригінальних, серед яких зустрічаються і педагогічні роздуми. У збірниках під назвами «Пчела», «Измарагд», «Златоструй», «Златоуст» містились висловлювання, тексти Сократа, Демокріта, Аристотеля для повчального читання. В «Ізборнику Святослава» (1076 або 1073) вміщені настанови дітям Ксенофонта і Феодори (грецького царедворця V ст. і його дружини). Це – свого роду пропедевтичний курс семи вільних мистецтв і християнської премудрості, який призначався для готових відповідей з метою залучення новохрещених християн до ідей і понять християнської віри. Також він допомагав школярам оволодіти елементами знань з візантійської освіти.

За аналогією повчання дітям Ксенофонта складено «Повчання князя Володимира Мономаха дітям» (1096 чи 1117). Основним методом виховання вважається приклад, особливо батьківський. Відстоюється міцна сім'я, роль батька у вихованні у хлопців здатності виконувати всі чоловічі обов'язки, любові до праці, оволодінні військими вміннями. Основними якостями людини називаються: релігійність, повага до старших, братське ставлення до

ровесників, милість до бідних, обережність, самовладання, винахідливість, холоднокрівність в небезпеці, вміння управляти господарством.

Твір Кирика Новгородця «Вчення відати людині числа» (1136) – методичний посібник для вивчення математики. Якщо елементарній математиці вчили на прикладах, рахували на пальцях, то Кирик давав математичну логіку, календарно-математичні знання, символи, пов'язував математику і з повсякденним життям, і з богословськими задачами.

В «Слові про закон і благодать» (1049 – 1051) митрополит Іларіон намітив головні ідеї православного виховання людини. Перший етап освіти на базі традиційного порядку: загартування, фізичне вдосконалення, військове виховання, потім розвиток вольових якостей і розумовий розвиток. Однак це лише підготовчий етап до власне християнської освіти, зв'язаної з особистим подвижництвом, діяльністю з засвоєння євангельських істин.

З 13 століття, у зв'язку з так званою навалою монголо-татар багато міст Київської Русі було спустошено. З 13 по 15 століття немає достовірних відомостей про навчання, за винятком Новгорода, де археологи знайшли сотні берестяних грамот. Можна лише здогадуватись, що якась освіта існувала, принаймні, в сім'ях знаті і в церковних осередках, головним чином в монастирях.

Історія Київської Русі у 13-15 століттях продовжувалась у Галицько-Волинських землях. В цей час склалась початкова школа-дяківка, яка проіснувала до 19 століття (в такій школі здобував освіту Т. Г. Шевченко). Школа містилась в домі, де проживав церковний дяк, що займався вчительською працею як додатковою задля заробітку. Діти, як правило, поступали до школи з 7 років, восени. На першому ступені діти вчилися читати азбуку, на другому – Псалтир. Навчання письму і рахуванню зустрічалося не часто.

РОЗДІЛ 2.

ОСВІТА В РУКАХ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

ЗАГАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ. Період з 5 по 16 ст. характеризується певним занепадом старих центрів освіти і появою нових. Китай замкнувся у своїх кордонах, обрав політику самоізоляції, через що в освіті зупинився на досягненнях конфуціанства, що тривало до початку 20 ст. Китайське ієрогліфічне письмо також не сприяло поширенню традицій китайської освіти в інші держави.

Індія розпалась на ряд самостійних князівств, почастишали міжусобні війни, вторгнення іноземних завойовників. Індійська філософія зосередилась на поняттях багаторазового перевтілення душі і досягнення нірвани, що також не сприймалось іншими народами. Індійська освіта з цих причин зупинилась на вивченні канонічних текстів і не могла бути зразком для інших держав.

Єгипет, з його культом мертвих, складною ієрогліфічною писемністю, зверхнім ставленням до іноземців також не міг бути зразком освіти. До того ж після падіння Римської імперії Єгипет неодноразово ставав жертвою завойовників, які знищили багато пам'яток писемності і носіїв знань – жерців.

Країни Месопотамії після входження до складу Візантії відродили свою освіту, але після арабських завоювань (8-9 ст.) освіта швидко звелась до вивчення Корану.

Мусульманські держави в період бурхливих завоювань (6-10 ст.) приділяли велику увагу розвитку освіти і створенню шкіл. Але після закінчення завоювань мусульманські країни охопив застій. Чим менші ставали зовнішні успіхи, тим більша увага зосереджувалась на вивченні релігійних текстів і на культивуванні нетерпимості до іноземців і іновірців. Навіть у період вищого розвитку освіти іноземцям, щоб вчитись в мусульманських країнах, потрібно було приймати мусульманську віру, а на це йшли одиниці.

Тому центром освіти з 5 по 12 ст. була Візантійська імперія, яка зуміла досить гармонійно поєднати освітні традиції античності з християнською вірою. Візантія справила великий вплив на освіту в мусульманських країнах, у християнських Вірменії та Грузії. Поширивши християнство на південних і східних слов'ян, Візантія почала поширювати на цих територіях свою систему освіти. Правда, на цей час (10-12 ст.), Візантійська імперія почала занепадати, відбувся розкол з римською церквою на релігійному ґрунті, і наслідки запозичення слов'янами віри і освіти за візантійським зразком трактуються дуже неоднозначно – ряд дослідників вважає, що це зумовило відставання слов'янського світу від західноєвропейського.

Західна Європа після падіння Західної Римської імперії зазнала значного зниження освітнього рівня і приблизно до 16 ст. вплив римської церкви в освіті був вирішальним. Однак протистояння світської і церковної влади зумовило можливості вибору і лавірування для багатьох діячів освіти, що пізніше зумовило вихід західноєвропейської освіти на провідні світові позиції.

2.1. ЄВРОПА В СЕРЕДНІ ВІКИ І ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

Середні віки в Європі характеризуються зміною рабовласницького ладу феодальним, пануванням християнської релігії і негативним ставленням до гріховної і язичницької античної культури і освіти. Виділяють три періоди: 5 – 10 ст. – раннє середньовіччя; 11 – 13 ст. – розвинуте середньовіччя; 14 – 16 ст. – пізнє середньовіччя, або епоха Відродження.

Освіта в ранньому середньовіччі. Освіта в часи раннього середньовіччя тісно зв'язана з церквою. Знання були потрібні діячам церкви, простим людям для засвоєння християнства, для боротьби з єресями. На початку 7 ст. у Британії та Ірландії при монастирях з'явилися перші школи. Саме в монастирях збереглися античні рукописи, які служили навчальними посібниками. Зміст освіти впливав з творів Августина Блаженного, чия освітня програма передбачала, крім релігійних, і світські знання, необхідні християнському полемісту і проповіднику – знання мов, історії, діалектики, риторики, математики, філософії послідовників Платона, які найбільш повно виражали ідеали християнства.

Почали у значній кількості відкриватися як монастирські внутрішні школи, де готувалися майбутні монахи, так і кафедральні відкриті школи, де готували священників і чиновників. Особлива увага зверталася на виховання моральних якостей, якого досягали настановами, постами, відмовою від пристрасі до багатства, читанням релігійних творів.

В елементарних школах вчилися близько 5 років і засвоювали читання, письмо, лічбу і співи. Середній рівень передбачав «трівіум» – латинська граматики, риторика, діалектика. Підвищений курс передбачав «квадріум» – арифметику, геометрію, астрономію, теорію музики. Основною книгою у навчанні був Псалтир. Навчання починали з механічного заучування на латині молитов і 150 псалмів, а потім вивчали латинську азбуку, читання і письмо. Пізніше були написані спеціальні посібники: граматики, латинський розмовник, словники, хрестоматії, а підручники логіки, арифметики, музики, складені Боецієм (480 – 524) служили до 13 ст.

Найбільший розвиток освіти припадає на правління франкського короля Карла Великого на початку 9 ст. Бурхливо розвиваються монастирі і монастирські школи, оскільки монахи мали багато часу проводити за читанням. Вивчаються твори римської класичної літератури, при дворі короля освічені люди об'єднуються в Академію (Карл Великий вважав свою державу спадкоємицею Риму, звідси інтерес до римської культури). Освіту намагались здобути і люди низького суспільного становища, бо вона відкривала шлях до державної чи церковної кар'єри.

Загалом освіта в часи раннього середньовіччя визначалася такими обставинами: римська антична спадщина ще не стала чимось далеким, християнство ще не встигло створити власну філософську базу і користувалось творами філософів античності, язичників ще було дуже багато і їх навертали у християнство не лише силою, а й проповідями, церква ще не набрала великої

сили і боролась з єресями не вогнем інквізиції, а словом. Тобто церкві було потрібно багато освічених людей.

Освіта в розвиненому середньовіччі. Становище змінилось в часи розвинутого середньовіччя. Держави переживали період роздробленості і мало приділяли уваги поширенню знань. Церква утвердилась як значна сила і могла боротись з єресями не проповідями, а силою. Нечисленних язичників на окраїнах Європи також навертали у християнство силою зброї. В цих умовах високоосвічені люди були непотрібні, антична культура розглядалась як загроза християнству. На перший план виходить засвоєння певної суми формальних знань, володіння якими дозволяє зайняти відповідну посаду.

Ідеологом нової орієнтації освіти виступив філософ і теолог Фома Аквінський (1225/26 – 1274). У трактаті «Сума теології» він дав нову інтерпретацію церковним традиціям, спираючись на етику, психологію, логіку Аристотеля, відпрацьовуючи віровчення у формі наукового знання, підкоряючи знання вірі. Панівне положення займає нова релігійна філософія – схоластика (лат. Scholasticus – шкільний, вчений), орієнтована на формальну логіку Аристотеля і абстрактне богослов'я. Твори самого Фоми Аквінського стали основними джерелами вивчення богослов'я у школах підвищеного типу – колегіях і університетах.

У школах граматика і риторика поступились місцем формальній логіці і новій латині (назви часто лишались незмінними). Елементарна школа залишилась без змін. Майже в кожному монастирі засновувались школи середнього ступеня, а в багатьох вищого. В школах середнього та вищого ступенів вчилися 6 – 8 років, тобто повний курс школи становив 13 років. Перші 2 роки вивчали філософію, 2 наступні – богослов'я, церковну історію і право, два останніх – поглиблено вивчали богослов'я. Випускники шкіл тримали екзамен на ступінь бакалавра, потім могли стати магістрами.

У 12 – 13 ст. почався інтенсивний розвиток університетів – корпорацій вчителів і учнів, що відображало зацікавленість суспільства у розвитку освіти. Університети виробили тип високоосвіченого вченого, який не лише поглинає знання для самовдосконалення (ідеал античності), але і поповнює їх заради всього людства. Університет, як правило, складався з 4 факультетів – молодшого, артистичного, де вивчали сім вільних мистецтв, і 3 старших – юридичного, медичного, богословського.

Центри освіти і культури поступово зміщувались з монастирів у міста. Для торгово-ремісничого населення почали відкриватись міські школи – магістратські, цехові, гільдійські. Вони давали уміння читати, писати латинською і рідною мовами, рахувати. Вперше з'явилися в Італії, де було найбільше освічених вчителів. Виникла така форма навчання, як учнівство. Майстер з числа купців чи ремісників за певну плату вчив одного-двох учнів. Повний курс учнівства тривав від 2 до 6 і більше років, але давав змогу учню працювати підмайстром, доки він не заробить на відкриття власної справи. Почалось виділення педагогіки і методики в окрему галузь знань, з'явилися перші педагогічні трактати. Гуго сен-Вікторський (бл. 1096 – 1141) склав трактат «Дидаскалікон», в якому представив класифікацію наук, що вивчаються

в школах, і методику їх вивчення. Найкращим методом навчання вважався пошук найкоротшого шляху досягнення знань. Відомий французький вчений П'єр Абеляр (1079 – 1142) запропонував цікавий метод навчання «так-ні», що полягає у співставленні суперечливих поглядів, дискусіях, коментарях.

Виникла рицарська система виховання. Хлопчик 10-12 років переходив до двору сеньйора, де жив у сім'ї, виконував роль пажа, прислугував своїм благодійникам, і водночас навчався хорошим манерам, грі на музичних інструментах, пісням, танцям, складанню віршів, їздити верхи, володінню зброєю. Домашній священик наставляв на «шлях істинний» і навчав грамоті. У 14-16 років юнак ставав зброєносцем, а у 18 посвячувався у рицарі. Ідеал рицарського виховання, що передбачав різноманітні уміння і навички, широту культури, високі моральні якості, став зразком для епохи Відродження, оскільки в ньому простежувалась ідея всебічного розвитку особистості. Вінцент з Бове (1190 – 1264) написав трактат «Про навчання дітей благородних» – одну з перших енциклопедій з виховання, де розглянуті різні аспекти навчання і виховання як хлопців, так і дівчат.

Дівчата із знатних сімей виховувались вдома або у монастирях. У програму навчання входило засвоєння грамоти, вивчення мов, музика, читання релігійних книг, рукоділля. У менш знатних сім'ях дівчата одержували домашню освіту або відвідували спеціальні жіночі міські школи.

Серйозним позитивним моментом, привнесений християнством в освіту, був погляд на трудове виховання як на засіб розвитку в загальній системі виховання особистості (в античності праця вважалась негідною вільної людини).

У 13 столітті почалась поступова переорієнтація Європи на буржуазний шлях розвитку. Схоластична система освіти стала занепадати, тому що не відповідала потребам життя. Зміст освіти у школах ставав все більш обмеженим, поширювалось зазубрювання матеріалу і тілесні покарання учнів. Міські школи все більше обмежувались елементарною освітою на протязі 2 – 3 років. Свої освітні традиції зберегли лише університети і колегії, що виникли на їх базі (колегії були своєрідною проміжною ланкою між середньою і вищою освітою, поєднували також гуртожиток зі школою).

Епоха Відродження. Визнана цінність людини як особистості, яку варто вивчати. Розвиток буржуазного суспільства вимагав виховання активної особистості, здатної перетворювати світ. В пошуках ідей культурного розвитку звернулись до ідей античності, на базі яких можна створити новий світогляд. Античний ідеал всебічно розвиненої особистості було наповнено новим змістом, що послужило розвитку наукового знання про природу людини і в результаті справило вплив на світову науку і культуру. Початком Відродження вважають 1453 рік, коли захоплення турками Константинополя спричинило масову втечу вчених з рукописами античної літератури. Втікали переважно до Італії, тому Відродження почалось там.

В Італії розглядали формування громадянина як головний компонент всебічно розвиненої особистості. Основою виховання стали вважати сім'ю, велику увагу приділяли вихованню жінок. У фізичне виховання включали не

лише гімнастику і військову підготовку, а і загартування, гігієну відпочинку разом з естетичними компонентами.

Вітторіно да Фельтре (1378 – 1446) заснував у м. Мантуя «Школу радості». де крім дітей герцога Мантуї навчалось біля 70 дітей, як хлопців, так і дівчат. У дітей прагнули закласти фундамент загальної культури, щоб потім учні могли самостійно засвоїти спеціальні предмети, давали навички самоосвіти. Вивчали класичні мови і літературу, сім вільних мистецтв. Естетичне виховання передбачало оформлення учнями інтер'єру школи. Фізичний розвиток передбачав прогулянки, спортивні ігри, танці, верхову їзду, тобто елементи рицарського виховання. Побут у відповідності з традиціями християнства був проникнутий духом аскетизму, щоб укріпити учнів у доброчинності.

Гуаріно Гуаріні (1374 – 1460) заклав приватну школу у Феррарі. Ставив задачу підготувати учнів до майбутньої професійної діяльності. У школі вивчались класичні мови і предмети природничого циклу. При навчанні кожного учня робився акцент на тих предметах, які будуть потрібні у професійній діяльності. Через 20 років після заснування школа одержала статус університету. Обидві названі школи послужили прототипами для класичних гімназій.

Англієць Томас Мор (1478 – 1535), описуючи утопічне суспільство, вказав на обов'язкову участь всіх громадян у продуктивній праці і поєднанні її з загальною освітою. Реміснича праця має бути спеціалізованою, щоб молодь з дитинства готувалась до обраної професії.

З кінця 15 ст. змінилась політична ситуація. Закріпились абсолютні монархії, замість громадської активності люди почали створювати культ знань. Філологічний напрям в освіті, коли вивчали граматику, синтаксис, стилістику, поступово здавав лідируючі позиції. Нідерландський філософ Еразм Роттердамський (1469 – 1536) багато критикував схоластичну школу середньовіччя, і через свою популярність сприяв змінам в освіті. Еразм всі світові проблеми пов'язував з вихованням. Проголосив працю критерієм моралі. До 7 років дитина росте в сім'ї, а потім незалежно від статі готова до систематичного навчання. Не визнавав особливостей виховання дівчат, вважаючи що це лише розвиває їх негативні якості – капризи, любов до інтриг... Вища мета у формуванні дитини проголосив виховання морального обов'язку і релігійної слухняності. Основні педагогічні праці: «Про те, як швидко і достойно навчати дітей доброчесності і наукам» (1529), «Про метод навчання» (1511). Був особливо популярний в Англії.

У Франції Гійом Бюде (1468 – 1540) і П'єр Рамус (1515 – 1572) висунули ідею і розробили програми реальної освіти для коледжів нового типу. В програму входило вивчення мов і літератури, а також дисциплін, пов'язаних з економікою і політикою країни. Філософ Мішель Монтень (1533 – 1592) у творі «Досліди» обґрунтував концепцію людини нового часу – глибоко освіченої, критично мислячої, основу знань якої складають не готові істини, а знання, одержані шляхом експерименту.

Гуманісти багато зусиль витратили на розробку енциклопедичної програми навчання, яка б розвивала особистість і задовольняла інтереси економічного розвитку країни. Франсуа Рабле (1494 – 1553) у романі «Гаргантюа і Пантагрюель» спробував представити таку програму, однак реалізувати її на практиці не вдалось нікому.

Німець Рудольф Агрікола (1444 – 1485) обґрунтував програму гуманітарної освіти з трьох ступенів: елементарного, граматичного, логічного. Ця програма пізніше послужила фундаментом, на якому педагоги часів Реформації будували кращі гуманістичні заклади, зокрема для Страсбурзької гімназії Ф. Меланхтона.

Німець Якоб Вімфелінг (1450 – 1528), ректор Гейдельберзького університету (на той час центру німецької культури), приймав активну участь в організації шкіл нового зразка. Перший з німців написав трактат про виховання молоді, в якому обґрунтував введення у програму навчання історії свого народу, а згодом написав перший підручник історії під назвою «Начерк діянь германських» (1505).

Іспанець Хуан Луїс Вівес (1492 – 1540) – філософ, психолог, педагог, викладач багатьох університетів, вершина педагогічної думки епохи гуманізму. Вважав, що навчання неможливе без розуміння закономірностей процесу пізнання, виховання неможливе без врахування психофізичних закономірностей розвитку дитини. Досліджував механізм роботи пам'яті, на основі цього зробив висновки щодо організації процесу навчання. Обґрунтував принцип природовідповідності у розвитку дітей, пізніше детально розроблений Коменським. Його програма шкіл для бідних була набагато краща за проект Джона Локка. Особливо популярний в Англії.

Вже на початку 15 ст. стали проявлятися протиріччя між ідеалом і реальними можливостями його досягнення. На зміну соціально-активній, духовній, моральній творчій особистості прийшов буржуа, ділова людина, для якого ідеали Відродження були непотрібні. Вже Вівес і Монтень розуміли це.

Реформація і контрреформація. 16 ст. було не лише кінцем середньовіччя і Відродження, а і періодом боротьби католицизму з реформацією. Діячі Реформації теж перебудовували освіту, але не в дусі гармонії людини, а в дусі осмислення Біблії без посередництва церкви і священнослужителів.

Реформація почалась 31 жовтня 1517 р. виступом Лютера. До 1555 р. між протестантами і католиками точилась збройна боротьба, головним чином на території Німеччини. В результаті у північних і східних князівствах Німеччини, у Данії, Швеції протестантизм став пануючою релігією, а у Польщі, Швейцарії, Нідерландах, Франції теж з'явилось чимало прибічників. У відповідь Рим різко посилив діяльність інквізиції, почали забороняти випуск книжок. Основні ідеологи Реформації: німець Мартін Лютер (1483 – 1546), француз Жан Кальвін (1509 – 1564), швейцарець Ульріх Цвінглі (1484 – 1531).

З метою поширення релігійного вчення діячі Реформації проголосили обов'язкову початкову освіту для дітей всіх станів і розгорнули широку мережу шкіл. Навчання велось рідною мовою. Рівень знань учнів був низьким, оскільки

основний час у навчанні відводився на релігійне виховання, учнів навчали читати і розуміти Біблію. Початкова школа потрапила у пряму залежність від церкви.

Ідеї для організації шкільної справи брались з практики навчання і виховання «братських общин». Общини формально були світськими організаціями, їх члени мали спільне майно, харчування і роботу, проповідували ідеали християнського комунізму. Дітей вчили колективно працювати і поважати фізичну працю. Великій общині «Браття спільного життя» у 15 ст. належав ряд шкіл у Льежі (Франція), Зволі і Девентері (Нідерланди), які славились у всій Європі. В них вчились Еразм Роттердамський, Рудольф Агрікола та ін. В подібній общині жив і навчався Я. А. Коменський. Програма була по типу латинських тривіальних шкіл – викладалась граматики, риторика, діалектика (трівіум). Школи відзначались кваліфікованим складом вчителів, продуманістю методів навчання. Мала кількість викладачів навчала кілька сотень учнів завдяки тренувальним заняттям у малих групах, де кращі учні навчали інших (пізніше використано в Белл-Ланкастерській системі).

Перед середньою школою стояла задача – підготувати кадри інтелігенції і кваліфікованих чиновників, ладних служити інтересам протестантської Німеччини. Було розроблено раціональний зміст освіти і виховання, передбачено зв'язок між середньою школою, яка дає загальний розвиток, і вищою, яка дає професійну підготовку. Філіп Меланхтон (1497 – 1560) у 1528 році видав навчальний план для середньої школи, що передбачав поділ дітей на класи, вивчення латинської замість рідної мови, вивчення граматики, римської поезії і класичної прози, співів, обов'язкове знання закону Божого. Іоганн Штурм (1507 – 1587) у 1538 році у Страсбурзі заснував на базі латинської середньої школи гімназію, яка пізніше стала еталоном європейської школи. Система навчання і виховання використовувала багато досягнень гуманістичної педагогіки і базувалась на 3 принципах: благочестя, красномовство, знання. В Англії для найбільшого населення на церковні гроші і пожертвування в містах і селах були засновані публічні школи (паблік скулз), однак з часом вони перетворились в елітарні навчальні заклади.

Протестантська школа здійснила ряд нововведень у формах організації, методах навчання, добре розроблених навчальних програмах, але не змогла подолати своєї обмеженості внаслідок домінування релігійно-політичної спрямованості навчання і виховання. Незважаючи на окремі досягнення і зразкові школи, в цілому рівень знань учнів був низьким. Навіть Еразм Роттердамський писав, що лютеранство несе загибель науки і цивілізації.

З 50-х років 16 ст. почалась Контрреформація – католицька церква і новостворений орден єзуїтів почали наступ на протестантську педагогіку і світську гуманістичну культуру і розгорнули широку просвітницьку діяльність. Почали створюватись безплатні загальнодоступні початкові школи. Орден єзуїтів створив широку мережу середніх і вищих шкіл, які існували тривалий час. Для приваблення учнів і зацікавленості їх в навчанні були розроблені такі методи, як змагання між учнями всередині класів і між класами, конкурси,

театралізовані вистави, шкільне самоуправління, тощо, які застосовуються й зараз. Це поєднувалось з системою стеження за учнями, використанням людських пристрастей, авторитаризмом і формалізмом, в учнів розвивалась фанатична відданість римсько-католицькій церкві. Рівень знань у єзуїтських школах на перших порах був дуже високим, що приваблювало до них учнів, але з часом вони скотились в бік формалізму і релігійного фанатизму, перестали сприймати наукові досягнення і поступово (в 17 – 18 ст.) стали занепадати.

2.2. ОСВІТА В УКРАЇНІ В 15 – 17 СТ.

ШКОЛА І ОСВІТА ДО 15 СТ. Київська Русь після монголо-татарської навали втратила свої здобутки в освіті. Осередки культури і освіти перейшли з Києва далі на захід, у Галичину та на Волинь. До часу прилучення Галичини до Польщі (1387) та Волині і Наддніпрянщини до Литви (1377) освітня справа тут зберігала традиції Київської держави. Згодом все більший вплив на неї має західна культура. Князі запроваджували в дипломатичних стосунках латинську мову. Однак письмових згадок про існування шкіл на цих теренах поки що не знайдено.

З XIV ст. більшість земель сучасних України та Білорусії увійшли до складу Великого Князівства Литовського, де становили близько 4/5 території та населення. Менш розвинені литовці прийняли українську мову як державну, українську літературу, віру. Однак з другої половини XV ст., коли Литва і Польща утворили єдину державу –Річ Посполиту, почались утиски населення на релігійному ґрунті, адже пануючою релігією у новій державі стала католицька. Взагалі, просте населення і знать могли залишатись у православній вірі, але тоді для знаті був закритий шлях до державних посад.

Польський уряд вжив ефективних заходів в освіті для ополячення і покатоличення населення ще в ті часи, коли Литва і Польща ще були окремими державами. В польських освітніх закладах могли вчитись люди всіх національностей, причому навчання в польських закладах було дешевшим, ніж в українських. Польська королева Ядвіґа у 1397 р. за власний кошт створила при Празькому (тут мається на увазі передмістя Варшави – Прага, що тоді було окремим містом) університеті (заснований у 1348 р.) інтернат для студентів з литовських земель. У 1409 р. такий же інтернат було створено і при Краківському університеті (заснований у 1364 р.). Доступність і дешевизна навчання, перспективи службової кар'єри привели до польських шкіл і університетів багато дітей української знаті та заможнішого міщанства. В результаті багато українців, випускників польських закладів, з презирством ставились до рідної мови, культури, віри.

Сільська і міська біднота трималась за православну віру, дотримуючись рідної мови і національних звичаїв. Їх діти здобували освіту у церковних школах (школа-дяківка) або в мандрівних дяків. Вміння читати учні набували за церковними книгами «Часослов», «Псалтир» та «Апостол», що сприяло утвердженню православної віри.

ОСВІТА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. 16-17 століття, часи найбільшої могутності і початку занепаду Речі Посполитої, характеризуються великою кількістю навчальних закладів різного рівня, що належали різним релігійним конфесіям.

Ідеї Реформації, що почалась у 1517 р. в Німеччині, швидко набули поширення в Польщі. Серед молодих польських шляхтичів склалась традиція продовжувати освіту в Німецьких університетах, і молодь принесла до Польщі протестантську віру. За слабкої королівської влади і відсутності інквізиції польська шляхта протестантського віросповідання стала відкривати протестантські школи. Найбільш відомими серед них були соцініанські і кальвіністські навчальні заклади у Хмільнику, Гощі, Берестечку, Кисилині (соцініани намагались раціоналістично підійти до релігії, заперечували ряд християнських догматів, поклоніння святим та іконам).

Серед кальвіністських шкіл найбільшої слави зажила панівецька школа на Поділлі, заснована в 1590 р. брацлавським воєводою Яном Потоцьким, яку інколи називали академією (закрита у 1611 р.). Найбільш відому соцініанську школу заснував в містечку Кисилині на Волині в 1614 р. українець Євстахій Гізель (*Остан Кисіль*). У 1638 р. на її базі сформувався вищий навчальний заклад рівня академії (хоч такого статусу Польський уряд і не дав). У протестантських школах навчались молоді люди різного стану, але протестантські ідеї не проникли в народ, залишившись модною іграшкою шляхти. Під час селянських повстань їх учасники однаково нищили католиків і протестантів. Коли до середини XVII ст. відійшло з життя те покоління шляхти, що захопилась нововірством, польський уряд у 1660 р. оголосив про вигнання соцініан з Польщі.

Хоч вчення соцініан і не проникло в народ, його заслуги в поширенні освіти досить вагомі. Організація друкарень, шкіл, видання навчальної літератури часто ставала за зразок для представників інших конфесій. Так, відомий православний просвітитель князь Костянтин Острозький дуже схвалював просвітницьку діяльність соцініан.

На території України було багато парафіяльних (початкових) і кафедральних (середніх) католицьких шкіл, де навчались і православні українці. В кафедральних школах готували як майбутніх священників, так і давали загальну освіту. В школах вивчали латинську, грецьку і польську мови та сім вільних мистецтв. Інколи католики не дозволяли православним навчатись у католицьких школах, незважаючи на укази королівської влади (львівська кафедральна школа в період з 1570 р. до 1578 р.).

З 1565 р. у Польщі розпочав діяльність орден єзуїтів (заснований у 1540 р. для протидії поширенню протестантської віри, діє і зараз, був заборонений з 1773 р. по 1814 р.). Орден єзуїтів головні зусилля зосередив у справі освіти верхівки суспільства, справедливо вважаючи, що це дасть у їх руки світську і церковну владу. Єзуїти в короткий час відкрили в українсько-білоруських землях багато середніх шкіл: Вільно (1570, з 1579 – академія), Ярослав (1575), Львів (1606), Кам'янець (1610), Бар (бл. 1612), Перемишль (1617), Острог (1624), Фастів (1625), Київ (1647), Новгород-Сіверський та Станіслав

(наприкінці 17 ст.). Ці школи приваблювали багатьох дітей польської і української шляхти, готуючи молодь до світського життя, прищеплюючи салонні манери, зовнішній культурний лоск, уміння говорити латиною і писати вірші. Навчання у єзуїтських школах стояло на високому рівні, до вчителя ставились серйозні вимоги.

Школа складалась з двох відділів: нижчого (*stydia inferiora*) і вищого (*stydia superiora*). Нижчий відділ складався з 5 класів: 1) *infima classis grammaticae*, 2) *media classis grammaticae*, 3) *suprema classis grammaticae* (*syntaxis*), 4) *humanitas* (*poesis*), 5) *rhetorica*. Риторичний клас був дворічним, решта – однорічними. У кожному класі був окремий вчитель. Велика увага приділялась вивченню латинської мови, всі розмови з вчителями і між учнями велись лише латиною. Вищий відділ, до якого вступала лише частина учнів, мав два класи: філософський (3 роки) і богословський (4 роки). Точні науки майже не викладались: математики і природознавства не було зовсім, фізика викладалась за творами Аристотеля. В учнях виховували релігійний фанатизм та послух католицькій церкві (хоча з єзуїтських шкіл вийшло і немало патріотів України. Так, Богдан Хмельницький закінчив львівську єзуїтську школу).

У 1595 р. Ян Замойський заснував так звану Замойську академію, яка існувала до першого поділу Польщі. Студенти всіх 8 класів не платили за навчання й утримувались в бурсі коштом фундатора. Студенти поділялись за національністю на 5 груп: польська, литовська, руська, пруська, чужоземська, що разом з виключенням з програми богослів'я формувало в студентів свідомість того, що вони не лише громадяни Батьківщини, а й сини свого народу. З 1601 р. при академії було 10 професур: 1) цивільного права, 2) публічного права, 3) моральної філософії, 4) фізики, 5) логіки і метафізики, 6) математики, 7) вимови, 8) риторики і діалектики, 9) поезії і синтаксису, 10) аналогії та орфографії. Після смерті Заморського в академії було 4 факультети: теологічний, правничий, філософський, медичний (тобто структура повторювала університетську).

Досить високий рівень католицьких, єзуїтських, протестантських шкіл поставив прихильників православної віри і української мови перед необхідністю великих реформ освіти, адже старі школи, де навчання переважно обмежувалось умінням читати слов'янською мовою, виявились не конкурентноздатними і до них ходили лише діти селян і міських низів.

На захист слов'янської школи виступив київський воєвода князь К. Острозький. Він на свої кошти організував слов'яномовні школи в Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському (1577 р.), Острозі (1580 р.). У школах вивчалась не тільки слов'янська мова, але й грецька та латинська. Щоб досягти вищого рівня школи, Острозький запросив до неї найвизначніших українських і іноземних учених, що підняли школу до рівня академії і розгорнули письменницьку і наукову працю. Першим ректором Острозької школи був Герасим Смотрицький, відомий в той час український письменник. Училися тут і діти шляхти, і діти селянські. З цієї школи вийшли М. Смотрицький, П. Конашевич-Сагайдачний, І. Борецький, Дмитро Самозванець. У друкарні Острозької школи були видані перша повна слов'янська Біблія (1581), перша

граматика церковнослов'янської мови, три видання Часослова та низка полемічної літератури на захист православної віри. У програму навчання Острозької школи входили слов'янська, грецька, польська, латинська мови, граматики цих мов, риторика, діалектика, астрономія, богослів'я. Острозьку школу часто називали «колегіумом», оскільки вона виходила поза програму «вільних мистецтв» і вивчала богослів'я. Безперечно, діяльність князя К. Острозького заслуговує уваги, але таких меценатів було дуже мало. До того ж вже діти князя К. Острозького ліквідували засновані батьком школи і замінили їх єзуїтськими. Отже, магнати не стали на захист мови і віри.

Ще однією спробою захистити українську мову і православну віру стала спроба церковної унії. 6 жовтня 1596 року відбувся Берестейський собор, значення якого і по цей день викликає суперечки. Ініціативна група у складі єпископів Кирила Терлецького, Іпатія Йотія й митрополита Михайла Рогози закликала духовенство і віруючих до унії з римською церквою. Одні сучасні автори вважають, що унія дала можливість зберегти в умовах латинізації та полонізації *східний обряд*, пробудила національну свідомість українців, стала засобом *захисту української мови*, створила умови для *появи* національної інтелігенції, церкви, освіти. Уніатські школи, створені ченцями ордену Василіан (Василія Великого) у Барі, Дрогобичі, Умані, Каневі, Львові, Острозі давали учням добрі знання, завдяки рідній мові викладання забезпечували виховання дітей у національному дусі. Інші автори вказують, що уніатські школи орієнтувались у програмах і внутрішньому порядку на єзуїтські школи і багато сучасників вважали рівень уніатських шкіл невисоким, що поступався не лише католицьким, а й кращим братським школам.

Однак унія мала прихильників в основному в Галичині, що давно увійшла до складу Польщі. Більшість українського населення зустріла унію вкрай негативно, вбачаючи в ній зраду православної віри. В ряді місцевостей населення вбивало священників, котрі агітували за унію. Під час козацьких повстань уніати вирізалась наряду з католиками.

ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТСЬКИХ ШКІЛ. Ще в 15 ст. населення українських міст стало об'єднуватись у братства при православних церквах, котрі піклувались про церкви, хворих і немічних братчиків. Успіхи польської освіти спонукали братства взятись за розвиток шкільної справи з рідною мовою навчання і проникнутою духом православ'я. Могутнім союзником братств стало козацтво, котре крім моральної підтримки, надавало істотну грошову допомогу.

Львівське братство у 1586 р. відкрило школу греко-слов'янського напрямку. За її зразком стали відкриватись школи в інших містах: Вільні (1588), Бресті, Городку (1591), Мінську, Перемишлі (1592), Рогатині, Замості (1606), Києві (1615), Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Луцьку (1620) та ін. Спочатку братські школи мали греко-слов'янський напрямок, що свідчило про орієнтацію на давні культурні зв'язки з Візантією, але згодом у них почалось на додачу до грецької вивчення польської і латинської мови. Такий поворот був зумовлений практичними потребами життя: для спілкування з поляками було необхідним знання польської мови, а вся офіційна документація Польської держави велась латиною. Знання латинської мови давало змогу

випускникам шкіл продовжувати освіту в Європейських університетах. Польсько-латинсько-грецька-українська орієнтація помітно сприяла популярності братських шкіл серед різних шарів населення.

Зразком для братських шкіл стала Львівська. Матеріальна підтримка з боку багатого львівського братства, покровительство князя Острозького, гетьмана Сагайдачного дозволили запросити вчителями відомих на той час письменників, вчених та громадських діячів – Стефана і Лаврентія Зизаніїв, Іова Борецького, вихідців з Греції – Арсенія Еласонського, Антонія Грека та ін.

Кращі братські школи, особливо Львівська, Луцька, Київська успішно конкурували з католицькими, єзуїтськими, уніатськими. Але багато з них не досягло належного рівня через протидію польських урядовців. Іноді братські школи зазнавали прямих нападів з боку фанатично вихованої молоді польсько-єзуїтських шкіл, яка діяла з мовчазної згоди офіційних властей. Так, у 1634 р. єзуїтські вихованці напали на Луцьку школу «з палицями, шаблями та іншою зброєю», вони «розігнали побоями хлопців із училища... побили вчителя і всіх, хто їм попадався». (Те ж саме було у Вільно і Львові).

Як правило, в братські школи учні приходили після початкових шкіл, вмючи читати і писати слов'янською мовою. На першому місці у навчальній програмі братських шкіл стояло вивчення слов'янської, грецької, латинської та польської мови і граматики. У 17 ст., коли з слов'янської мови почала виділятися українська, вивчали і її. Далі навчання проходило за зразком європейських шкіл в обсязі семи «вільних мистецтв». Викладання тривіуму було поставлено високо, а викладання квадрівіуму – досить слабо (за винятком музики). Діалектику і риторику, як правило, викладав один учитель. Під час вивчення риторики учнів навчали складати промови, повчання, проводили диспути, декламації і театралізовані вистави. Діалектику вивчали за підручником, що був скороченою компіляцією творів Іоанна Дамаскіна. Її викладання було спрямоване на те, щоб навчити вихованців вести дискусії і полемічні бої з єзуїтами та уніатами. Посібники з риторики, філософії і діалектики були латинською мовою.

Перелік предметів, що вивчались у братських школах, в основному співпадав з тими, що вивчались в єзуїтських. Учні часто займалися за підручниками, написаними латинською мовою для єзуїтських шкіл.

Багато уваги приділяли музичному розвитку учнів, співи вважали одним із основних предметів навчання. Із учнів складався церковний хор. Учень-співак діставав певну плату, харчі та одяг (темно-зелений кунтуш, жовтий жупан, чоботи з підковами, шапку). Деякі вихованці Львівської братської школи стали відомими композиторами: Чернушин, Шаваровський, Яжевський, Пікулинський, Мазурак та ін.

Відповідно з поставленим братствами завданням боротьби за православ'я значне місце в братських школах приділялось *релігійному навчанню*. Викладання релігії велось під знаком боротьби з католиками і уніатами. В братських школах учнів виховували в дусі патріотизму і поваги до мови і культури свого народу.

Взагалі, за кількістю початкових шкіл і рівнем грамотності населення тогочасна Україна перевершувала Європу. Мандрівники на початку 17 ст. зазначали майже суцільну грамотність міського населення і велику кількість грамотних чоловіків і навіть жінок у селах, що приходили на церковні служби з власними книжками. За кількістю середніх шкіл Україна поступалась Європі, але в цілому рівень навчання у кращих братських школах був не нижчий, ніж у Західній Європі. Слабка увага до математичних дисциплін – математики, геометрії, астрономії була типовою для того часу. Україна сильно поступалась Європі в організації вищої освіти. Якщо в Європі були десятки університетів і колегіумів, то в Україні лише Києво-могилянська академія за рівнем навчання наближалась до університету. Правда, це відставання частково компенсувалось можливістю вільно виїхати за кордон для здобуття університетської освіти. В чому Україна значно випереджала Західну Європу, так це в організації навчання у братських школах. Використання досвіду протестантських братських шкіл у Чехії і Німеччині дозволило створити дуже досконалу, як на той час, систему організації навчання.

До нас дійшов статут львівської братської школи, який містить ряд цінних рекомендацій стосовно організації процесу навчання і який послужив зразком для інших братських шкіл. В статуті перераховані вимоги до вчителя, головними з яких розумність і благочестивість. Вчителі школи обирались на загальних зборах братства. У школі могли вчитись діти всіх станів. Коли батько приводив сина до школи, то в присутності двох-трьох свідків з ним укладалась письмова угода, де вказувалось, чому повинні навчити дитини, розмір плати за навчання, а також, що батько має «привести дитину до послуху вчителеві й до науки». Місце учня у класі визначалось не походженням, а успіхами у навчанні. На тиждень призначалось кілька чергових учнів, котрі прибирали у класі, топили пічку, стежили за порядком у класі, встановлювали причину відсутності учнів на заняттях. Було зафіксовано початок і кінець навчання в певний час. Навчальний день починається з молитви, потім вчитель перевіряє виконання домашнього завдання. Далі йде виклад нового матеріалу і вправи учнів. Після обіду учні знову сходились до школи, де виконували домашнє завдання. Прийшовши додому, учні повинні перед батьками чи господарями квартири повторити вивчене. У суботу повторювали все вивчене за тиждень, а після обіду велись бесіди на морально-релігійні теми, учні вчились рахувати та церковного співу.

На початку XVII ст. в більшості братських шкіл учні стали ділитися на класи. Навчальний рік став починатися 1 вересня, були введені літні канікули (липень-серпень),

Окрім лекцій, бесід, диспутів і взаємного навчання, коли один учень перевіряв знання іншого і допомагав йому в навчанні, у школі застосовували диктанти, самостійні роботи з підручниками і різні види письмових вправ. У школах рекомендувалось проголошення вітань, промов, читання декламацій, участь в драматичних виставах. Здібні учні залучались до роботи з молодшими дітьми і навіть до складання підручників.

В основі навчання грамоті панував букво-складальний метод. При навчанні письму учні вчилися писати гусячими перами на папері, а іноді і на бересті. Використовувались прописи. Учні самі виготовляли чорнило і робили зошити з окремих листків, розліновували їх, відводили поля.

У 1632 р. розпочала діяльність Києво-братська школа, або колегія, котра пізніше (з 1694 р. завдяки клопотанню гетьмана Мазепи перед Петром I) одержала статус академії і яку ми знаємо як Києво-Могилянську академію. Школа утворилась шляхом об'єднання заснованої у 1615 р. Київської братської школи, яка з перших років свого існування завдяки добірним кадрам викладачів і за переліком предметів, що вивчались (*слов'янська, книжна українська, грецька, латинська*, польська мови, граматика, піїтика, риторика, філософія, арифметика, геометрія, астрономія, історія й музика), знаходилась на рівні колегії чи значно перевищувала його; та створеної архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою у 1631 р. Лаврської школи, де на високому рівні вивчались слов'янська, латинська, грецька й польська мови, піїтика, риторика, філософія і теологія. Подібність програм і боротьба з переманюванням викладачів підштовхнула Київське братство до переговорів про об'єднання, що було підтримане митрополитом Київським Ісаєю Купинським і гетьманом запорізького війська Іваном Петрижицьким. Петро Могила за згодою братства став протектором колегії - опікуном.

З числа учнів Київської братської школи і колегії найбільш відомими є: Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський (?-1693), Іван Виговський, гетьман України у 1657-1659 рр. (?-1664), Інокентій Гізель, ректор Київської колегії (?-1684), Іван Золотаренко, наказний гетьман (?-1656), Павло Бут (Павлюк), гетьман (?-1638), Яким Самко, гетьман України 1662-1663 рр. (?-1663), Симеон Полоцький, вихователь дітей Московського царя (?-1680), Павло Тетеря, гетьман Правобережжя 1663-1665 рр. (?-1670), Юрій Хмельницький, гетьман України у 1659-1663 та 1667-1681 рр. (?-1681).

КНИГОДРУКУВАННЯ І ВИДАННЯ ПІДРУЧНИКІВ. Книгодрукування (набір тексту з окремих літер на відміну від ксилографії – друкування з цілої вигравіруваної сторінки) в Західній Європі започаткував Гутенберг, який у 1455 році випустив першу друковану Біблію. У Кракові в період з 1483 по 1491 роки Швайпольт Фіоль випустив перші книги кирилицею (церковні книжки «Часословець». «Тріод постную». «Тріод цветную». «Осьмогласник»). У Празі протягом 1517 – 1519 років Франциск Скорина випускав церковні книги на руській мові. До початку 1648 р. в Україні діяло близько 20 друкарень (точніше порахувати неможливо через загибель багатьох архівів і часті переведення друкарень з міста до міста). Свої друкарні діяли при Львівській і Київській братських школах, Острозькій Академії, в містах Дерманську, Рахманові, Чернігові, Новгород-Сіверську та інших. Друкарні видавали велику кількість релігійної літератури: у 1581 р. Іван Федоров в Острозі видав першу повну слов'янську Біблію – так звану «Острозьку Біблію» і «Хронологію» Андрія Римші. Київська друкарня у 1616 р. видала Часослов, а у 1624 р. – Псалтир та іншу релігійну літературу.

Видавалась велика кількість підручників, як копій і перекладів з латинських, так і оригінальних: 1574 – у Львові Іван Федоров випустив першу відому друковану «Азбуку» та **перший у світі!** книжково-предметний покажчик «Книга, зібрання речей найпотрібніших». 1591 – у Львові вийшла граматика «Адельфотес». Багато навчальної літератури випустила Київська типографія: 1619 – «Граматика» Мелетія Смотрицького, якою користувались в Україні і Росії більше 150 років, 1627 – «Лексикон славено-росский и имен толкование» Памво Беринди – тлумачний словник на 7000 слів, 1664 – «Буквар», що перевидавався більше 200 років, 1674 – «Синописис» – перший слов'янський підручник з історії. Потрібно також врахувати, що багато малих типографій перевидавали навчальну літературу.

Стала з'являтися література, присвячена питанням навчання і виховання дітей. Федоров у маєтку гетьмана Ходкевича – Заблудові заснував типографію і у 1569 році видав «Євангеліє учительное», де доводилась, що людина сама визначає свій життєвий шлях, а у 1609 р. у Львові видали книгу «О воспитании чад», де стверджувалось, що моральні риси дітей – результат виховання.

Було надруковано багато творів полемічної літератури на захист як православ'я, так і унії, наукових і філософських творів Стефана і Лаврентія Зизаніїв, Іова Борецького, Івана Вишенського та багатьох інших.

Лише друкарня Львівського Успенського братства з 1585 р. до 1722 р. випустила 138 назв церковно-службових книг у кількості 123757 примірників, 500 примірників граматик, 34237 примірників букварів та іншу літературу.

ОСВІТА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 17-18 СТ. Після воєн під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654 рр.) та московсько-польських війн 1654–1667 рр. територію України було розділено між сусідніми державами. Лівобережна Україна увійшла до складу Московської держави і стан освіти на лівобережжі будемо розглядати, говорячи про освіти в Московії та Росії. Правобережна Україна залишилась під владою Польщі, а Поділля певний час утримувалося Туреччиною.

Правобережна Україна зазнала значного впливу польської культури. Збіднілі внаслідок воєн і позбавлені могутньої підтримки козацтва братства стали занепадати і вже не могли приділяти такої уваги освіті, як раніше. Братські школи швидко зійшли на рівень початкових шкіл і зберігали популярність лише серед міських низів. Частина православних під тиском влади стала приймати унію (львівське братство у 1708 р.) (Сірополко, с. 107). Українська шляхта, щоб зберегти своє привілейоване становище, стала переходити в католицьку віру, переймати польську мову і швидко розчинилась в польському середовищі. Ніхто не примушував шляхту міняти мову і віру, але всі хороші школи належали католикам або уніатам, і шляхетська молодь за час навчання зазнавала сильного впливу, якому нічого було протиставити.

Основні типи шкіл на Правобережній Україні були такі ж, як у Польщі. У містах і селах існували парафіяльні початкові школи, де вчителями були нижчі священнослужителі і які давали уміння читати а інколи писати. Залежно від церкви ці школи були православні, католицькі та уніатські. Серед

православного населення продовжували зберігати популярність початкові школи з мандрівними вчителями.

З середніх шкіл продовжували діяти єзуїтські школи та колегії і уніатські школи василіан. Василіанські школи наслідували в організації і змісті освіти єзуїтські. Наприкінці 18 ст. в українських землях нараховувалось 8 шестикласних василіанських шкіл: Барська, Любарська, Уманська, Канівська, Острозька, Овруцька, Шаргородська, Володимирська. Це були великі для свого часу школи, що нараховували до 150 учнів. Частина колишніх приміщень братських шкіл дісталась єзуїтам, які відкрили в них свої школи. Діяли середні школи і інших орденів – піярів, кармелітів. Зміст освіти у цих школах був майже однаковим, вивчали граматику, синтаксис, поетику, діалектику, риторику, філософію, богослів'я. Навчання у школах велось латинською і польською мовами, в уніатських школах вивчалась також українська мова.

У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, внаслідок якого Галичина відійшла до Австро-Угорщини. Польський сейм спробував розпочати реформи, в тому числі й в освітній справі. Все майно забороненого у 1773 ордену єзуїтів передали в розпорядження Едукаційної комісії на потреби освіти. З 1783 р. Едукаційна комісія почала впроваджувати в життя нову шкільну систему. Вся Польща поділялась на 10 шкільних округ, з яких дві були в українських землях: Волинська з центром у Крем'янці і Українська з центром у Вінниці. В кожній окрузі мала відкритись шестикласна окружна школа з семирічним курсом навчання. В окрузі утворювалось кілька підокруг з трьохкласними підокружними школами з шестирічним терміном навчання. У кожній міській парафії відкривалась вища, а у сільській – нижча парафіяльна школа. У парафіяльних школах діти мали починати навчання у 4-5 років і вчитись 12! Років. Програма навчання у парафіяльних школах була енциклопедична: читання, письмо, арифметика, геометрія, християнська наука, наука звичаїв, практичні навички городництва і хліборобства, відомості з медицини і ветеринарії, відомості про внутрішню торгівлю і речі селянського вжитку. Навчання учнів читанню і письму мало проводитись одночасно, що тоді було новинкою.

Але план виявився надто широким і тому нереальним, не вистачало приміщень, підручників, вчителів. Лише у 1786 р. вийшов перший підручник для парафіяльних шкіл. Єзуїтські середні школи Едукаційна комісія передала василіанам і заохочувала їх відкривати нові школи.

У 1789 р. вийшло розпорядження про закриття всіх руських церковних шкіл і заборону викладати в інших школах руською мовою (василіани часто ігнорували це розпорядження). В цей час продовжувала діяти постанова сейму 1764 р. про те, що сини православних священників, що не поступили до 15 років на духовну службу чи до ремесла, стають кріпаками. Позбавлені змоги навчатись рідною мовою, сини священників стали масово втікати до Росії. Внаслідок такого тиску частина селян, міщан і навіть священників стала приймати унію чи переходити до католицизму.

Поляки не встигли переконатись у краху шкільної реформи. У 1793 р. відбувся другий поділ Польщі – Київщина, Волинь і Поділля відійшли до Росії. Освіта перейшла з рук церкви до рук світської влади.

При прилученні Галичини до Австрії (1772 р.) рівень освітньої справи покращився; велось шкільне будівництво, вдосконалювались методи навчання, але треба було боротися з германізацією та ще більше з полонізацією української школи, а в Карпатській Україні – з мадяризацією. В Західній Україні пройшло декілька шкільних реформ – в 1777 – з наказу Марії Терезії, в 1781 – реформа Йосифа II, але в кінці 18 на початку 19 ст. під впливом польських кіл українське шкільництво скорочується.

2.3. ОСВІТА В МОСКОВІЇ 14 – 17 СТ.

Як уже говорилося в 1 розділі про Київську Русь, московська культура вороже ставилась до всього західного, а також насторожено до візантійського, замкнувшись у тих знаннях, які були одержані від Візантії ще в часи Київської Русі. В Московії не було створено крупних центрів освіти, подібних до західноєвропейських університетів. Розумова і духовна робота була направлена на пошук досконалого життя, «Царства Божого» на землі, і здійснювалась переважно в монастирях, заснованих учнями Сергія Радонежського (бл. 1321 – 1391) і Ніла Сорського (бл. 1433 – 1508) (а вони вбачали зміст життя в аскетизмі і молитвах).

Закріпилось негативне ставлення до раціонального знання, наук про зовнішній світ згідно формулі апостола Павла, що всі людські знання від Бога. Гносеологічні проблеми і питання дидактичного характеру не розглядались, інтерес становили лише етичні проблеми і моральне виховання. Книжні знання розглядали як духовний скарб, який слід накопичувати, а не ділитись з оточуючими. Прагнули не зрозуміти і дослідити, а слідувати Святому письму. В монастирях цінувалось не розумування, а слухняність. Моральний елемент культури цінувався набагато вище «зовнішніх знань»: граматики, риторики та інших дисциплін. Інтерес до людини і освіти залишався скутим рамками релігії і розумівся як моральне вдосконалення на шляху злиття з Богом.

В Московії було сприйнято чисто зовнішнє, обрядове розуміння християнства, а його духовну силу випустили з уваги. Турбота проявлялась про збереження в незмінному вигляді церковних обрядів, створилось враження, що православним варто помирати за букву віри. В церковній літературі 16 – 17 ст. переважають описання самих дріб'язкових обрядів (що їсти в певний день посту, як кадити, тощо) і дуже мало говориться про питання моралі, теоретичну сторону християнства. Глибокого розуміння християнства не було ні в кого, тому що не було відповідної освіти. Віру вбачали в пунктуальному дотриманні обрядів. Так, церковний розкол почався з того, що в 17 ст. московські патріархи Йосиф і Нікон звернулись до константинопольського патріарха за розв'язком 31 питання. У відповіді було сказано, що ці питання дрібні, неістотні, однак розкол на цьому ґрунті відбувся. Педагогічні погляди були запозичені з старого завіту (див. параграф про Київську Русь).

Школи в нашому розумінні не було. Знатні люди одержували домашню освіту, причому вчителями виступали батьки, домашні священики, монахи. Навчанням також займались, за певну плату, священики, нижчі церковні служителі та чиновники державних установ (писці і піддячі приказів), які вдома навчали невеликі групи учнів на додачу до власних дітей. Якість такої освіти була дуже низькою, діти вміли лише читати, писати і рахувати – це вважалось достатнім. Вчили літероскладальним методом, навчальної літератури не було, тому вчили по церковним книгам, незрозумілим для учнів. Складність навчання посилювалась тим, що розділові знаки ще не набули поширення, і потрібно було добре поміркувати, щоб відділити речення від речення і слово від слова (слова часто писались підряд, без проміжків). Навчання було важким, щоб примусити дітей вчитись, застосовували тілесні покарання. Навчання елементарній грамотності розтягувалось на 3 – 6 років. При цьому грамотних людей було мало, 9/10 священиків були неграмотними і засвоювали молитви з голосу.

Необхідні для держави спеціалісти – дяки приказів, майстри дзвонарного і гарматного литва, будівничі одержували знання шляхом учнівства. Майстер своєї справи вчив власних синів і разом з ними інколи 2 – 5 учнів. Навчання йшло в процесі праці.

Тих, хто хотів навчатись за кордоном, відлучали від церкви.

Жіночої освіти не існувало, жінки не одержували навіть домашню освіту.

В Московії першу друкарню заснував Іван Федоров (народився близько 1510 року, був дяком) разом з Петром Тимофійовичем Мстиславцем, вихідцем з України, в часи Івана Грозного – у 1563 році. Ймовірно, що саме Мстиславець приніс у Московію саму ідею книгодрукування. У 1564 р. надруковано «Апостол». у 1565 – «Часовник». Ця друкарня більше ста років була єдиною на всю державу і випускала лише церковну літературу. Самі Іван Федоров і Мстиславець дуже швидко були змушені тікати з Московії через нападки на них духовенства – вже у 1566 році. Найбільш вірогідна причина нападок – видана література була написана згідно з прийнятими в Україні правилами граматики, які трохи відрізнялись від московських – і в цьому вбачили єресь, спотворення слова Божого.

Певні зрушення почались у другій половині 17 ст., коли частина боярства зрозуміла, що відставання в освіті згубне для держави. В цей час, через загострення ситуації в Україні, чимало освічених людей емігрувало в єдинорічну Московію, давши кадри вчителів.

В 40-ві роки 17 ст. боярин Ртіщев заснував в московському Андріївському монастирі орієнтовану на грецькі традиції школу. Вчителями були випускники Києво-Могилянської академії Арсеній Сатановський, Єпіфаній Славінецький, Дамаскін Птицький.

В середині 60-х років Симеон Полоцький (випускник Києво-Могилянської академії) у Спаському монастирі в Москві відкрив школу підвищеного типу латинської орієнтації. Школа готувала чиновників особистої канцелярії царя Олексія Михайловича, піддячих Приказу таємних справ. Основний ухил був на вивчення латинської мови, мови міжнародної дипломатії

(вивчали за відомим в Європі методичним посібником єзуїта Альвара). Вивчали також піїтику, риторiku, діалектику, філософію, богослів'я.

У 1685 р. в Богоявленському монастирі в Москві було відкрито школу, яку спробували зробити вищою. Її заснували доктори Падуанського університету, грецькі ієромонахи брати Іоаннікій і Софроній Ліхуди. Школа проіснувала недовго.

У 1687 р. за ініціативою Симеона Полоцького в Москві засновано Елліно-грецьку академію, згодом перетворену у Слов'яно-греко-латинську академію. Курс починався з підготовчого класу – «руської школи». Далі була «школа грецького книжного писання». потім вивчали граматику. Риторiku, логіку, фізику і піїтику вивчали і грецькою, і латинською мовами за підручниками, складеними братами Ліхудами. Учні філософського класу читали промови Цицерона, складали промови слов'янською і латинською мовами. Учні богословського класу складали проповіді і читали їх напам'ять в присутності філософів. Вичалась географія, карти і глобус. Також вивчали єврейську, французьку і німецьку мови, медицину. Характерно, що предмети викладались так, щоб допомогти учням навчитись захищати православні духовні цінності. Вийшло, що замість університету, Московія одержала духовну семінарію, де викладались ті дисципліни, що не суперечили православ'ю.

В академії одночасно навчалось від 200 до 600 учнів різних станів: діти священиків, дворян, канцеляристів, дяків, конюхів, солдат, хрещені іногородці. Приймали учнів у віці від 12 до 20 років. Термін навчання невідомий, багато учнів по кілька років затримувались в одному класі (до 10 р.), а всього навчання могло затягнутись до 20 років. За лінощі і неуспішність багатьох виключали.

Випускники Слов'яно-греко-латинської академії мали знання в об'ємі західноєвропейського колегіуму (хто закінчив повний курс), і таких випускали менше 50 протягом року на всю величезну державу.

У 18 ст. академія була перетворена в духовну школу, а в 19 ст. переведена з Москви в Троїцьку Лавру.

ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА.

В 13-14 ст. в Новгороді, Пскові, а потім і в Москві поширились єретичні погляди стригольників і жидовствующих (також карпіанців – по імені дяка Карпа) які відкидали троїчність Бога. Стригольники, як гусити і діячі Реформації, закликали до світської освіти, навчання всіх: багатих і бідних, хлопців і дівчат.

Сергій Радонезький створив вчення про особисте моральне і духовне вдосконалення. Основними методами формування людини вважав самоочищення, молитву, самовиховання і самоосвіту, які повинні відбуватись під наглядом духовних батьків і братів. Кращим місцем для вдосконалення вважав монастир, де природно поєднуються трудове, моральне і розумове виховання.

Нил Сорський склав керівництва з духовного вдосконалення – «Предання» і «Статут скитського життя». в яких пропонував такі засоби, методи і прийоми духовної самоосвіти: бесіди з досвідченими старцями, постійне читання і осмислення книг Святого писання, читання і переписування

для себе і братії настанов батьків церкви, візантійських богословів, рукоділля (переплетіння книг, випічка хліба, теслярство, ковальство, тощо), співи, виконання християнських заповідей, молитви, наслідування житій святих..... Метою виховання є досягнення духовної досконалості. Джерелом морального і розумового виховання був не аскетизм і система покарань, а напружена мислительна діяльність.

Максим Грек (Михайло Триволіс, бл. 1475 – 1555), переселенець з Європи, склав для монастирських шкіл ряд граматичних посібників. На перше місце ставив виховання у молоді таких моральних якостей, як віра, слухняність, мудрість, патріотизм, а оволодіння змістом традиційних шкільних предметів вважав справою більш простою і менш значимою для духовного розвитку і спасіння людини.

Сильвестр (часи Івана Грозного) – склав «Домострой» – вершину педагогічної думки Московії, забарвлену в православні кольори. На першому місці моральне і релігійне виховання, на другому – навчання дітей тому, що необхідно вдома, на третьому – навчання грамоті, книжним наукам.

Симеон Полоцький написав ряд навчальних книг: «Псалтир рифмотворний». «Вертоград багатокілірний». «Обід душевний». «Буквар мови слов'янської» та ін. Навколишній світ він вважав книгою, написаною Богом, задача вчителя – навчити дитину читати її. Душа дитини подібна до чистої дошки, від вчителя залежить, що на ній написати. Навчати потрібно на трьох мовах: рідній, латинській, грецькій.

Авакум (1620/21 – 1682) виступав проти вивчення наук і мов, мотивуючи це тим, що Христос не вивчав діалектики і риторики, тому ритор і філософ не може бути християнином. Головне у вихованні – духовно-релігійне формування людини.

Єпіфаній Славінецький (1600 – 1675), автор ряд книг, основна з яких – «Громадянство звичаїв дитячих» – написана на основі ідей Еразма Роттердамського. Виховання дітей мало складатись: з релігійно-православного виховання, з шкільного світського навчання, з морального виховання і формування навичок поведінки, хороших манер.

Наприкінці 17 ст. в Московії перемогла орієнтація на західноєвропейську освіту.

2.4. ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА КОМЕНСЬКОГО

БІОГРАФІЯ КОМЕНСЬКОГО. Ян Амос Коменський народився в 1592 році у Моравії, в містечку Нівніце, недалеко від міста Угорські Бріди, в родині з общини Чеських братів (різновид протестантизму). У дитинстві осиротів. У 1608-1610 рр. вчився в латинській школі, з 1610 по 1612 рік навчався у Гейдельберзькому університеті, подорожував по Нідерландах.

У 1614 році повернувся на батьківщину і почав викладати в школі м. Прерова, застосовуючи у навчанні реальний метод. З 1616 року став священиком. З 1618 по 1621 рік Я. Коменський - проповідник общини Чеських братів і викладач школи у м. Фульнеку. Через війну він в 1628 році залишає

Чехію і разом з іншими вигнанцями оселяється у польському місті Лешно, де перебуває, з деякими перервами, до 1656 року, працюючи вчителем. Тут з'явилися на світ такі твори, як «Дидактика», «Короткий нарис про оновлення шкіл у Чеському королівстві». Роздуми про природні основи шкільного навчання, відобразились у філософському творі «Фізика» (1634).

Після того, як м. Лешно було спалено в ході польсько-шведської війни, Коменський після блукань по Німеччині оселився в Амстердамі. Помер 15 листопада 1670 року, похований в Наардані, поблизу Амстердама. Крім названих, до числа фундаментальних праць Коменського належать «Новітній метод мов» (філософське вчення про мову) та «Продовження братського заповіту».

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ КОМЕНСЬКОГО.

В педагогіку Коменський увійшов як творець «дидактики» – науки про навчання. Але Коменський включав у дидактику не лише методичну сторону навчання, а і його зміст, тому дидактика Коменського стала першою в світі цілісною педагогічною теорією.

Сам він в заголовку своєї «Великої дидактики» таким чином визначає суть теорії навчання: «Велика дидактика, що містить універсальну теорію вчити всіх всьому, або вірний і ретельно обдуманий спосіб створювати по всіх общинах, містах і селах кожної християнської держави такі школи, в яких би все юнацтво тієї і іншої підлоги, без всякого де б те не було винятку, могло навчатись наукам, удосконалитися у вдачах, виконуватися благочестя і, таким чином, в роки юності навчитися всьому, що треба для справжнього і майбутнього життя стисло, приємно, ґрунтовно, де для всієї, що пропонується, основи здобуваються з самої природи віщої; істинність підтверджується паралельними прикладами з областями механічних мистецтв; порядок розподіляється по роках, місяцях, днях і годинах і, нарешті, вказується легкий і вірний шлях для вдалого здійснення цього на практиці».

До Коменського шкільне навчання велось безсистемно, використовуючи окремі емпіричні знахідки вчителів. Методи і правила викладання окремих наук розроблялись незалежно, без використання спільних підходів, зміст навчання, загальні принципи і методи навчання тодішня педагогічна теорія ігнорувала. 17 століття вже поставило на порядок денний питання про масове навчання дітей знаті, купецтва, ремісників, урядових чиновників різного рангу, священників, багатших селян. Старі методи навчання не могли задовольнити проблем суспільства, тому роботи Коменського показали шлях до створення масової світської школи.

У навчанні Коменський розрізняв діяльність вчителя як метод передачі знань і діяльність учня як засвоєння переданого вчителем. Навчання повинно мати свідомий характер, поєднувати «вчення і труд», «розум і руку». Догматичне і схоластичне навчання має бути вилучене зі школи. В той же час навчання не повинно бути розвагою, навчання є одним з видів праці. Коменський висунув і обґрунтував ідею природовідповідності навчання, щоб людина в молоді роки успішно, легко, найкоротшим шляхом і ґрунтовно засвоїла все необхідне для життя.

Коменський визначив чотири основні вимоги, яким повинно відповідати навчання: успішність, легкість, докладність, швидкість.

Для досягнення успішності потрібно своєчасно вчити дітей, проходити повний курс шкільного навчання, вчити речам раніше за слова (наочність), у певний відрізок часу вивчається один предмет, починати з найпростішого і переходити до загального, заняття розподіляти по часу і по порядку, навчання проводити за книгами, написаними саме для цього класу.

Щоб навчання проходило легко, необхідно його рано починати, підготувати розум дитини до сприймання науки, йти від легкого до важкого, від загального до часткового, не переобтяжувати учнів надмірною кількістю навчальних предметів, учні повинні завчати те, що вони зрозуміли і осмислили, знання викладаються як додаток до життя, всі науки викладаються одним методом.

Докладність навчання буде досягнута, якщо учні будуть займатись корисними речами, встановлюється міцна основа знань і все подальше навчання спирається на неї, мають сполучатись ті знання, які мають взаємний зв'язок (міжпредметні зв'язки), все вивчене закріплюється постійними вправами.

Навчання буде швидким, якщо дітей у школі або у класі буде навчати один вчитель, предмет вивчається за підручником одного автора, всьому класу задається однакове завдання, всі науки викладаються однаковим методом.

Коменський виділив три найважливіші педагогічні принципи, які поклав в основу своєї педагогіки: 1) виховуючий характер навчання, 2) зв'язок навчання з життям, 3) відповідність навчання віку учнів. До них він додав чотири дидактичні принципи навчання: 1) свідомості і активності учнів у навчанні, 2) наочності, 3) поступовості і систематичності знань, 4) міцності оволодіння знаннями і навичками.

Коменський також написав підручники для школи, започаткував поділ учнів на класи, ввів фіксований початок і кінець навчального дня, розділив навчальний рік на чверті. Започаткована Коменським масова школа зберігає свої основні риси і зараз.

2.5. ШКОЛА, ОСВІТА, ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ 17-18 СТ.

ШКОЛА В АНГЛІЇ. Після реформації (у 1534 році англійський король посварився з римським папою і оголосив главою англійської церкви самого себе, започаткувавши англіканську церкву) монастирські католицькі школи були закриті. Початкова школа була передана в руки англіканської церкви. Було відкрито багато приватних середніх шкіл різного рівня. Подальші зрушення у шкільній справі почались після революції 1648 р. Англійська буржуазія заснувала ряд біблійних товариств («Товариство поширення християнських знань» – 1698, «Товариство поширення євангелія». «Товариство поширення релігійних знань серед бідних» – 1750), що ставили за мету ідеологічну обробку населення і місіонерську діяльність в колоніях. Щоб

населення могло читати Біблію, ці товариства поширювали елементарну грамотність. У галузі освіти плідно працювала секта «методистів» – до середини 19 ст. вони мали в Англії і колоніях 3903 каплиці, 693 місіонери, 11703 добровільних вчителі і 985 платних вчителів. Число учнів досягало 113600. Було багато недільних шкіл, в яких навчалось 437000 учнів.

Середня школа розвивалась за зразком середньовічних граматичних шкіл. Вона була незалежна від церкви і держави, існувала на пожертвування і високу плату за навчання. Набули поширення школи інтернатного типу, розташовані в сільській місцевості, де навчались переважно діти аристократії (знамениті англійські «паблїк скулз»). Єдиних навчальних планів не було, кожна школа складала програму навчання на власний розсуд. У навчанні панували традиції класичної освіти, учні одержували добру мовно-літературну освіту. Природничо-математичні науки майже не вивчались. Учні виховувались у спартанському дусі, старші учні мали велику владу над молодшими. В міських середніх школах, де навчались переважно діти дрібної і середньої буржуазії, чиновників, значне місце відводилось латинській і грецькій мовам, але вивчались математика, географія, історія, нові мови. В усіх школах застосовувались тілесні покарання.

ОСВІТА У ФРАНЦІЇ. Вже у другій половині 16 ст. видаються королівські укази про обов'язкове відвідування дітьми народних шкіл. Такі укази видавались і в 17 та 18 ст., хоча багато дітей школу так і не відвідувало (шкіл не вистачало). З 16 ст. велась боротьба між католиками і гугенотами за вплив на населення. Обидві сторони обрали шлях просвіти, оскільки початкова школа була в руках церкви. В початкових народних школах вивчали: закон божий (священна історія, молитви, катехізис), читання, письмо, лічбу, церковні співи. Проміжне положення між католиками і протестантами займала секта янсеністів, де звертали увагу не на зазублення, а на розвиток суджень у дітей. Навчання починали з вивчення рідної мови. Янсеністи дотримувались принципів поступовості, наочності, свідомості, самодіяльності у навчанні, намагались давати побільше вправ на закріплення матеріалу. В навчанні читати використовували метод, близький до сучасного звукового. Школи янсеністів не набули кількісного поширення, але якісно просунули методику початкового навчання. На кінець 17 ст. королівською владою були закриті.

Наприкінці 17 ст. було створено католицьке «товариство братів християнських шкіл», що зосередило увагу на початковій освіті і на 1789 р. воно мало близько 550 класів, 800 вчителів, 35000 учнів. Вивчали читання, письмо, 4 правила арифметики і початки релігії. Всі предмети викладались французькою мовою. У школах було запроваджено класну систему, учнів у класі ділили на три відділи: слабкі, середні, найбільш встигаючі. Зробили ряд запозичень з єзуїтської педагогіки: учні доносили один на одного, за донос на іншого учня могли звільнити від покарання, вчитель схилив 1-2 учнів у класі потай стежити за іншими. Вперше розпочали підготовку вчителів для початкових шкіл і відкрили перші вчительські семінарії в Реймсі і Парижі.

Середня школа була в руках єзуїтів, які відстоювали класицизм в освіті і схоластичне навчання. На противагу їм буржуазна організація «Ораторія Ісуса»

розвивала інший напрям в середніх школах. Навчання відбувалось на французькій мові, вивчали математику, фізику, географію, історію. Багато викладачів і учнів цих шкіл пізніше стало діячами революції.

Вища школа була представлена 22 університетами, 16 з яких засновано до 16 ст. У 18 ст. число студентів почало зменшуватись, бо програми відставали від потреб часу (лише у трьох вивчали диференціальне та інтегральне числення, аналітичну геометрію, фізику) і плата за навчання була дуже високою (повний курс медицини в Парижі коштував близько 7000 ліврів – 2300 золотих карбованців, не рахуючи вартості проживання). У 1789 р. з 5000 студентів Паризького університету було лише 60 на медичному факультеті.

У 18 ст. у Франції набуває популярності діяльність просвітителів – Вольтера, Гельвеція, Дідро, Руссо та ін.

ОСВІТА В НІМЕЧЧИНІ. Німеччина була спустошена тридцятилітньою війною (1618 – 1648). Уряди численних німецьких держав ставились вимоги до організації початкових шкіл у містах і селах, навчання хлопчиків і дівчаток, обов'язкового відвідання шкіл, застосування наочності, класно-урочної системи (яку започаткував попередник Коменського – Ратке (1751-1635)). В школах викладали німецькою мовою читання, письмо, лічбу, закон божий і співи. Однак ці школи набули незначного поширення.

Школи були платні. В селах вчителювали відставні солдати, дяки чи ремісники на додачу до основної професії. В містах вчителювали люди без спеціальної освіти, для яких професія вчителя була основною. Школа поділялась за станами і за віросповіданням (у Німеччині, де жили католики і протестанти різних течій, це було вимушеним заходом). В містах хлопчики і дівчатка вчилися окремо, а в селах сиділи в одному класі, розділеному низькою перегородкою; вчитель розповідав одній половині, стежачи поверх перегородки, як інші виконують самостійне завдання. В містах навчались весь рік по 6 годин на день 3-4 дні на тиждень, в селах була літня перерва для господарчих робіт.

В 17 ст. в містах з'явилися бюргерські школи (підвищені початкові), де додатково вивчали геометрію, природознавство, географію, початки фізики, інколи спеціальні предмети: товарознавство, бухгалтерію, землемірство.

У 17-18 ст. велику освітню роботу провадила секта пієтистів (близькі до янсеністів) – які релігійне життя вбачали в благочесті (pietas) і любові до ближніх. Пієтисти відкривали багато шкіл для бідних. Провідний діячем пієтистів у галузі освіти був Август Франке (1663-1727), який заснував цілу мережу закладів: педагогічну семінарію, латинську школу, ряд міських німецьких шкіл, сирітський притулок; число учнів у заснованих ним школах доходило до 24000, а вчителів до 218. Його послідовники відкрили у Пруссії близько 2000 шкіл. Пієтисти використовували ряд положень дидактики Коменського. З 7 уроків на день 3-4 приділялись релігійному навчанню, а решта мала реальне спрямування.

Ще у 16 ст. у Німеччині були поширені гімназії, які давали класичну освіту. Після Тридцятилітньої війни, коли освіта зазнала великих втрат, гімназії відновились з другої половини 17 ст. в усіх великих містах. Гімназії поступово

відійшли від латинської мови і взяли курс не лише на підготовку до університету, а й на вміння поводитись у вищому світі. В гімназіях було введено ряд нових предметів: німецька, французька, англійська мови, геометрія, астрономія, генеалогія, геральдика, історія, архітектура, військові науки. З кінця 17ст. гімназії стали все більше орієнтуватись на підготовку дворянських дітей, багатопредметність привела до поверховості освіти.

З 17 ст. для підготовки знатного юнацтва до придворної, військової і цивільної служби стали відкриватись лицарські академії. Навчальний план відзначався багатопредметністю, вивчались теологія, етика, цивільне право, державне право, загальна історія з географією, хронологією, генеалогією і геральдикой, риторика, математика, німецька, латинська, італійська і французька мови, лицарські вправи (верхова їзда, фехтування, танці, стрільба, володіння мушкетом і пікою). Факультативно вивчались логіка і метафізика, фізика, астрономія, іспанська і англійська мови, фортифікація, архітектура, механіка. У лицарських академіях не заохочувалось заглиблення в якусь науку, їх учні часто бували при князівських дворах, багато часу займала придворна служба.

Реальні школи. З 17 ст. відомі запозичені з Італії нечисленні вузькопрофесійні комерційні академії, де вивчали релігію, історію, комерційну географію, бухгалтерію, товарознавство, калькуляцію товарів, французьку, німецьку, італійську і англійську мови. З початку 18 ст. стали поширюватись реальні школи, де вивчали математику, фізику, механіку, природознавство, малювання, астрономію, географію, малювання. В ряді шкіл були спеціалізовані класи, де вивчали основи певного типу виробництва. При багатьох гімназіях відкривали бюргерські, або реальні класи, де вивчали природознавство, прикладні науки і малювання.

В університетах зменшився вплив церкви і зріс вплив держави. Навчання тривало 3-4 роки, більшість студентів були з дворян (у Німеччині було багато дрібних дворян, які змушені були здобувати освіту і найматись на службу). Популярністю користувався юридичний факультет, що готував майбутніх чиновників. Нові відкриття у природничо-математичних науках зумовили появу нових університетів: Галле (1694), Геттінген (1737), Ерланген (1747), де викладали географію, прикладну математику, фізику, історію, політику, законодавство. В нових університетах з'явилися лабораторії і кабінети, стала поширюватись лекційно-семінарська система викладання. Навчання відбувалось не латинською, а німецькою мовою.

2.6. ОСВІТНІ РЕФОРМИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Наприкінці 18 ст. у Франції склалась кризова ситуація. Економічно сильна буржуазія прагнула влади, а правляча аристократично-релігійна верхівка на поступки не йшла. Спалахнула революція, в ході якої було страчено короля і багато дворян та церковних діячів, а влада перейшла до рук Законодавчих зборів. Переможці також пересварились між собою, і влада переходила з рук до рук різних угруповань, в ході чого багато буржуазних

діячів також було страчено. Ситуація стабілізувалась 27 липня 1794 року, коли до влади прийшла велика буржуазія, яка примирилась з частиною аристократії і церкви.

Під впливом ідей французьких просвітителів і матеріалістів нова влада активно розробляла проекти реформ в освіті, адже у 1790 році 53% чоловіків і 73% жінок у Франції були неграмотні.

У 1791 р. було розглянуто проект Талейрана, який передбачав загальне початкове навчання, державні школи, освіту для чоловіків і жінок. За проектом Талейрана початкові безплатні школи створювались в кожному кантоні, в програму навчання входила рідна мова, лічба, вимірювання, релігія, мораль, конституція, тілесні вправи. Окружні середні школи, що дають широку загальну освіту, платні. Школи третього ступеня, також платні, дають поглиблену спеціальну освіту, готують спеціалістів – священників, медиків, юристів, військових. Вищим органом ставав «Національний інститут», що керує науковим і художнім життям країни і займається науково-дослідною роботою. Для жінок передбачалась лише елементарна освіта.

Проект Жана Антуана Кондорсе (1743 – 1794) – філософа, економіста, математика, фізика, керівника партії жирондистів, представлено у 1793 р. і його основні положення прийнято за основу в декреті Конвенту.

У проекті проголошено, що освіта народу – обов'язок держави, навчання загальне, безкоштовне і рівне для молоді обох статей, викладання релігії відміняється. Шкільна система складалась з таких ланок.

1 – Початкова школа з терміном освіти 4 роки. Зобов'язані навчатись всі діти. У програмі: читання, письмо, елементарні відомості з граматики і арифметики, початки геометрії, знайомство з сільським господарством і ремеслами та загальним станом виробництва в країні, основи суспільного ладу і моралі. Відкривається одна школа на 400 чоловік населення.

2 – Школа другого ступеня з терміном навчання 3 роки. У програмі: математика, природознавство, елементарні відомості з торгівлі, принципи моралі, суспільствознавство. При школі створюється бібліотека і кабінети з моделями машин, природничими колекціями, набори ремісничих інструментів, метеорологічні прилади. Відкривається в місті чи районі, де не менше 4000 жителів.

3 – інститут – дає завершену середню освіту і деяку професійну підготовку. Термін навчання – 5 років. Передбачалось відкрити 110 (114) інститутів на всю Францію – по одному на департамент. Вивчаються науки, корисні кожній людині незалежно від професії і даються певні професійні знання з сільського господарства, механіки, військової справи, медицини.

4 – вищим навчальним закладом замість університетів стають ліцеї з терміном навчання 4-5 років. Ліцеїв передбачалось відкрити 11 (9) на всю Францію. Вивчатись повинні всі науки у всій повноті.

Проект Кондорсе мав ряд достоїнств: школа світська, всі шкільні ступені зв'язані адміністративно і програмно (вищі керують нижчими), включено курс моралі, реальна школа, увага до природничо-математичної освіти, рівність чоловіків і жінок, безкоштовне навчання. Але проект мав і ряд недоліків:

більшість населення змушена була віддавати дітей на роботу, а не у школу, у Франції не було стільки шкіл, вчителів і коштів, щоб реалізувати проект.

У прийнятому декреті держава зобов'язувалась вчити учнів в обсязі початкової школи, але нічого не говорилося про безкоштовність і обов'язковість освіти, рівність статей, світський характер. Початкові школи планували відкривати одну на 1500 (4000) жителів.

До проекту Кондорсе близький проект Лавуазьє, який пропонував після початкової школи розподіляти учнів на два напрями: школа наук і літератури, школа механічних і хімічних ремесел.

Проект якобінця Луї Мішеля Лепелетьє (1760-1793) було прийнято після повалення влади жирондистів. Перш ніж давати освіту, пропонував нагодувати дітей, для чого створити будинки національного виховання, які утримуються на кошти держави, прогресивний податок на прибуток і продуктивну працю дітей-вихованців. Будинки розміщуються в конфіскованих дворянських замках і монастирях, діти ізолюються від небажаного впливу середовища. Відкривається один будинок на район в містах і один на кантон в селах, будинок розрахований на 600 дітей. Виховуються всі діти: хлопчики з 5 до 12 років і дівчата з 5 до 11 років. Велика увага спрямовувалась на фізичне виховання, зокрема на гімнастичні вправи і фізичну працю на полях і майстернях. Обслуговуючого персоналу немає, все роблять самі діти. До розумової освіти входили уміння читати, писати, рахувати, елементи геометрії, мораль, побудова суспільства, оповідання з історії, основи сільського господарства і домоводства. Будинком керують батьки, утворюючи комітет з 4 членів, що відають закупками і 52 члена ради, кожен з яких по тижню живе в будинку, керуючи його діяльністю.

Проект мав ряд недоліків. Проект прийняли 13 червня 1793 року з поправкою – всіх дітей поміщати в будинки не треба, при них можна відкривати школи для дітей, що живуть вдома. В жовтні проект остаточно відмінили. Все впиралось в нестачу коштів і кадрів: в грудні 1793 р. прийняли декрет про обов'язкову початкову освіту, але в середині 1794 р. з запланованих 23 тисяч шкіл діяло лиш 8 тисяч.

Досвід Франції показав, що різкого прориву в освіті не буде, все зведеться до плавних змін.

РОЗДІЛ 3.

ОСВІТА В РУКАХ СУСПІЛЬСТВА

ЗАГАЛЬНІ ОБСТАВИНИ.

Третій період в розвитку освіти характерний втратою церквою панівного становища в освіті і переходом освіти під владу держави.

Держави стали приймати закони, які регламентували діяльність шкіл різного рівня, стали виділяти кошти на розвиток освіти, вести будівництво нових шкіл і підготовку вчителів. Окремі заходи з перерахованих здійснювались і раніше, але з 16-17 ст. діяльність державних органів в галузі освіти стала систематичною і визначальною для розвитку школи.

Вплив релігійних організацій на освіту залишався досить значним: багато початкових шкіл належало церкві, в них викладали священники або нижчі церковні служителі. Церкві належало немало середніх шкіл і навіть вищих, у більшості середніх шкіл учні вивчали «закон Божий». в університетах залишались богословські факультети. Але в цілому керівництво освітою перейшло з рук церкви до рук держави.

Цей період розпочався приблизно з 17 ст. і тривав приблизно до середини 20 ст. Теоретичну основу для переходу освіти під владу держави заклав Я. А. Коменський, який розробив завершену модель школи. Першим світовим досвідом рішучого розриву з релігією в галузі освіти стали шкільні реформи часів Великої Французької революції.

3.1. ОСВІТА В ЛІБОРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

За переяславською угодою 1654 р. лівобережна Україна увійшла до складу Московської держави. Тривалий час (до ліквідації гетьманщини у 1764 р.) Україна користувалась певною автономією у питаннях самоуправління і освіти. Московський уряд не міг одразу перебудувати Україну на московський лад через відмінності у мові, перевагу українців в освіті (основна маса освічених спеціалістів була з України) та традиції поваги до особистості. Так що протягом ста років йшло поступове зрівняння українських і московських земель, щоправда це зрівняння йшло не шляхом підвищення освіти московських земель, а шляхом зниження рівня освіти у культурі в Україні.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ. Довгий час Києво-Могилянська академія була єдиним закладом вищої освіти в Україні. Виникнувши у 1631 р. як братська школа, до 1651 р. вона здобула славу колегії, де давали освіту вище середнього рівня. В часи воєн школа припинила свою діяльність, її приміщення зазнали руйнувань і пошкоджень, частина викладачів і старших учнів вступили до козацького війська.

Заняття були відновлені у 1669 р., коли відкрились чотири початкові класи: фара, інфіма, граматика, синтаксис. З 1672 р. почались заняття у класах піітики, риторики і філософії, тобто школа повернулась до статусу колегії. А у 1689 р. у колегії стали вивчати богослів'я і вона фактично стала вищою

школою – академією. Офіційно статус академії закріпив Петро I грамотою від 26 вересня 1701 р.

Верховним керівником академії вважався київський митрополит або архієпископ. Безпосередньо керував академією ректор, якого до середини 18 ст. обирали на спільних зборах ченці братського монастиря та представники вищого духовенства і міщанства Києва. Пізніше ректор вибирався на зборах академічної корпорації та київської духовної консисторії або призначався Святим Синодом. Ректор одночасно був ігуменом (з 1731 р. архімандритом) Києво-Братського монастиря, а з 1787 р. – архімандритом Києво-Михайлівського монастиря. Прибутки монастиря йшли на утримання академії. Першим помічником ректора був префект, котрий наглядав за шкільною дисципліною і поведінкою учнів.

Академія з 1704 р. містилась в одноповерховому кам'яному будинку, збудованому на пожертви гетьмана Мазепи. У 1735 р. було надбудовано другий поверх. У будинку було 8 класних кімнат, зал і церква. «Бурса». тогочасний студентський гуртожиток, спочатку знаходився на території Братського монастиря, а з 1765 р. у новому будинку на березі Дніпра.

Кошти на утримання академії складались з прибутків Братського монастиря, добровільних благодійних внесків та незначної державної субсидії (700 крб.). У 1786 р., після секуляризації церковних земель, держава видавала академії 6400 крб. на рік, а з 1787 р. – 9000 крб.

До академії приймали дітей всіх вільних станів православної віри. Вік вступу чітко не обмежувався, у перший клас могли вступати учні від 7 до 15 років. Навчання розпочиналось у перших числах вересня, а завершувалось в середині липня. Внутрішні порядки були запозичені з єзуїтських шкіл, тобто контроль за поведінкою і успішністю було покладено на самих учнів. Перший учень класу називався диктатором і разом з кращими учнями – сенаторами сидів на перших місцях. Цензор доглядав за охайністю класу і тишею, аудитори пояснювали учням незрозумілий матеріал і перевіряли домашнє завдання. Сеньори доглядали за поведінкою малих учнів на квартирах, візитатори стежили за поведінкою всіх учнів, гарячителі виконували тілесну кару над товаришами. Вчитель перевіряв знання учнів по суботам, тоді ж карали за неуспішність.

Двічі на рік – в грудні та червні відбувались іспити. В класах філософії та богослів'я відбувались колоквиуми та диспути.

Матеріальне становище більшості учнів було дуже тяжким. Академія надавала лише безкоштовне житло. Тому основна маса учнів після занять і у неділю випрошувала милостиню або наймалась на тимчасову роботу. В літній час учні наймались на господарські роботи або працювали домашніми вчителями в заможних родинах. Благородною формою жебрацтва були пісні і театралізовані вистави на церковні свята, виступи з віршами і промовами на сімейних святах та під час приїзду до міста знатних осіб.

На початку 18 ст. в академії нараховувалось понад 2000 учнів, але їх кількість швидко стала скорочуватись через вплив до інших шкіл, і у другій половині кількість учнів коливалась від 1100 до 600. На початку 18 ст. в академії вчилось багато юнаків з Болгарії, Сербії, Греції, Волощини (Молдови).

З другої половини 18 ст. почалось зниження рівня академічної освіти. Багато студентів з заможних родин після закінчення загальної освіти виїздили на продовження навчання за кордон, переважно до медичних шкіл, що гарантувало після повернення професорські посади в університетах чи високі посади в шпиталях. Багато учнів, не пройшовши богословського класу, займало вчительські посади у школах.

Вчителі харчувались у трапезній Братського монастиря, а на свята одержували порцію горілки і пива. Ректор видавав вчителям невелику грошову суму, а також вчителі отримували підношення від учнів, що мали заможних батьків. Наприкінці 18 ст. вчителі стали одержувати значні грошові винагороди (вчитель богослів'я – 300 крб, історії – 50 крб. на рік) та харчі і дрова.

Академія мала значну академічну бібліотеку, яка у 1780 р. нараховувала 8632 книги, з них 2131 книгу, подаровану П. Могилою. Підручники для академії та інші книги друкувались в Лаврській друкарні, в Росії та за кордоном.

Академія складалась з 8 класів: фара, інфіма, граматика, синтаксис, піїтика, риторика – навчались 1 рік, філософія – 2 роки, богослів'я – 4 роки. Отже, повний курс тривав 12 років. Учень мав право залишатись за власним бажанням кілька років в одному класі, повернутись з вищого класу до нижчого, достроково перейти до вищого класу в разі відмінних успіхів. У другій половині 18 ст. рівень академії поступово занепадає, вона починає набувати характеру школи для підготовки духовенства, навчання скорочується до 10 років за рахунок скорочення курсу богослів'я (щоб відвернути майбутніх священників від зайвого мудрування).

У другій половині 18 ст. в академії вивчались такі предмети: мови – латинська, грецька, єврейська, польська, російська, німецька, французька; математика, історія, географія, геодезія, фортифікація, піїтика, риторика, філософія, богослів'я, малювання, спів. Такий перелік предметів зумовлений двоїстим завданням, що стояло перед академією – готувати кадри священнослужителів і готувати знатну молодь до державної служби. Рівень викладання математики був дуже низьким. Єврейську, грецьку і польську мови, незважаючи на їх обов'язковий характер, багато студентів вчили неохоче. З німецької і французької мов студенти вчили одну на вибір. Риторика і піїтика користувались великою повагою через виступи студентів під час урочистостей і постановку ними віршованих п'єс. Високо стояло викладання музики – студенти часто співали в придворних і церковних хорах, ставали композиторами. Вивчення російської мови почалось згідно указу Катерини II з 1765 р. і згодом вона стала мовою викладання в академії.

У 1721 р. Святий Синод прийняв постанову про обов'язкове відкриття архієрейських шкіл у всіх єпархіях тодішньої Росії. Задовго до цього указу в Україні вже діяло кілька шкіл вище середнього рівня, що заслужено мали статус колегіумів. Чернігівський колегіум розпочався у більш скромному статусі православної (колишньої єзуїтської) школи у м. Новгород-Сіверському у 1671 р. У 1689 р. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович перевів школу до Чернігова. Його наступник, Іван Максимович, у 1700 р. перетворив школу в

колегіум. В колегіумі могли вчитись діти всіх станів, він не мав чисто релігійного характеру.

Навчання в колегіумі спочатку відбувалось в межах «семи вільних мистецтв», у 1705 р. було відкрито клас риторики, 1748 р. – клас філософії, а між 1787 і 1794 рр. – клас богослів'я. Учні навчались слов'янською, польською та латинською мовами, з яких першість належала латині. Багато часу приділялось письмовим та усним перекладам з латинської мови на слов'янську та навпаки. В класах піітики і риторики учні вправлялись у написанні промов та хвалебних віршів, підбиранні синонімів та епітетів. В цілому зміст освіти в колегіумі відповідав сучасним йому єзуїтським та піярським школам.

На початку 18 ст. Чернігівський колегіум, при якому була бібліотека, налагоджене книгодрукування в архієрейській друкарні, надав невеликому Чернігову характеру осередку культури. Колегіум приваблював багатьох учнів духовного і світського стану. Правда, точного числа своїх учнів не завжди знало і керівництво колегіуму, тому що багато учнів переходили до навчання в Київ та Харків, багатьох забирали з колегіуму батьки, бідніші учні робили тривалі перерви в навчанні для заробітків. Лише з середини 18 ст. склад учнів став постійною величиною протягом року. У 1742 р. в колегіумі було 267 учнів, у 1790 р. – 426 учнів.

З другої половини 18 ст. значення Чернігівського колегіуму поступово почало занепадати. В колегіумі не вивчались сучасні іноземні мови, математика, історія, географія, право, фізика, практична філософія. Це потроху вимивало зі стін колегіуму дворянських дітей, яким була потрібна підготовка до майбутньої військової, дипломатичної та урядової служби. Російський уряд також вживав заходів для впровадження професійних станових шкіл. Тому Чернігівський колегіум з кінця 18 ст. став перетворюватись у професійну школу для підготовки священнослужителів, що було юридично закріплено перетворенням колегіуму у семінарію у 1809 р.

У 1722 р. на виконання розпорядження Синоду про відкриття архієрейських шкіл, таку школу було відкрито в Білгороді, а у 1726 р. переведено до Харкова. У 1727 р. було відкрито клас філософії, а у 1734 р. – клас богослів'я, і з цього часу школа стала іменуватись Харківським колегіумом. У 1759 та 1762-1764 рр. у колегіумі працював відомий український філософ Г. С. Сковорода. В колегіумі навчались діти як духовенства, так і української старшини та заможних міщан, які прагнули дати своїм дітям хорошу загальну освіту. Кількість учнів в різні роки коливалась від 400 до 700.

Для кращої підготовки дворянських дітей до військової та державної служби у 1768 р. при колегіумі відкриваються додаткові класи, які по суті були спеціальною військовою, музичною, мистецькою школами. У додаткових класах навчалось понад 200 учнів. У додаткових класах викладались такі предмети: французька і німецька мови, математика, геометрія, рисування, інженерна справа, артилерія, геодезія, а з 1773 р. вокальна та інструментальна музика, фортифікація, географія, танці.

У 1798 р. додаткові класи були приписані до головного народного училища (існувало з 1789 р.), яке у 1805 р. було перетворено в гімназію.

Додаткові класи прислужились тому, що з 1795 р. у колегіумі стали викладати фізику і природознавство та було поставлено вивчення нових іноземних мов. Наприкінці 18 ст. Харківський колегіум все більше втрачав учнів світського стану, і його назву у 1790 р. було змінено на семінарію.

Харківський колегіум за роки свого існування значно підняв культурний рівень Харкова і всієї Слобожанщини, послужив зразком створення навчальних програм для багатьох духовних шкіл, підготував ґрунт для створення Харківського університету.

У 1738 р. у Переяславі було відкрито школу «слов'яно-латинського ученія». Близькість Києва дозволила мати відразу 6 класів, у 1773 р. було відкрито клас філософії, а у 1778 р. – клас богослов'я, перетворивши школу на колегіум. Головним предметом була латинська мова. Проте Переяславський колегіум проіснував недовго. У 1785 р. класи філософії і богослов'я перевели до новоствореної Новгород-Сіверської духовної семінарії, а класи, що залишились, утворили Переяславську семінарію як підготовчу філію Київської академії. Через зміни кордонів церковних єпархій у 1799 р. Переяславська семінарія стала називатись Полтавською семінарією, хоча була переведена до Полтави лише у 60-х роках 19 ст.

З 1779 р. в Полтаві діяла Словенська семінарія, де навчався з 1780 до 1789 р. Іван Котляревський, який так і не закінчив курс навчання в богословському класі. У 1798 р. Словенську семінарію перевели до Новомиргорода, а у 1804 р. – до Катеринослава.

У 1765 р. було відкрито Новгород-Сіверську семінарію шляхом переведення вищих класів Переяславської. Це була досить крупна школа підвищеного типу, у 1790 р. в ній нараховувалось 473 учні.

Наприкінці 18 ст. діяли ще одна семінарія на Поділлі і одна на Волині.

Семінарії спершу були загальноосвітніми всестановими навчальними закладами, але з кінця 18 ст. більшість учнів у них готувалась до духовної кар'єри, хоча професійними церковними школами семінарії стали на початку 19 ст.

У другій половині 18 ст. в Україні починають відкриватись пансіони для дітей шляхти, де хлопців готували до військової та цивільної служби, а дівчат до світського життя. Вчителями в цих пансіонах були переважно іноземці. Відомі пансіони для хлопців і дівчат у Глухові, два пансіони у Харкові, пансіон у Стародубі. Це були переважно невеликі заклади, Чернігівський пансіон у 1799 р. нараховував 29 учнів та 5 вчителів.

У другій половині 18 ст. українська шляхта робила неодноразові спроби домогтись відкриття університету, який би давав змогу їх дітям готуватись до державної та дипломатичної служби. У 1760 р. вихователь тодішнього гетьмана Кирила Розумовського Григорій Теплов подав детально розроблений проект університету в Батурині. Коли на початку царювання Катерини II у 1767 р. було скликано «Комісії о сочиненію новаго Уложенія», то від української шляхти поступило багато вимог про відкриття в Україні університету. Українське дворянство хотіло також відкриття дворянських військових шкіл та жіночих шкіл для виховання своїх дочок.

За часів Гетьманщини в Україні існувало кілька цікавих спеціалізованих шкіл. Глухівська співацька школа (1736-1761) готувала співаків до царського двору цариць Анни та Єлизавети. В школі навчалось трохи менше ста учнів, які добре забезпечувались державою. Найбільш відомим випускником Глухівської школи є Дмитро Бортнянський, співак і композитор, творець багатьох молитов, серед яких самий знаменитий церковний гімн «Коль славен».

При Києво-Печерській лаврі у 1763 р. було засновано малярську школу, яка проіснувала до 1917 р.

У запорізькій січі також існували свої школи. При церкві Святої Покрови була школа з двох відділів. У першому відділі, що нараховував 30 учнів, готували майбутніх паламарів, дяків, дияконів. У другому відділі нараховувалось близько 50 дітей – сиріт, козацьких хрещеників та викрадених у іновірців. Дітей навчали грамоти, співу та військового ремесла. Наприкінці 17 ст. у Січі було засновано співацьку школу, де навчалось понад 30 учнів. Запорізька Січ мала також монастирську школу при Самарським монастирі та церковно-парафіяльні школи (майже при кожній з 60 церков, розкиданих по території Січі).

Діти селян і незаможних міщан вчилися у парафіяльних школах. У 18 ст. священники вже не займалися вчительською працею, передавши справу освіти у руки дяків. Учні вчилися читати буквар, часослов та Псалтир, разом з читанням часослова та Псалтиря вчилися писати. При вивченні Псалтиря вчилися співати церковних пісень.

Значна кількість учнів вчилася у мандрівних дяків, переважно студентів семінарій та колегіумів, які вирушали на заробітки. Популярність мандрівних дяків пояснюється просто: чимало заможних господарів жило на хуторах, де не було своєї церкви і відповідно парафіяльної школи. Тому господарі для своїх дітей наймали мандрівних дяків.

Про поширення початкової освіти в Україні часів Гетьманщини можуть свідчити статистичні дані з 7 полків (полків всього було 10, відсутні дані по полкам Київському, Стародубському, Гадяцькому).

Полки	Міст	Містечок	Сіл	Хуторів	Слобідок	Шкіл	Шпиталів
Ніжинський (1747 р.)	3	14	167	15	3	217	182
Лубенський (1745 р.)	11	9	183	38	6	172	107
Чернігівський (1748 р.)	2	8	129	90	-	154	124
Переяславський (1741 р.)	2	13	123	36	-	119	52
Полтавський (1745 р.)	1	1	55	2	2	98	42
Прилуцький (1740 р.)	1	7	87	7	-	69	53
Миргородський (1741 р.)	15	9	48	18	-	37	29

При сходженні на престол Катерини II більше половини рядових козаків були грамотними, про що свідчать їх підписи, а не хрестики під текстом присяги.

Початкова освіта в Україні була підірвана наприкінці 18 ст. Перепис 1782 р. прикріпив усіх людей до певного місця, підірвавши професію мандрівного дяка, а церковний розпис 1786 р. встановив певну кількість причетників при кожній церкві. Школи при церквах ліквідовувались, натомість відкривались початкові урядові школи. Однак урядових шкіл в Україні було відкрито набагато менше ста, і то в містах, і сільське населення залишилось без освіти.

3.2. ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 18 СТОЛІТТЯ

ОСВІТНІ РЕФОРМИ ПЕТРА 1. Наприкінці 17 ст. системи освіти в Московській державі не існувало. Діти знаті і купецтва одержували домашню освіту, яка зводилась до уміння читати і писати. У державі була лише одна Слов'яно-Греко-Латинська академія, яка давала освіту на рівні середніх шкіл Західної Європи. Попри всю свою недовіру до іноземців, правителі держави змушені були запрошувати з Західної Європи медиків, офіцерів, металургів, ювелірів, годинникарів. Почавши спроби реформ в країні, Петро 1 швидко зіткнувся з кадровими проблемами – потрібні були освічені офіцери і чиновники цивільної служби. Тому поряд з іншими начинаннями почалось заснування спеціалізованих шкіл. 1701 – Навігаторська школа, 1701 – Артилерійська школа, 1707 – Медична школа, 1709 – Інженерна школа, 1719 і 1721 – Гірські школи при Олонецьких і Уральських заводах. Морська академія (1715), Інженерна школа (1719) і вищі класи Артилерійської школи були розраховані на навчання дворянських дітей.

У 1701 році по іменному указу царя Петра 1 з Москви до Києва і Чернігова було надіслано майстра книгодрукування для навчання.

Школи готували моряків, інженерів, артилеристів, геодезистів, архітекторів, цивільних чиновників, вчителів для інших шкіл, тощо. Ті, хто не володів грамотою, поступали в перший клас, який називався руською школою, потім переходили в арифметичний клас. Діти різночинців на цьому закінчували навчання і ставали писарями, помічниками архітекторів, тощо. Дворянські діти вчилися далі і засвоювали геометрію, тригонометрію, геодезію, мореплавство, архітектуру, навігацію, астрономію, фехтування. Частина продовжувала навчання і стажування за кордоном. Навчання в школах було на російській мові і за російськими, хоч і недосконалими підручниками (можливо через абсолютне незнання учнями іноземних мов). Головним у навчання було запам'ятання змісту підручників.

Дворянство зустріло школу недовірливо. Незважаючи на те, що за неявку на навчання, прогули, втечу били батогами, штрафували, відправляли на галери, батьківські маєтки конфісковували, багато батьків просто не посиляли дітей до школи. Правда, і порядки в школі були далекі від ідеальних: годували і

одягали учнів погано, в приміщеннях було холодно, в навчанні панувала зубрячка, класні дядьки з відставних солдатів за найменшу провину сікли учнів.

Але, попри всі недоліки, школи підготували значну кількість спеціалістів для практичної діяльності.

У 1725 р. в Петербурзі було засновано Академію наук, а при ній гімназію і університет. Але ще близько тридцяти років в цих закладах були лічені учні з низькою підготовкою, регулярні заняття не проводились і спеціалісти не готувались.

Для підготовки спеціалістів нижчої ланки було відкрито школи для інших станів: дітей солдатів, ремісників, приказних... Селянських дітей приймати в такі школи заборонялось. Самими масовими з таких шкіл були так звані «цифірні». У 1727 р. в цих школах нараховувалось біля 2000 учнів, з них 45 % були дітьми духовного звання. У Слов'яно-греко-латинській академії згідно указу 1728 р. можна було навчати лише дітей духовного звання, а решту мали виключити. Однак духовенство теж не посилало своїх дітей в академію навіть під загрозою для них солдатської служби, і у 1736 р. було дозволено прийом дітей світських батьків.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДВОРЯНСЬКОЇ ОСВІТИ. В 30-ті роки дворянство одержало право починати службу не з солдатських, а з офіцерських чинів. Тому виникла необхідність створення дворянської освіти з малих років. Були відкриті шляхетські кадетські (від французького – молодший) корпуси: Морський і сухопутний. У 1752 р. на базі Морської академії створено Морський шляхетський корпус лише для дворян. У 1758 р. об'єднані Петербурзькі Артилерійська і Інженерна школи, нова школа теж стала дворянською. Крім спеціальних предметів, стали викладати загальноосвітні: математичні дисципліни, хімію, фізику, історію, географію, іноземні мови, малювання, танці, мистецтво фейерверків. У вихованні звертали увагу на прищеплення правил поведінки, субординації, застосовувались тілесні покарання. 1759 р. – за зразком Версалю запровадили Пажеський корпус для дітей дворянської знаті: три класи по 50 учнів і один вищий на 16 учнів.

Кадетський корпус відкрито в 1732 р., навчалось 360 учнів у 3 ротах. У 1743 р. перейменовано у Сухопутний шляхетський кадетський корпус. З 1765 р. керівництво покладено на генерал-поручника І. І. Бецького, який розробив для нього статут. Щорічно приймали 120 учнів. Учні ділили на 5 вікових груп: 6-9 років, 9-12, 12-15, 15-18, 18-21. Кадети готувались до військової і до цивільної служби. З першою віковою групою займались жінки-виховательки, кадети вивчали загальноосвітні предмети, віровчення, іноземні мови, малювання, танці. Далі виховували і навчали чоловіки. У 2 і 3 вікових групах кадети глибше вивчали вже вивчене, з добавками таких предметів, як благопристойне поводження, бухгалтерію, основи архітектури. Потім відбувався розподіл на військову і цивільну підготовку. Кадети, що готувались до цивільної служби, вивчали: юридичні і політичні науки, філософію, красномовство, бухгалтерію, архітектуру, латинську і сучасні іноземні мови, живопис, гравірування, тощо. Кадети, поготовувались до військової служби, протягом останніх 6 років вивчали

спеціальні військові науки. Корпус був дуже популярним, Інженерний і Морський корпуси були на другому місці. В різні роки навчалось від 360 до 920 учнів.

У 1755 р. відкрили Московський університет і набрали 100 студентів. У 1785 р. було аж 82 студенти. У 1765 р. на юридичному факультеті був 1 студент, трохи згодом 1 студент на медичному. За 40 років жоден з студентів медичного факультету не витримав випускного екзамену. Непопулярність університету проста: різночинців не приймали, а дворяни віддавали перевагу військовій або цивільній кар'єрі над вченою. При університеті існували дві гімназії. Одна для різночинців, там крім загальноосвітніх предметів вчили співам, музиці, готуючи артистів, художників, а друга для дворян для підготовки до університету. Теж не користувалась популярністю, дворяни віддавали дітей у шляхетські кадетські корпуси. Навчання в гімназіях було організовано не кращим чином: дуже велика кількість предметів, некваліфіковані вчителі. Становище виправилось наприкінці століття: гімназія поставляла університету підготовлених учнів, навчання в університеті почало здобувати популярність.

Всі дворяни державними указами були зобов'язані навчати і виховувати своїх дітей. Від 7 до 20 років повинні були навчатись, а потім служити. В 7 років був перший огляд дітей в губернських містах, де всіх дітей брали на облік. З 7 до 12 років діти вдома здобували елементарну освіту. В 12 років другий огляд і разом екзамен дітям. З 12 до 16 років готувались з математики для майбутньої спеціальної освіти. Батькам, які мали понад 100 кріпаків, дозволяли вчити дітей вдома, решта віддавала дітей у державні школи. В 16 років був третій огляд і екзамен лише в Москві і Петербурзі. За незнання віддавали в матроси. Обирали військову або цивільну службу. З 16 до 20 років професійне навчання, яке теж можна проходити вдома. В 20 років останній екзамен і служба. Непідготовлених віддавали в солдати. Батьки часто, незважаючи на кари, ховали дітей від оглядів і навчання.

Школи для народу мало змінились з часів Петра 1. (тобто їх не було).

ОСВІТА В ЧАСИ КАТЕРИНИ II. У 1764 р. було засновано Виховне товариство благородних дівичь при Смольному (при Петрі 1 було місце зберігання смоли для кораблів) монастирі за розробленим Бецьким статутом. Навчалось 200 дівчат. Приймали лише дочок дворян, навчання тривало з 6 до 18 років. Пізніше за плату 300 крб. на рік зараховували пансіонерок без дотримання вікових обмежень. Передбачалось дати дівчатам хороше виховання і сприяти різносторонньому розвитку. На першому плані було релігійне виховання, потім моральне, яке включало засвоєння світської пристойності. Звертали увагу на фізичне виховання: гігієна, прогулянки, здорова їжа. До навчальних предметів входили російська та іноземні мови (особливо французька), арифметика, географія, історія, складання віршів, малювання, танці, музика, шиття, в'язання. Особлива увага приділялась економії: вести облік домашніх витрат, домовлялись про доставку припасів.... Розвивали

педагогічні здібності: старші займались з молодшими, щоб потім вміти навчати власних дітей. Для оцінки успішності влаштовувались екзамени.

Було зроблено спробу розвивати освіту для народу. Систему освіти запозичили з Австрії, звідти запросили серба Федора Івановича Янковича, який переклав на російську мову (і вніс відповідні зміни) керівні документи і підручники. На зміну індивідуальному навчанню прийшли фронтальні заняття з усім класом, були випущені методичні рекомендації для вчителів.

У 1786 р. затверджено «Статут народних училищ». згідно якого запроваджувались головні училища (5 років навчання) і малі училища (2 роки). Головні училища планували відкрити в губернських містах, а малі – в повітових і селах. У малих училища передбачалось 2 вчителі і викладались предмети: читання, письмо, цифри, катехізис, священна історія, арифметика, чистописання малювання. У головних училищах передбачалось 6 вчителів і викладались предмети: у молодших класах такі ж, як у малих училищах, потім латинська і одна іноземна мова, катехізис, Євангеліє, російська граматики, початки загальної історії, загальної і російської географії, фізика, механіка, цивільна архітектура, тощо. При вивченні предметів особливу увагу звертали на їх прикладну користь, практичний бік справи.

Однак освіта для народу померла, не народившись. В Австрії передбачалось державне будівництво і фінансування шкіл, підготовка вчителів, випуск підручників. В Російському проекті цього не було. Склалась парадоксальна ситуація: держава керувала школами, але не забезпечувала їх. Тому в кінці 18 ст. училища існували лише в половині міст, а в селах їх не було зовсім. Дівчата в училища майже не ходили. Освіту забрали з відомства церкви (хоч більшість священників були малограмотні, але якось вчили дітей), а підготовку вчителів не організували: відкрили вчительську семінарію в Петербурзі, та підготувала 420 вчителів, була визнана непотрібною і закрита. У школах викладав хто завгодно, найчастіше найгірші випускники духовних семінарій. Професія вчителя була не шановною, плата малою. Якщо вчитель одержував освіту за державний рахунок, то не мав права залишити школу.

В цілому правлячу верхівку і особисто Катерину 2 не цікавив стан народної освіти, реформа проводилась, щоб прославитись в Європі поборницею народної освіти.

НАРОДНІ УЧИЛИЩА В РОСІЇ В КІНЦІ 18 СТ.

РОКИ	ЧИСЛО ШКІЛ	ЧИСЛО ВЧИТЕЛІВ	ЧИСЛО УЧНІВ	З НИХ ХЛОПЦІВ	З НИХ ДІВЧАТ
1782	8	26	518	474	44
1786	165	394	11088	10230	858
1790	269	629	16525	15604	921
1800	315	790	19915	18128	1787

В таблиці відображено дані лише по народним училищам, дані по становим і відомчим училищам в таблицю не входять.

В суспільстві не було переконання в необхідності шкільної освіти. В багатьох містах дітей у школу набирали за участю поліції (Тамбов, Вятка). Місцеві органи не виділяли коштів на школу. Багато батьків, після засвоєння дітьми умінь читати і писати, забирали їх зі школи, вважаючи подальшу освіту зайвою. У 1789 р. в місті Ніжині в училищі нараховувалось 60 учнів, а у школах грамоти, які тримали дяк, міщани – 121 учень.

Існували і приватні навчальні заклади. У 1784 р. в Петербурзі було 22 іноземних приватних пансіони і 4 іноземні школи, в яких навчалось 500 учнів, з них 100 дівчат, 17 російських приватних шкіл з 159 учнями. У Москві було 10 іноземних приватних пансіонів з 370 учнями, з них 65 дівчат, 1 приватна російська школа з 20 учнями. Основними предметами в цих закладах були російська мова, арифметика, Закон Божий, іноземні мови. Вчителі – іноземці часто були малограмотні. Спеціальна комісія у 1785 р. після огляду визнала всі ці заклади (окрім московської школи) непотрібними через слабкість викладання і закрила. З 1786 р., після прийняття «Статуту народних училищ», при відкритті приватних шкіл керівник повинен був мати повний план навчання і виховання, а вчителі мати свідоцтва про знання наук і скласти спеціальний екзамен.

Освітніми справами при Катерині 2 займався Іван Іванович Бецький (1704 – 1795) – незаконний син Трубецького від шведки (під час полону). Багато мандрував по Європі, знайомий з ідеями французьких просвітителів. З 1762 р. довірена особа Катерини 2, прославився на освітянській і культурній ниві. Керував виготовленням і установкою пам'ятника Петру Великому (Мідний Вершник). За розробленими ним статутами відкрито:

1. Виховні будинки в Москві (1764) і Петербурзі (вважав, що сім'я нездатна правильно виховувати дітей).
2. Училища для хлопчиків при Академії наук (1765) і Художній академії (1764).
3. Смольний інститут благородних дівочь (1764) і міщанське відділення при ньому (1765).
4. Реформовано Сухопутний шляхетський корпус (1766).
5. Комерційне училище (1772).

3.3. ОСВІТА В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ В КІНЦІ 18 - ПОЧАТКУ 20 ст.

ЗАКАРПАТТЯ. З часів розпаду Київської Русі Закарпаття потрапило під владу Угорщини. Збереглися відомості про Ужгородську школу 1400 року. У 1646 р. було відкрито Ужгородську гімназію, у 1655 р. – школу при Мукачівському монастирі. У 1730 р. відкрилась католицька гімназія в Мармарош-Сигеті, а у 1793 р. Ужгородська середня школа з вчительською семінарією при ній. Навчання в школах відбувалось угорською мовою, населенню нав'язувалась католицька віра. На початку 18 ст. Угорщина увійшла до складу Австро-Угорської імперії, де користувалась широкою автономією.

У 1774 р. в Австро-Угорщині провели шкільну реформу, за якою створювались однорічні парафіяльні школи та два типи початкових шкіл – тривіальні та головні. В тривіальних школах було три класи, де дітей навчали читати, писати, рахувати, давали деякі практичні відомості. Велика увага приділялась вивченню закону божого. Головні початкові школи діяли в містах, навчання було за програмою тривіальних, але додавався ще один клас, після якого учні могли вступати до гімназій і реальних шкіл. Якщо спочатку навчання в початкових школах було українською мовою, то в 1791-1792 рр. було прийнято закон про переведення шкіл на угорську мову навчання. Населення відразу відреагувало зниженням інтересу до освіти, оскільки діти не розуміли угорської мови. Через це, а також через недостатню кількість шкіл у гірських районах вчилось близько 1/3 дітей. У 1805 р. всі школи передали у відання консисторій, духовенство контролювало роботу школи і вчителя. В середині 19 ст. на Закарпатті було чотири середні школи і одна реальна, а з 1200 гімназистів українці становили приблизно 20%.

Після придушення угорської революції 1848 р., коли українське селянство не підтримало повстання, було дозволено відкривати початкові школи з українською мовою навчання, але вже шкільна реформа 1868 р. і мовний закон 1879 р. почали переведення шкіл на угорську мову. Так, у 1880 р. було 349 початкових українських шкіл, у 1901 р. – 29, у 1907 р. – жодної. Така політика привела до того, що наприкінці 19 ст. понад 70% населення Закарпаття було неграмотним.

ГАЛИЧИНА. За першим поділом Польщі у 1772 р. потрапила до складу Австрії. У 1774 р. було почато прискорену організацію початкових шкіл в містах і селах: однокласних парафіяльних з українською мовою навчання; трикласних тривіальних з українською, польською та німецькою мовами навчання; чотирикласних головних з українською та німецькою мовами викладання, п'ятикласних нормальних, які являли головні школи з додатковим педагогічним класом. Ряд підручників було перекладено з німецької мови на польську та українську («Читанка» – 1786, «Катехізис» – 1788, «Буквар» – 1790). Щоб прискорити процес освіти населення, австрійський уряд з 1780 зобов'язав сільських священників вчити дітей, але самі священники були малограмотні (по даним 1783 лише один з 30 священників вмів читати і писати, а решта лише читати).

Реформи Йосифа II (1780-1790) покращили долю населення і становище в освіті. 1781 – обов'язковість початкової освіти, 1782 – скасування кріпацтва і заміна його панщиною, 1783 – засновано україномовну греко-католицьку духовну семінарію у Львові, а згодом у Перемишлі та Станіславі, 1784 – перший в Україні Львівський університет, де було кілька українських кафедр, 1786 – визнано право викладання в Галичині українською мовою.

Але після смерті Йосифа II панівне становище в Галичині захопила польська шляхта, яка розпочала колонізацію населення. В школах польська мова поступово починає витісняти українську. У 1812 р. було відмінено обов'язковість початкового навчання. Коли у 1848 р. українське селянство не підтримало польське повстання, австрійський уряд скасував панщину і зробив

обов'язковим викладання рідною мовою у школах Галичини. Але вже у 1856 р. обов'язковість викладання українською мовою була відмінена. Керівні посади, в тому числі й в освіті, знову опинились в руках поляків.

В українських школах з 2-го класу вивчали польську мову, а з 3-го – німецьку. Українські школи були переважно одно і двокласні, семикласних не було жодної. У містах існували класичні та реальні восьмирічні гімназії з польською та німецькою мовами викладання. Лише з 1880-х були відкриті українські гімназії у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі.

Наприкінці 19-початку 20 ст. через протистояння Росії і Австро-Угорщини, остання, щоб уникнути симпатій українського населення до Росії, допустила деяку лібералізацію в освітній політиці. В Галичині стали виникати українські культурно-освітні об'єднання, відкривались приватні україномовні школи, спортивні товариства. Почала розвиватись українська педагогічна преса, яка нараховувала десятки газет і журналів.

Підготовка вчителів спочатку здійснювалась у відкритому у 1817 р. у Перемишлі невеликому дяко-вчительському інституті. Також існували різноманітні короткотермінові курси з підготовки вчителів початкових класів. Вчителями спочатку були лише чоловіки, але з 1848 р. стали відкриватись однорічні жіночі педагогічні заклади. З 1871 вчителів початкових класів стали готувати вчительські семінарії з терміном навчання 3, а пізніше 4 роки. У 1910 р. в Галичині було 17 державних вчительських семінарій: 3 жіночих, 7 чоловічих з польською мовою навчання, 7 чоловічих двомовних – українська і польська мови. Підвищення кваліфікації вчителів відбувалось на курсах, конференціях. Матеріальне становище вчителів було дуже тяжким.

БУКОВИНА. Після розпаду Київської Русі перебувала у складі Галицько-Волинської держави. З середини 14 ст. потрапила під владу Молдови. Школа і освіта продовжувала розвиватись за традиціями Київської Русі. Школи засновувались і діяли при монастирях. Діти знаті продовжували освіту в Києві, Львові та Західній Європі. Основна маса населення залишалась неписьменною. Лише з другої половини 17 ст., після приєднання до Румунії, на території Буковини стала поширюватись румунська культура. Столицю було перенесено з Сучави до Ясс, тому стан освіти був низьким. У 1775 р. Буковина увійшла до складу Австрії. З 1785 р. в Буковині стали відкриватись громадські школи, навчання в них відбувалось німецькою і румунською мовами. У 1787 р. Буковину було приєднано до Галичини, і освіта опинилась під пресом колонізації. Місцеве населення часто вчило дітей не у державних, а у приватних школах-дяківках, які давали вміння читати і писати українською мовою.

На початку 20 ст. управління освітою в Буковині зосередилось в руках українців, завдяки чому більшість початкових шкіл навчали дітей рідною мовою. Стали відкриватись гімназії з українською мовою викладання (Чернівці, Кіцман, Вижиця, Вашківці). У 1875 р. Було засновано Чернівецький університет з кафедрою української мови і літератури.

3.4. ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 19 СТОЛІТТІ

Початок 19 ст. знаменувався лібералізмом в області освіти. В 1802 р. було створено Міністерство народної освіти. В 1804 р. опубліковані «Статут університетів Російської імперії» і «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам». В основу освітньої системи покладено 3 принципи: безкоштовність, без становість (крім кріпосного селянства), наступність навчальних закладів.

В систему народної освіти входили:

Парафіяльні училища – 1 рік,

Повітові училища – 2 роки,

Гімназії в губернських містах – 4 роки,

Університети.

При цьому вищий освітній заклад керував діяльністю розташованих на його території нижчих освітніх закладів: університет – гімназіями, гімназія – повітовими училищами, повітове училище – парафіяльними училищами.

В гімназії і університети не допускались дівчата і діти кріпосних селян. Росія була розділена на 6 навчальних округів на чолі з університетами: Московським, Віленським (Вільнюським), Дерптським (Тартуським), з 1804 р. відкриті Харківський і Казанський, у 1816 р. Головний педагогічний інститут у Петербурзі (в 1819 р. перетворений в університет). Пізніше, в 1834 р. відкрито Київський університет, сьомий.

Окремо існували 4 духовні академії: Московська, Петербурзька, Київська, Казанська.

Гімназія давала закінчену середню освіту і готувала до вступу в університет. Зміст освіти був енциклопедичний: іноземні і латинська мови, математика, географія, загальна і російська історія, природнича історія, філософія, політична економія, витончені мистецтва, технологія, комерція. Не викладалась російська мова і література, Закон Божий. Вчителям рекомендувалось встановлювати гуманні стосунки з гімназистами, пробуджувати у них інтерес до наук, заохочувати успіхи. Гімназія мала право вибору навчальних книг.

Повітові училища готували учнів до продовження освіти в гімназіях, а також до практичної діяльності. В навчальному плані багато предметів: Закон Божий, священна історія, читання книги про обов'язки людини і громадянина, географія, історія, малювання, математика, російська мова,.... Заняття тривали 6 – 7 годин щоденно. Вчителі повинні були користуватись лише рекомендованими підручниками.

Парафіяльні училища могли відкриватись в губернських, повітових містах і в селах при кожній церковній парафії. Готували до навчання в повітовому училищі і давали загальноосвітні знання. Предмети: Закон Божий і повчання, читання, письмо, перші дії арифметики. Держава кошти не виділяла, повинні утримуватись на кошти селян, поміщиків або церкви.

Зміст освіти в гімназіях швидко зазнав змін, як на рівні міністерства, так і на рівні округів. Виключили філософію, політичну економію, комерційні науки,

скоротили природознавство. Розширено викладання древніх і нових мов, математики, введено Закон Божий (з 1809 р.), російську мову.

Відродження становості в освіті. У 1827 р. було визначено призначення кожного типу навчальних закладів: парафіяльні училища – для дітей селян, міщан і ремісників, повітові – для дітей купецтва, промисловців і бідних дворян, гімназії – для дітей дворян і чиновників (чиновник 8 класу автоматично отримував дворянство), але за плату можна брати і інших, крім дітей селян.

Статут 1828 р. зберіг попередні типи шкіл, але розірвав наступність між повітовим училищем і гімназією. Парафіяльні і повітові училища стали школами закінченого типу. Дозволялось відкривати училища для державних селян за рахунок коштів, зібраних з них же. Гімназії стали середніми закладами з терміном навчання 7 років. Головна увага приділялась вивченню іноземних мов, латинської, грецької, античній літературі та історії. На допомогу директорам гімназій призначались наглядачі гімназій (при пансіонах також – один наглядач на 45 вихованців) – для нагляду за навчальними справами і моральністю (нравственностью). Збільшено плату за навчання. З 1849 р. заборонено звільняти від оплати здібних, але бідних учнів.

Університети (статут 1835 р.) позбавлені автономії, ректор не вибирався, а призначався, університети більше не керували школами, стали платними.

На початку 19 ст. відкрито кілька ліцеїв для дворянських дітей: Царскосільський, Рішельєвський в Одесі, Демидівський в Ярославлі, Ніжинська гімназія (згодом ліцей). В середині століття розширюються і зміцнюються.

В 30-тих роках виникають нові станові середні школи – дворянські інститути – закриті навчально-виховні заклади, платні (плата висока). Навчались 6 – 7 років, приймали з 10 – 12 років тих, хто вмів читати, писати, знає арифметику. Готували до продовження освіти в університеті.

При гімназіях стали відкриватись пансіони, де крім гімназичного курсу вивчали французьку мову, танці, музику, фехтування, уміння їздити верхи. У 1850 р. було 47 пансіонів.

Розширювалась мережа приватних навчальних закладів, хоча уряд намагався стримувати їх зростання. З 1833 р. заборонено відкривати приватні школи в Москві і Петербурзі, хоча пізніше знову дозволено. Приватні заклади були під суворим державним наглядом.

Гімназії поділялись на класичні, які готували до вступу в університети і інші навчальні заклади, основний час відводився на вивчення древніх мов, російської словесності, нових іноземних мов і історії; реальні гімназії готували до військової і цивільної служби, замість древніх мов посилено викладалась математика, запроваджено вивчення законодавства.

По даним 1839 року в Чернігові були слідуєчі навчальні заклади: губернська гімназія, повітове училище, семінарія з училищем для освіти духовного юнацтва і приватний жіночий пансіон (дані про парафіяльні школи у документі відсутні).

Відомій діяч освіти Д. І. Тихомиров так характеризував цей період (1828 – 1856): «Про істинну, гуманну освіту не лише народу, а й привілейованих класів в дореформений, кріпосницький час не лише не

турбувались, а боялись і думати. Виховання і навчання мало формально-дисциплінарний характер в сім'ї, і казарменно-поліцейський в школі, як підготовка до життя підневільного. Для народу і взагалі майже не було і такої школи. Дячок і відставний солдат різкою вчили грамоті по книжці церковній.»

Друга половина 19 ст. характеризується великим оновлюючим рухом, що струснув все суспільство. За реформою 1861 р. почались інші: судова, земська, освітня. В 60-ті роки до питань освіти і виховання звернулось багато видатних людей: М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой та інші. З подачі Пирогова у пресі почалось жваве обговорення педагогічних питань: якою повинна бути школа? Яка має бути програма навчання? Станова чи безстанова школа? Чому вчити у школі? Як готувати вчителя?....

Становище народної освіти було вкрай тяжким. Парафіяльні училища розвивались слабо. Селянських дітей вчили грамоті випадкові люди, а часто не вчили зовсім. Народні училища підпорядковувались різним відомства: Міністерству державного майна, Міністерству двора, Міністерству внутрішніх справ, Священному синоду (більше половини), Міністерству народної освіти (біля 20%). Відміна кріпосного права викликала необхідність створення шкіл для всіх верств населення, назріла відміна станової політики і жіночої дискримінації. Виявилась недосконалість заснованої на класицизмі середньої освіти. Виникла потреба в розвитку вітчизняної педагогічної науки, педагогічній періодиці, нових навчальних книгах, нових методах навчання, підготовці вчителів, створенні нових шкіл.

1864 р. – «Положення про початкові народні училища». Могли відкриватись урядовими відомствами, товариствами, приватними особами, які самі вирішували питання плати за навчання. Мета: «Стверджувати в народі релігійні і моральні поняття і поширювати початкові корисні знання». Предмети: Закон Божий, читання (церковні і цивільні книги), письмо, 4 дії арифметики, церковний спів. Під контролем повітових і губернських училищних рад.

1864 р. – «Статут гімназій і прогімназій». Затверджувалось два типи гімназій – класичні і реальні. Мета класичних – дати загальну освіту, необхідну для вступу в університет і інші вищі навчальні заклади. Реальні гімназії права вступу не давали. Прогімназія – початкова ступінь гімназії. Великі права педагогічних рад: затверджували програми навчання, вибирали підручники. Оголошені безстановими, платними. Наступності з початковими училищами не існувало.

1860 р. – «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти». Два типи безстанових жіночих училищ. Першого розряду – 6 років навчання. Предмети: Закон Божий, російська мова, граматики, словесність, арифметика і поняття про вимірювання, географія загальна і російська, історія, початки природознавства і фізики, чистописання, рукоділля. Другого розряду – 3 роки навчання. Мета училищ – «дати ученицям релігійну, моральну і розумову освіту, яку повинно вимагати від кожної жінки, особливо від майбутньої дружини і матері». Відкривати училища могли товариства і приватні особи.

1863 р. – «Університетський статут». Університетам надавалась деяка автономія: Рада університету вибирала ректора, Рада керувала навчальною роботою. Університет залишався підпорядкованим попечителю навчального округу і Міністерству народної освіти. Жінки в університет не допускались. В університетах 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний (з природничим відділенням), юридичний, медичний. Відкрилось багато нових кафедр.

1864 – 1918 створені і існують земства – виборні органи місцевого самоврядування (земські збори, земські управи). Займались питаннями освіти, медицини, будівництвом доріг. Контролювались Міністерством внутрішніх справ і губернаторами, що мали право відмінити рішення земств. Земства розробляли плани загальної освіти, відкривали школи, проводили курси і з'їзди вчителів, розробляли нові програми і підручники, створювали вчительські семінарії. (У 1917 близько 1/3 початкових сільських шкіл належала земствам – вважались найкращими. Будували надійно – в Олешні (на батьківщині Софії Русової) збудована ще земством школа використовується і зараз як шкільне приміщення.)

В 70 – 90 роки 19 ст. характер освітньої політики змінився. Видано нові шкільні статuti: 1871 – гімназій і прогімназій, 1872 – реальних училищ, 1874 – нові положення про початкові народні училища, 1884 – статут університетів і правила щодо церковно-парафіяльних шкіл. Зміни були спрямовані на посилення класицизму в середній і вищій школі.

Дискусії про класицизм в освіті. Аргументи за: так навчають в Західній Європі. Класична освіта сприяє розвитку формальних здібностей – пам'яті, логічного мислення... Розвиток не може бути прив'язаний до матеріалу, так як все пам'ятати неможливо, а здібності зберігаються на все життя. Забезпечується концентрація підручника на матеріалі, чого не можна досягти при багатопредметності. Рідну мову вчити не потрібно – діти засвоїли мову і граматику з дитинства, потрібно лише небагато часу для практичних занять і читання зразкових письменників на рідній мові. Аргументи проти: все цінне з античної літератури вже перекладено на нові мови, тому древні вивчати непотрібно. Ідеї древніх мислителів сильно розходяться з сучасними уявленнями. Розвивати здібності можна і на матеріалі інших предметів. Розвитку взагалі не існує, він прив'язаний до матеріалу, що вивчається. Вивчення рідної мови має велике виховне значення (Ушинський).

В 1871 р. класицизм переміг. Міністр освіти Д. А. Толстой говорив, що вивчення древніх мов є найважливішим засобом проти почуття матеріалізму, нігілізму, самовпевненості. Інші дисципліни: логіка, математика, граMATика, наповнені схоластикою і словесними схемами, виконували ту ж роль. Крім того, ці знання легко контролювались. Утруднювався доступ до вищої освіти дітям з нижчих класів.

В гімназіях за плату могли навчатись всі, без різниці станів і віросповідань. У 1887 р. з'явився таємний циркуляр про *кухарчиних дітей*. Необхідно було звільнити гімназії від дітей візників, лакеїв, дрібних торговців, яким не слід виходити з свого середовища. В цьому ж році розпорядження про

обмеження прийому в гімназії і прогімназії євреїв такими пропорціями: в межах постійної осілості – 10%, поза межами – 5%, в Петербурзі і Москві – 3% від загального числа гімназистів. В Чернігові у 1850 році з 6494 жителів було 2741 євреїв, у 1897 р. з 27716 жителів було 8780 євреїв. Було закрито підготовчі класи при гімназіях (1/3 учнів у них була з нижчих класів). Вступ в гімназію став на основі випробувань, а підготуватись до них було дорого. Це привело до деякого зменшення числа учнів в гімназіях.

Зміни в соціальному складі учнів.

РОКИ	1881	1894
Число гімназій і прогімназій	133	167
Загальне число учнів	65751	62863
Дворян і чиновників	47,5%	56,3%
Духовного звання	5,2%	3,4%
Міських станів	37,2%	31,7%
Сільських	8%	6%
Іноземців	2,1%	1,7%
Інородців	----	0,1%
Козаків і нижніх чинів	-----	0,7%

Зміни торкнулись і університетів. За статутом 1884 р. Міністерство народної освіти розробляло циркуляри, інструкції, програми, які позбавляли викладачів можливості власного тлумачення предмету. Відбулись зміни у змісті освіти. На історико-філологічному факультеті основними предметами стали древні мови, древня історія і міфологія. Необов'язковими стали історія Росії, російська мова і література. Це викликало скорочення кількості студентів і в подальшому повернулись до попереднього змісту освіти. Було різко підвищено плату за навчання.

З 90-х років в Росії спостерігається протиборство двох течій в освіті – державної і громадської. Громадськість наполегливо і поступово проводить оновлення, створює нові школи, розвиває оригінальні ідеї, виступає з ініціативами. Народні школи відкривають земства, громадські організації і приватні особи. Уряд намагається обмежити самостійність та ініціативу шкіл, поставити їх під свій контроль. Міністерство народної освіти проводить подвійну гру: дозволяє нововведення і зберігає архаїчні типи шкіл. З 1896 року держава виділяє з бюджету на підтримку і відкриття нових початкових церковних шкіл, на підготовку вчителів для них щорічно 3 млн. 279 тис. карбованців, з наступного року ці кошти зростають ще на 1,5 млн. карбованців. Для порівняння, земствам з 1900 року дозволялось збільшувати видатки на освіту лише на 3% на рік. Був проект передачі всіх земських шкіл у відання Міністерства народної освіти, але його не здійснили. Відображенням протиборства можна вважати і те, що за 17 років (1900 – 1917) в Росії змінилось 11 міністрів освіти.

Навчальний план церковно-парафіяльної школи (1902): Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, короткий катехізис,...), церковний спів, читання книг церковного і цивільного друку і письмо, начала арифметики. Чисто релігійні предмети займали 46% часу, але і решта предметів проникнуті духом релігії, оскільки вчителями були священнослужителі. Земська школа, крім релігійних предметів, давала знання з географії, історії, природознавства.

З 70-х років відмічається висока активність педагогічної громадськості, на її кошти створюються:

Педагогічні товариства,
Комітети грамотності (Москва, Санки-Петербург, Харків),
Товариства піклування про народну освіту,
Різні товариства, курси, комітети сприяння освіти робітників і жінок.
Дуже різноманітна діяльність цих товариств:

Відкриття і утримання навчальних закладів, бібліотек, читалень, пересувних музеїв наочних посібників, педагогічних музеїв і виставок,

Видання загальнодоступної художньої і популярної літератури, навчальних книг і посібників для учнів,

Безкоштовне постачання шкіл книгами,
Створення батьківських гуртків,
Проведення різноманітних опитувань, тощо.

Педагогічна журналістика: до 1916 року видавалось 304 педагогічних журнали. Видавцями були: Міністерство народної освіти, церковне відомство, міські думи, земства, навчальні заклади, педагогічні товариства,... Деякі назви журналів: «Педагогічний збірник» (1864-1918), «Вісник виховання» (1890-1917), «Виховання і навчання» (1877-1917) (Петербурзький батьківський гурток), «Російський початковий вчитель» (1880-1911), «Народний вчитель» (1910), «Голос північного вчителя» (Архангельськ), «Сокіл» (про фізичне виховання),.....

Навчальні книги і посібники. Міністерство наказувало викладати в школах лише по книгам, їм дозволено. Але посібників було так багато, що єдиних книг для школи не було. На початку 20 ст. в початковій школі для уроків російської мови і читання вчитель міг вибрати з майже 100 назв книжок. Вчителі могли використовувати підручники, написані ними самими. Більшість книг писали не офіційно призначені автори, а люди, що мали до цього хист. Свобода вибору вчителем книг не декларувалась, але сильно і не утискалась.

Освіта в Росії на 1914 рік характеризувалась великою різноманітністю типів шкіл. Початкові і середні школи утримувало багато різних міністерств і відомств, не рахуючи приватних. З'являлись нові навчальні заклади і залишались старі. Так, створені у 1804 році повітові училища у 1872 році були замінені міськими, а ті, в свою чергу на початку 20 століття реформовані у вищі початкові училища. В результаті існувало всі три типи училищ: повітові, міські, вищі початкові. Початкові і середні школи не були зв'язані наступністю. Кожен тип школи був окремим і вважався закінченим.

У 1911 році запровадили загальну початкову освіту, але реалізувати не встигли.

Назвемо основні типи шкіл.

Початкові школи Міністерства народної освіти. 17 типів: державні (казенні), при фабриках і заводах, при залізничних станціях, ті, що утримуються на кошти міських управлінь або сільських общин, російсько-іногородські,.... В однокласних навчалися 3-4 роки, у двокласних 5-6. Сильно відрізнялись одна від одної матеріальним забезпеченням, управлінням, метою. Керувало як міністерство освіти, так і відомства.

Церковне відомство: однокласні, двокласні, второкласні, школи грамоти. Серед церковно-парафіяльних були школи фабрично-заводські і залізничні.

Початкові школи мали також Військове міністерство, Міністерство двора та інші.

Розглянемо стан освіти на українських землях. У 1897 році в українських губерніях було 13424 початкові школи з 703670 учнів. За приналежністю певним відомствам школи розподілялись таким чином.

Приналежність	Міністерства народної освіти	Церковно-приходські	Інші
Кількість шкіл	5349	8061	14
Кількість учнів	338326	314452	892

При цьому шкіл не вистачало. Приблизно половина сіл не мала своєї школи, через що багато дітей зовсім не ходило до школи, а багато, трохи повчившись, кидало школу через віддаленість. Багато батьків, коли дитина трохи навчилась читати, більше не пускали її до школи. Дівчат до школи ходило набагато менше, ніж хлопців. Частина шкіл розміщувалась у дуже тісних приміщеннях (звичайних селянських хатах) і через тісноту частину дітей не приймали до школи.

З 1911 року, коли було прийнято закон про обов'язкову початкову освіту, справа трохи поліпшилась, однак до охоплення всіх дітей школою було ще далеко. У 1915 році в українських губерніях нараховувалось 21104 початкові школи, в яких навчалось 1,5 млн. учнів. Серед середніх шкіл нараховувалось: 117 чоловічих гімназій (36817 учнів), 232 жіночі гімназії (60292), 42 реальних училища (12187), 63 комерційних училища (19639) – всього 128 тисяч учнів.

Була певна кількість ремісничих шкіл і професійних училищ, які давали професійні знання.

Становище вищої освіти на 1917 рік було таким: 27 ВНЗ з 35,2 тис. студентів. Серед ВНЗ було 3 університети (Київ, Харків, Одеса), 3 технічних інститути (Київ, Харків, Катеринослав), 2 комерційні інститути (Київ, Харків), 2 консерваторії (Київ, Одеса), 1 історико-філологічний інститут у Ніжині, 7 вищих жіночих курсів. Всі ВНЗ були зосереджені лише у 5 містах.

З приватних закладів користувалась популярністю колегія імені Павла Галагана в Києві (1871 – 1920), яка давала освіту підвищеного типу. Випускників колегії вигідно відрізняв від інших високий рівень знань, вихованість та інтелігентність.

Кадри педагогів готували 33 вчительські семінарії, а у 1916 році було відкрито 5 вчительських інститутів, але вони не встигли спричинити помітний вплив (Чернігівський вчительський інститут в перший рік свого існування нараховував 5 викладачів і 21 студента).

Школа в українських губерніях працювала у дуже важкій атмосфері. У 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр (Валуєвський циркуляр), згідно якого українською мовою дозволялось друкувати лише художні твори. У 1876 Емським указом було дозволено ввозити з-за кордону лише художню літературу українською мовою. Українські просвітителі були змушені видавати навчальну літературу, маскуючи її під художню.

Після заворушень 1905-1907 років на короткий час було дозволено випуск навчальної літератури українською мовою. Одразу розпочався випуск підручників і освітньої (науково-популярної) літератури. Земства і засновані товариства грамотності почали створювати і комплектувати музеї і бібліотеки, організовувати вистави, лекції, випуск літератури.

З 1905 р. товариство «Просвіта» працювало над поширенням початкової освіти, подальшій освіті народу (після закінчення школи), знайомило населення з багатствами рідного краю, виховуючи любов і повагу до свого народу.

Однак у школах навчання відбувалось лише російською мовою, і це дуже утруднювало навчання дітей з таких причин:

- мовні непорозуміння між вчителями і учнями,
- збіднення навчання через неможливість використання фольклору,
- затримка розумового розвитку школярів,
- неграмотність з російської мови в селах (ніде розмовляти),
- низький рівень грамотності випускників,
- моральне каліцтво молоді.

3.5. ОСВІТА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В 19 СТ.

В 19 столітті західноєвропейська школа опинилась в певному застої. Освіта розвивалась переважно не вглиб, а вшир, тобто йшло розширення і вдосконалення вже існуючих типів шкіл, зростала їх кількість. На початку 19 ст. найбільш бурхливі освітні процеси відбувались в німецьких державах (тоді на території сучасної Німеччини існувало понад 70 держав, з них багато дуже дрібних). Було вироблено ряд цінних для того часу педагогічних ідей, які виражали прагнення німецької буржуазії позбутись пережитків феодалізму:

- ідея національного виховання. Людей потрібно згуртувати в єдину націю, пробудити любов до народу і Вітчизни. З цією метою навчання переводилось з латинської на німецьку мову.

- організація народної освіти. Було розроблено структуру шкіл, їх типи, наступність між школами, систему спеціалізованих шкіл.

- зміст національного виховання. Було виділено фізичне, моральне і розумове виховання. Релігійне виховання зводилось до різновиду морального виховання.

- підготовка молоді до життя. Навчання і виховання повинно готувати активних промислових робітників, землеробів і ремісників, які власною працею здобувають засоби до життя. Отже, було поставлено вимогу справді народної освіти, а не лише вищих класів суспільства.

- роль держави в здійсненні національного виховання. Німецькі педагоги вважали, що абсолютистська держава повинна не втручатись у справу освіти, даючи лише кошти на утримання різноманітних типів шкіл (І. Г. Кампе). Буржуазна республіка повинна організовувати і контролювати навчання і виховання (П. Віллауме).

У 1854 Пруссія прийняла шкільні Регулятиви, що вимагали підготовки вірнопідданих громадян. Ідеї розвиваючого навчання і виховання Песталоцці було відкинуто. Головну увагу звернули на розвиток в учнів механічної пам'яті, щоб не розвивалось самостійне мислення. Об'єм навчального матеріалу в курсі народної школи і, відповідно, вчительської семінарії, було обмежено.

На початку 70-х років в Німеччині відбулись зміни в соціальному і економічному житті. Перемога над Австрією (1866) і над Францією (1870) дозволила Пруссії згуртувати карликові німецькі держави в єдину імперію і почати прискорений індустріальний розвиток. В 1872 р. прийняли «Загальні положення», які регламентували освітню справу. Початкову школу зробили триступінчатою: молодша (3 роки навчання), середня (3), старша (2). У початковій школі стали запроваджувати методика Песталоцці і Дістервега, збільшили час на вивчення арифметики, геометрії, історії, географії, фізики, природознавства. Зменшили вивчення релігії, від учнів не вимагали багато вивчати напам'ять.

Єдиним типом повної середньої освіти стала дев'ятирічна гімназія, випускники якої мали право вступу до ВНЗ. У класичних гімназіях основний ухил був на вивчення старих і нових мов та математики. У реальних гімназіях та прирівняних до них підвищених реальних школах для дітей міської буржуазії, що не збирались вступати до університетів, посилено вивчали нові мови, математику, фізику, природознавство.

Прогімназії давали неповну середню освіту в обсязі 6 класів. Проміжне місце між середньою і початковою освітою займали вищі початкові училища, які мали виховувати слухняних підданих з осіб середнього стану. Особлива увага в училищах зверталась на засвоєння того, що потрібно людині в повсякденному житті для практичного застосування.

Однак 19 століття в західноєвропейській педагогіці цікаве не стільки розвитком систем освіти, а появою принципово нових педагогічних ідей і теорій, що справили помітний вплив на світову школу. Розглянемо найбільш цікаві з них.

ФІЛАНТРОПІСТИ І НЕОГУМАНІСТИ.

Філантропісти (від грецького *philes* – люблю і *anthropos* – людина) намагались на практиці здійснити революцію в педагогіці. Багато взяли від французьких просвітителів, але на відміну від них практично організовували навчання і виховання. Діяли в кінці 18 – початку 19 ст. в Німеччині.

Критикували стару школу за слідуючи: 1 панування зубріння і вербалізм, 2 відрив змісту навчання від потреб реального життя, 3 засилля класицизму, 4 відсутність продуманої системи підручників і посібників, 5 недооцінка підготовки вчителів, 6 великий вплив церкви, релігійна нетерпимість, 7 жорстокість до дітей. Прагнули пов'язати школу з природою і життям, зробити навчання радісним, готувати з дітей корисних громадян Вітчизни.

Засновник – Іоганн Бернгард Базедов (1724 – 1790). Дуже здібний, наполегливий, ентузіаст, організатор і дуже непостійний, грубий, нестриманий. У 1770 р. видав «Методичний посібник для батьків і матерів сімей і народів» і «Елементарний посібник» – свого роду дитячу енциклопедію у 4 томах з ілюстрованими таблицями – перший з часів Коменського якісний підручник. Разом з однодумцями Штуве, Кампе, Барт, Зальцман, Гутс-Мутс в теорії і на практиці розробив філантропіську педагогіку.

Погляди на зміст і методи розумової освіти.

- вдосконалення змісту освіти: уникати багатопредметності і вивчати предмети, важливі для життя;

- ввести раціональні методи викладання, спрямовані на активну і свідому роботу всіх учнів;

- впровадження наочності, переважно через показ предметів у натурі;

- матеріальне обладнання шкіл: колекції, інструменти, машини, моделі, карти;

- образотворчі засоби; картини і гравюри;

- введення в початкове навчання елементів гри.

Фізичне виховання.

- виховання елементарних правил гігієни: режим харчування, сон, повітряні і водні процедури;

- використання фізичних вправ, заснованих на природних рухах людини: біг, стрибки, рухливі ігри...;

- рухливі ігри спеціального призначення, в тому числі нічні, щоб здолати страх темряви;

- викладання гімнастики (були першими!).

Моральне виховання.

- рольові ігри і спектаклі морального змісту;

- чітке формулювання вимог вихователем;

- розповіді про щасливу долю слухняних дітей;

- особистий приклад вихователя та інших дорослих;

- поради дорослих;

- розумне використання покарання і заохочення.

Трудове навчання і виховання.

- змалку формувати працелюбність і старанність, правильне ставлення до трудової діяльності;

- привчати дітей до ручної праці з ранніх років;

- залучення дітей до виготовлення найпростіших іграшок;

- впровадження праці як навчального предмету в школу;

- піднесення освітньо-виховного значення праці: для формування почуття власності;
- використання вимірювальних інструментів;
- запровадження картонажних робіт, моделювання і конструювання;
- відвідування майстерень ремісників.

Перший заклад відкрив Базедов у м. Дессау. Зручний одяг, коротка стрижка, релігійна індиферентність, космополітизм. Предмети: німецька, французька, латинська і грецька мови, філософія, мораль, математика, природознавство, історія, географія, малювання, музика, їзда верхи, ручна праця. Активні методи навчання: самодіяльність дітей, прогулянки, екскурсії. Чіткий розпорядок дня з чергуванням видів діяльності. Спроби запровадити елементи самоврядування. Існував з 1774 по 1793 і закrywся через фінансові негаразди. Діяв ще цілий ряд закладів, з яких «філантропін» у м. Шнепфенталі користувався європейською славою.

Неогуманізм сформувався в середині 18 ст. у Німеччині і сприяв відродженню інтересу до культури античного світу, свого роду друге Відродження. Перше Відродження сліпо копіювало букву античності, а неогуманісти прагнули відродити дух античності в нових умовах. Вільгельм Гумбольдт (1767-1835). У 1809-1810 р., будучи міністром народної освіти у Пруссії, провів реформу гімназій. Встановив екзамен для отримання звання вчителя гімназії. Залишив вивчення стародавніх мов, але прагнув, щоб учні засвоїли думку античних народів. У класичну гімназію ввели математику, природознавство, історію, обмежили викладання релігії. Грецьку мову ставили вище латині через ідеї давньогрецької демократії для багатих. Після придушення революції 1848 р. неогуманістичні гімназії повернули на класичний лад.

ПЕСТАЛОЦЦІ. Йоганн Генріх Песталоцці (1746 – 1827), народився в Швейцарії, був прихильником педагогічних ідей Руссо. У 1774 в Нейгофі заснував «Заклад для бідних». де виховував і навчав 50 безпритульних дітей. За задумом Песталоцці, заклад утримувався на кошти, які заробляли самі діти. Учні працювали в полі, ткали, пряли, Песталоцці вчич їх читати, писати, рахувати, проводив виховні бесіди. В цьому закладі було зроблено спробу механічного поєднання освіти з працею (поки діти працювали, їм читали, розповідали. Заклад швидко збанкрутував через нестачу коштів.

У 1787 році Песталоцці опублікував роман «Лінгард і Гертруда». де пропагував ідею покращення життя через раціональне господарювання і виховання дітей.

У 1798 р. в м. Станці керував притулком для сиріт. З 1799 р. в м. Бургдорфі керував середньою школою з інтернатом і відділенням для підготовки вчителів. В цей час опублікував свій педагогічний роман «Як Гертруда вчить своїх дітей» та ряд праць з методики початкової освіти: «Керівництво для матерів, як вчити дітей спостерігати і говорити». «Наочне вчення про вимірювання». «Наочне вчення про число».

З 1805 року в м. Івердоні (Іфертені) створив свій інститут, який приніс йому світову славу і яким Песталоцці керував до кінця своїх днів. Інститут являв собою середню школу інтернатного типу з відділенням для підготовки вчителів. Інститут задумувався як заклад для бідних, однак через передові методи навчання і виховання в ньому навчалось багато дітей знаті.

Основні педагогічні ідеї Песталоцці:

- праця розвиває фізичні сили дитини, її розум і моральні якості.
- центральним є виховання моральних якостей.

Песталоцці прагнув створити нові методи виховання, які б прискорили розвиток природних здібностей дитини. З цією метою він розробив теорію елементарної освіти – починати з простого і переходити до складного. В школі велика питома вага відводиться фізичним вправам, іграм, туризму, військовим вправам. Продовжував спроби механічного поєднання навчання з працею.

Вважав, що моральне виховання дитини починається в сім'ї і продовжується вчителем, який ставиться до дітей з батьківською любов'ю. Основним методом морального виховання вважав вправлення у вчинках.

У розумовому вихованні Песталоцці виділив елементарну освіту: володіння мовою, вміння вимірювати і рахувати – на основі чого відбувається подальше навчання. Навчання має відбуватись з опорою на відчуття, спостереження і досліди, на основі чого потім робляться висновки і узагальнення.

Песталоцці також створив методiku звукового методу навчання грамоті (до того часу панував буквоскладальний метод), що дозволило швидше навчити учнів читати. Також він розробив ряд наочностей з елементарної математики, які використовувались в школі ще у другій половині 20 ст.

ГЕРБАРТ. Іоганн Фрідріх Гербарт (1776 – 1841), німецький педагог. З 1802 року одночасно працював професором університету, керівником вчительської семінарії та викладачем дослідної гімназії при вчительській семінарії. Практичний досвід дозволив йому створити цікаву педагогічну теорію.

Гербарт вважав, що головна мета виховання – сформувати добродісну людину. Процес виховання поділяв на керівництво, навчання і моральне виховання. Керівництво само по собі не виховує, але створює необхідну дисципліну, без якої навчання і виховання не діють. Дисципліна має приборкати дику жвавість дітей і для цього допустимі всі засоби: нагляд за дітьми, накази, заборони, погрози, штрафна книга, покарання, в тому числі і тілесні. Управління має позбавити дитину вільного часу, згубного для виховання.

Навчання має одночасно і виховувати дитину! Багатосторонність інтересів дитини має враховуватись шляхом вивчення різних предметів, причому вчитель повинен викликати увагу і інтерес до вивчення предмета. Вивчення древніх мов і математики служить своєрідною гімнастикою розуму, привчає до запам'ятання і логічного мислення. Гербарт був прихильником класицизму в освіті, вважаючи, що головне завдання школи розвинути розумові

здібності, а не дати конкретні знання. Розумові здібності краще розвивати на матеріалі абстрактних предметів.

Метою морального виховання є через навчання втілити в учня моральні поняття. Релігійне виховання є лише складовою частиною морального виховання. У питаннях морального виховання теорія Гербарта виявилась внутрішньо суперечливою: моральне виховання спирається на волю і свідомість дитини, а керівництво волю дитини пригнічує.

Герbart розробив також багато конкретних питань дидактики. Його система здобула велику популярність в Європі вже після смерті автора – у другій половині 19 ст. Однак при втіленні ідей Гербарта в школу часто допускали перекося – брали лише керівництво, забуваючи про врахування інтересів учнів, про пробудження в них інтересу до предмету. Через це педагогічна теорія виявилась скомпрометованою, не реалізувавши всіх своїх можливостей.

МАРКСИСТСЬКА ПЕДАГОГІКА. Карл Маркс (1818 – 1883) та Фрідріх Енгельс (1820 – 1895), німецькі філософи та політичні діячі. В педагогіці зробили два цінних відкриття:

- в класовому суспільстві освіта і виховання мають класовий характер.
- люди не пасивні продукти середовища і виховання, а активно міняють самі себе.

Під виховання марксистки розуміли чотири складові: розумове виховання, фізичне, технічне, участь у суспільному виробництві. Вважали, що для розумового виховання в школах потрібно вивчати математику, природничі науки, літературу, рідну, іноземні, латинську мови, тобто виступали прихильниками реального навчання. Під тезнічним вихованням розуміли знання основних принципів виробництва, володіння найпростішими знаряддями праці. Для фізичного виховання пропонували застосовувати в школах гімнастику і військові вправи.

Виступали за суспільну організацію виховання дітей (у відриві від сім'ї). Можливо, це пропонувалось з метою прищеплення дітям рис комуністичної моралі, що в умовах сім'ї неможливо.

Найбільш повно марксистська педагогіка впроваджувалась в життя в СРСР і довела в кінцевому підсумку свою неспроможність.

3.6. ЗАРУБІЖНА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20 СТОЛІТТЯ

Кінець 19 – початок 20 ст. характерний проведенням реформ загальноосвітньої школи і перш за все початкової. На це були свої причини. Промисловий розвиток країн вимагав великого обсягу знань від робітника і селянина. Виробництво вимагало працівника з широким обсягом знань і хорошими виробничими навичками. Перед масовою народною школою постало завдання розробити нові форми навчання і виховання з метою підняття рівня

освіти. Один з авторів законодавчого акту про освіту в Англії Г. Форстер говорив: «Якщо ми приречемо наших робітників на неучтво, і вони не будуть кваліфікованими, то тоді, незважаючи на свої незвичайні зусилля і енергію, вони виявляться переможеними в світовій конкуренції».

Обов'язкове початкове навчання було юридично запроваджено:

Країна	Рік запровадження	Вік початку – завершення навчання
Німеччина (Прусія)	1754	6-12
Австрія	1774	6-12
Чехія	1774	6-12
США (штат Массачусетс)	1852	7-14
Англія	1870	7-11
Японія	1872	6-14
Швеція	1876	7-12
Італія	1877	6-10
Франція	1882	6-12

На межі століть на зміну некваліфікованому робітнику приходить робітник-оператор. Для його підготовки держава брала під свій контроль початкову освіту. Початкова школа проголошувалась обов'язковою, визначався рівень і зміст освіти, запроваджувались обов'язкові навчальні плани.

В окремих країнах, попри спільні риси, існувала своя специфіка в освіті.

АНГЛІЯ. В 19 ст. держава майже не втручалась у справи освіти. У 1870 закон про елементарну освіту (акт Форстера), з якого почалась державна шкільна система, яка існувала паралельно з церковними школами та приватними. Церковні організації одержували державні дотації на утримання шкіл. 1880 – оголошується обов'язкове відвідання шкіл. 1893 – встановлено вік обов'язкового навчання: 7-11 років. Обов'язкового навчального плану не було, але для одержання державних субсидій в школі мали викладатись: читання, письмо, граматики, арифметика, малювання, для дівчат – рукоділля. Вивчення закону божого залежало від рішення районного шкільного комітету. З 1891 фактично здійснене безкоштовне початкове навчання. 1900 – організовано Відомство освіти, яке відало розподілом субсидій і інспектувало субсидовані школи. 1902 – прийнято акт Бальфура, яким впорядковано діяльність місцевих органів народної освіти і на них покладено організацію державних середніх шкіл. Це викликало зростання кількості середніх шкіл. Однак плата за навчання в середніх школах не відмінялась і наступність між елементарними і середніми школами не встановлювалась, через що для багатьох громадян середні школи залишались недоступними.

В акті Бальфура визначалась мета початкового навчання як формування характеру і розвиток розумового потенціалу школярів, а також підготовка їх до життя, різних видів праці як інтелектуальної, так і фізичної. В акті йшлося й про необхідність давати учням знання законів природи, збуджувати в них

інтерес до досягнень людства, знайомити з літературою та історією своєї країни, прищеплювати навички мови, озброювати навичками практичної роботи, вчити їх вдосконалювати своє тіло фізичними вправами, сприяти розвиткові обдарувань дітей.

1918 – прийнято новий закон (акт Фішера), де декларувались рівні для всіх освітні можливості і термін навчання в елементарній школі продовжувався до 14 років. Школа поділялась на два ступені: молодший – 5-11 років (з 5 до 7 років школа для малюків); старший – 11-14 років.

ФРАНЦІЯ. Ще в першій половині 19 ст. ставилось питання про запровадження обов'язкового початкового навчання. У 1848 Карно (міністр освіти) розробив закон про запровадження обов'язкової світської початкової освіти для хлопчиків і дівчат. Але революція 1848 р. зазнала поразки, до влади прийшов імператор Луї Бонапарт і у 1850 міністр освіти Фаллу затвердив закон, за яким освіта покладалась на церкву.

У 1871 р. короткочасне правління Паризької Комуни ознаменувалось рядом цікавих рішень про школу: церкву відокремлено від держави, школу від церкви; школа світська і безкоштовна; розвиток мережі дошкільних закладів; безкоштовне забезпечення підручниками, одягом і харчуванням дітей бідняків; розвиток жіночої освіти; покращення матеріального становища вчителів; покращено навчальні плани початкових шкіл; розширено кількість навчальних предметів; тощо.

Після 1871 р. церква відкрила велику кількість приватних шкіл під опікою релігійних організацій, з'явилося багато приватних шкіл і пансіонів відкритого і закритого типу, особливо для дівчат при жіночих католицьких монастирях. 28 березня 1882 р. Національні збори прийняли закон (розроблений міністром освіти Феррі), за яким в основу освіти покладались три принципи: обов'язковість, безкоштовність, світськість. Обов'язкова початкова безкоштовна і світська освіта всіх дітей у віці від 6 до 13 років. Мережа приватних шкіл залишалась, паралельно їй створювалась державна система шкіл. При Феррі (1832-1893) було запроваджено автономію університетів, розроблено нові навчальні плани середньої школи, в яких більше уваги приділялось вивченню природничих наук, створені світські жіночі школи, засновані державні початкові і середні професійно-технічні навчальні заклади, створена система дошкільного виховання.

Принципи, закладені Феррі, діяли до 1933 р. Держава не виділяла достатньо коштів на будівництво початкових шкіл, через що частина дітей не отримувала освіти. Навчання в середніх школах – ліцеях і колежах було дуже дорогим. Ліцеї фінансувались державою, колежі – місцевими органами і приватними особами. Точились запеклі суперечки між прихильниками класичної і реальної освіти. В 1902 р. за законом Лейга (тодішній міністр освіти) прийнято компроміс. В ліцеях і колежах було 4 підготовчих класи (6-11 років), а середня освіта поділялась на три цикли. Перший (4 роки) мав два відділи: з латинською мовою і без неї. Другий (2 роки) мав 4 відділи: з латинською і грецькою мовами; з латинською і новими мовами; з латинською мовою і природознавством; з природознавством і новими мовами. Третій (1 рік)

мав два відділи: філософський (стародавні мови і філософія); математичний (математика, фізика, хімія). По закінченні складали іспит спеціальній комісії з професорів, одержували звання бакалавра, яке давало право на вступ до вищої школи.

Фактично склалось дві школи. Народна школа для незаможних і середня школа для привілейованих, діти яких з 6 років вступали не до народної школи, а до підготовчих класів ліцеїв і колегів. У 1933 прийнято закон про безкоштовність середньої освіти, у 1936 р. (при владі Народний Фронт) обов'язкову освіту продовжили до 14 років (6-14, було 6-13).

НІМЕЧЧИНА. Після об'єднання в 1866-1870 рр. почався швидкий розвиток індустрії і зросли вимоги до школи. Було встановлено державний нагляд за школами. Робота школи регламентувалась «Загальними положеннями»: наближення навчання до природничих наук і потреб практичного життя, не допускалось механічне заучування, використовувались принцип наочності і методика Песталоцці.

Для дітей бідноти була народна 8-класна школа. У великих містах окремі народні школи стояли на високому рівні, мали чудові приміщення, майстерні, гімнастичні зали. Для підлітків-робітників виникли додаткові школи, що давали професійну підготовку стосовно до майбутньої спеціальності.

Діти заможних батьків вчилися в підготовчих класах при середній школи або готувались до неї вдома. На кінець 19 ст. склались такі типи середньої школи: 9-річна класична гімназія із стародавніми мовами; реальна гімназія тільки з латинською мовою, з посиленням вивчення математики і природознавства; вища реальна школа без стародавніх мов; 6-річні класичні прогімназії, реальні прогімназії, і реальні школи. Покращилась жіноча освіта і виникли три типи середніх жіночих закладів: жіночі проміжні школи, вищі жіночі школи, жіночі 10-класні ліцеї, які давали доступ до університету.

У 1900 Г. Кершенштейнер провів реформу народної школи, поклавши в основу трудовий метод. У 1901 р. в гімназіях вводяться нові навчальні і екзаменаційні плани. В їх основу поклали ідею координації трьох форм середньої освіти: класична гімназія з стародавніми мовами; реальна гімназія, що зберігала латинь як основу навчання іноземним мовам; вища реальна школа без стародавніх мов. У всіх цих школах однаково викладались рідна мова, історія, релігія.

США. Управління освітою децентралізоване. У 1876 р. створено Національне бюро освіти, яке займалось лише збиранням і зведенням матеріалів про стан народної освіти. Безплатність і обов'язковість початкової освіти в різних штатах запроваджувалась в різний час, в основному завершившись в 70-роки 19 століття (перша безкоштовна школа в Нью-Йорку в 1809 р., завершилось прийняття законів про обов'язковість освіти в 1920 р.).

Наприкінці 19 ст. встановлюється погоджений навчальний план між початковою, середньою, вищою школами, який дозволив вільний перехід з одного типу школи в інший. Склалась 12-річна загальноосвітня безкоштовна школа: 8-річна елементарна школа + 4-річна середня школа. Проте незаможні батьки часто забирали учнів після 10 років навчання і через це в багатьох

штатах прийняли систему 6+3+3: 6-річна елементарна школа і два відділи середньої школи по 3 роки.

Сільська школа часто була однокомплектною (всі 6 чи 8 класів в одній кімнаті) з слабо освіченою вчительською, навчання в якій зводилось до читання, письма і арифметики. На початку 20 ст. стали виникати укрупнені сільські школи, розраховані на велике число населених пунктів, звідки учнів організовано перевозили автотранспортом.

Міська початкова школа стояла на дуже високому рівні, значно перевищуючи західноєвропейську. Хороші будинки, бібліотеки, гімнастичні зали, їдальні, широкі навчальні плани: географія, природознавство, історія, громадянознавство, малювання, співи, гімнастика, ручна праця. Через велику кількість релігійних сект в громадській школі не було викладання релігії. Хлопчики і дівчата навчались разом. В ряді штатів мали місце расові обмеження – негри навчались в окремих школах. Все сказане стосувалось і середніх шкіл.

Середня школа у США була масовим закладом через велику потребу промисловості і сільського господарства у кваліфікованих кадрах – робітниках, майстрах, інженерах, агрономах, комерсантах, юристах. Порівняно з середньою школою Західної Європи мала дві відмінності. Перша – готувала випускників не лише до вступу у вузи, а і до життя, стала масовим навчальним закладом. Друга – існував один тип середньої школи для всіх дітей, школа була більш демократична за західноєвропейську, де були різні типи шкіл з різними програмами.

На рубежі 19-20 століть різко підвищилась соціальна функція освіти через ряд причин економічного, соціально-політичного і власне педагогічного характеру. Виховання і освіта, які давала дітям традиційна школа, все менше відповідали вимогам нового часу. Промисловість вимагала від початкової школи готувати більш умілих робітників. Середня і вища школа повинна була формувати більш освічених, ініціативних керівників всіх галузей господарства. Також школа мала здійснювати моральне виховання учнів, які б потім не замахувались на соціально-політичні основи суспільства. Почався бурхливий розвиток теорії навчання і виховання. Основні напрями педагогіки сформовані бо закладені саме в цей період:

- філософія педагогіки (загальна педагогіка);
- історія педагогіки;
- педологія (на стику антропології, етнографії, біології, соціології, психології);
- педагогічне тестування;
- соціологія освіти;
- педагогічна соціологія;
- урбаністська педагогіка;
- педагогічна аксіологія і характерологія;
- школознавство;
- дитяча, вікова і педагогічна психологія;
- військова педагогіка;

- виправна педагогіка;
- дефектологія;
- психогігієна;
- профорієнтація і консультування в школі;

Склався новий погляд на дидактичні проблеми. Переглядали зміст питань «як вчити?» і «чому вчити?». по новому трактували методи навчання (не як засіб передачі знань, а як шлях учня до знань), учня розглядали не як об'єкт, а як суб'єкт навчального процесу (питання активності і самодіяльності учнів).

Велись активні пошуки способів індивідуалізації навчального процесу. Перед в експериментуванні з формами організації навчання вели США. Набули популярності проекти, спрямовані на те, щоб дати учням змогу навчатись у власному темпі. Ці проекти отримали назви від міст, де вперше використовувались.

Пуєбло-план. Навчальний матеріал вивчається всіма учнями, кожен працює в своєму темпі, вчитель фіксує лише задовільне чи незадовільне засвоєння матеріалу з кожного розділу, більш диференційованих оцінок не існує.

Санта-Барбара-план. Учні розподілялись за здібностями на три підгрупи з відповідними відмінностями в обсязі і глибині вивчення матеріалу; можливий перехід з групи в групу; переведення в наступний клас не обмежувалось часовими рамками.

Норт-Денвер-план. Загальні мінімальні вимоги для всього класу і можливість індивідуальної роботи над складнішими завданнями і прискореного просування окремих учнів в засвоєнні навчальної програми.

Дальтон-план. Вчителька Е. Паркхерст під впливом ідей М. Монтесорі. Учні розподілялись по здібностям на основі вимірювання коефіцієнту розумової обдарованості. Привів до сегрегації учнів (вважалося, що коефіцієнт І Q з віком суттєво не змінюється).

Ієна-план. Поєднання індивідуального режиму навчальної роботи з організацією рухомих за складом навчальних груп. Поділ учнів на класи за віком і рівнем підготовки (горизонтальне групування) замінювалось об'єднанням в групи дітей різного віку і рівня підготовки (вертикальне групування). В середині груп на основі шкільних інтересів утворювалися тимчасові, вільно складені підгрупи-ланки від 2 до 6 чоловік. При різних видах навчальної діяльності їх склад міг вільно змінюватись. Переважали робота за індивідуальними планами і самостійне вивчення навчального матеріалу.

Віннетка-план. Учні мають досягати чітко заданих цілей. Навчальний матеріал освоювався індивідуально, у власному темпі, супроводжувався діагностичним тестуванням, яке встановлювало рівень наближення учнів до наперед намічених результатів і передбачало можливість використання додаткового чи допоміжного матеріалу.

Моральне виховання. Розвиток промисловості вимагав нових особистісних якостей, насамперед підприємливості і діловитості. Педагогі-теоретики стали заявляти про необхідність посилення виховної функції масової школи. Як важливу проблему морального виховання ставили проблему мети

виховання. Всі концепції пов'язували мету виховання з формуванням ідеальної людини, хоч розуміли ідеальну людину по-різному.

Ернст Лінде: «Мета виховання полягає не лише в знаннях, але й в пробудженні в цілому особистості вихованця».

Гуго Гаудінг: «Мета виховання – це вдосконалення людини в людині заради самої себе».

Георг Кершенштейнер: «Вищим завданням виховання є розвиток у вихованцеві схильності і сили поряд з професійною роботою і при її допомозі вміти працювати над власним «я». над вдосконаленням своєї власної особистості, щоб розвиток держави, до якої він належить, рухався в напрямку до ідеалу морального співтовариства».

Уільям Беглі: «Ідеал виховання – це формування соціально-ефективної особистості».

Фрідріх Паульсен: «Ідеал виховання – це такий розвиток індивідуалізму, при якому індивід зуміє максимально пристосуватися до свого оточення, природного й історичного».

Едвард Торндайк: «Ідеал виховання – це розвиток в людині доброзичливості, примноження суми людської енергії і щастя, зменшення суми страждань...».

У 1908-1909 рр. провели дослідження на тему «Моральне навчання і моральне тренування в школах» у міжнародному масштабі (Європа, Канада, США, Австралія, Японія). Прагнули вивчити практику морального виховання у школах і виробити рекомендації для її вдосконалення. Розуміли, що соціальним замовленням суспільства є формування поколінь, які легко і швидко адаптуються до нових соціальних умов. Загальні висновки дослідження звелись до наступних:

1. Школа відіграє вирішальну роль в справі морального виховання, але без допомоги сім'ї справитись не може.

2. Результати морального виховання залежать від наступних умов: роль релігії, вплив моралі суспільства, особливості самої особистості.

3. Невід'ємною частиною морального виховання є релігійне, причому релігія повинна розумітись як сукупність багатьох віросповідань.

4. Методи морального виховання повинні залежати від індивідуальних і вікових особливостей дітей, від типу школи, повинні використовуватись диференційовано для хлопчиків і дівчат. У виборі методів виховання необхідно надавати вчителю якомога більше свободи.

5. В моральному вихованні велика роль вчителя, тому він повинен відповідати таким вимогам: бути молодим або зберігати подобу молодої людини; бути привабливим і цим притягувати дитину; морально чистим; відмовлятись від особистих бажань, якщо вони не співпадають з бажаннями дітей; любити дітей більше від себе; бути справедливим; не оточувати себе фаворитами; бути щирим і чесним.

6. Важливим фактором успішності морального виховання є організація, корпоративне життя школи. Це передбачає розумний режим, добре сплановане

приміщення, освітлення, чисте повітря, ігри дітей, дитяче самоврядування. Все це створює моральну атмосферу школи.

7. Потужним фактором морального виховання є зміст освіти, порядок розташування шкільних предметів та їх значущість для морального виховання.

Традиційні педагогічні погляди, що остаточно склались протягом 19 ст., полягали у необхідності формування культури мислення, у наданні процесу виховання спрямованого характеру, визнавали соціальну обумовленість результатів навчання і виховання, провідну роль вчителя в навчально-виховному процесі, словесно-книжкове навчання.

Продовжувала користуватись популярністю гербартіанська педагогіка, однак педагогічні ідеї Гербарта були видозмінені. Концентрація навчання відбувалась лише довкола гуманітарних шкільних предметів. Формальні ступені навчання було канонізовано, правила навчання жорстко регламентовані, що виключило самостійну творчість вчителів і посилило авторитарний характер навчання і виховання. Гербартіанська педагогіка була особливо популярна в Німеччині, в Росії, Австро-Угорщині і мала значне поширення у США.

Філософською базою традиційної педагогіки служили позитивізм і неотомізм. Неотомізм полягав у синтезі віри і раціоналізму, людину розглядали як незмінну і самодіяльну духовну субстанцію. Авторитарну сутність виховання було завуальовано, хоча неотоміська педагогіка продовжувала насаджувати покірність і відречення від особистої ініціативи.

Позитивісти вважали, що виховання повинно породжувати і зміцнювати гомогенність суспільства. Окрема людина весь час бореться з своїми інстинктами і бажаннями, що суперечать моральним цінностям суспільства. Виховання повинно враховувати цю боротьбу соціального і біологічного в особистості. Першочергове значення має суспільна мета і характер виховання, вплив суспільства на особистість. Школа має бути надкласовою, виховувати гуманізм і вміння керувати своїми вчинками.

Реформаторська педагогіка представлена різними концепціями навчання і виховання. Розглянемо окремі з них.

Теорія «Трудової школи» і «громадянського виховання». Ідея у трудовому навчанні і вихованні школярів, що ігнорувала офіційна педагогіка. Розробляли француз Ж. Бет'є, американець К. Вудвурд, німці Г. Гаудінг і Георг Кершенштейнер (1854-1932), який розробив найбільш повно і створив перші подібні школи у Мюнхені (основні праці у період 1901-1912 рр.).

Г. К. вважав, що основне завдання школи – «громадянське виховання», тобто виховання людей, переконаних у необхідності беззаперечної слухняності існуючій державі. Корисний громадянин повинен прагнути і вміти служити державі, віддавати їй усе, що має. Для цього потрібні різні вміння. Г. К.: «Першою метою виховання молоді, що закінчує народну школу, є утворення професійної дієздатності і любові до праці, а разом з ними і тих елементарних доброчесностей, які ведуть, як до свого природного наслідку, до працездатності, до добросовісності, старанності, почуття відповідальності, самоволодіння і відданості діяльному життю. Крім того, в тісному зв'язку з цим необхідно прагнути, як до другої мети, до розуміння зв'язку інтересу всіх і

вітчизни особливо, а також до розуміння вчення про тілесне здоров'я, до діяльного прояву цього розуміння в прояві самоволодіння, справедливості, відданості у веденні розумного способу життя з сильним почуттям особистої відповідальності».

Школа має озброїти професією і надати професії морального характеру, щоб громадянин дивився на свою професію як засіб служіння державі і в цьому бачив мету життя. Для цього школа має оволодіти душею дитини, а це найлегше зробити в трудовій діяльності.

Вважаю, що сучасна народна школа після 7 років навчання залишає людину беззахисною перед аморальними аполітичними впливами. Потрібно впливати аж до служби в армії.

Трудова школа повинна була дати політичне виховання, розуміння завдань держави, усвідомлення громадянського обов'язку і любові до вітчизни. Виховання спрямоване проти диктатури пролетаріату, через що методи Г. К. була популярна в Європі і в Україні в 20-ті роки, але не у СРСР.

Таке виховання здійснюється через співжиття і спільну фахову освіту, а потім шляхом ознайомлення учнів з життєвими і громадськими справами взагалі, виходячи з їх фахових зацікавлень (історія і культура свого народу, інших народів і держав).

Завдання школи впливають з потреб держави. Корисний громадянин той, хто працює на благо держави. Учні, наділені здатністю до творчого мислення, повинні готуватись до продовження освіти в середніх і вищих школах, а решта обмежується професійною освітою.

Оригінально розумів підготовку до професійної фізичної праці. Не навчити спеціальним прийомом роботи, не ознайомити з виробничими процесами, а привчити до чесних методів праці, до ретельності, ґрунтовності, пробудити радість від праці.

Школа повинна сприяти «моральному облагороджуванню професії» (прагнення приносити користь суспільству) шляхом організації спільної праці учнів, в ході якої розвивається почуття відповідальності за виконувану роботу, розуміння взаємозалежності і взаємозв'язку всіх членів трудового співтовариства.

«Моральне облагороджування суспільства» – дитяча незрілість робить безцільними спроби роз'яснити завдання держави. Тому потрібно якомога раніше навчити дітей трудитися на службі якійсь ідеї, яку висуває держава.

Для трудової школи характерні наступні риси: 1 – прищепити учням уміння самостійно користуватися такими методами, які характерні для відповідних наук, представлених в школі у вигляді навчальних предметів; 2 – ручна праця як важливий засіб виховання характеру і підготовки до практичної діяльності.

Однак ці ознаки не обов'язкові. В середніх школах може зовсім не бути ручної праці. Тут формуються уміння і навички, пов'язані з розумовою діяльністю. Праця вводиться як спеціальний предмет, що привчає до ретельності, дає уміння і навички, які потім використовуються для виконання

різних практичних робіт. Для цього в школах посада вчителя праці, майстерні, садок, шкільна кухня, акваріуми, тераріуми, догляд за квітами.

Оскільки учні невдовзі по закінченні школи все забувають, вирішив, що обсяг матеріалу має бути зведений до розумного мінімуму. Тому невеликий теоретичний курс і давати учням змогу здобувати якомога більше своїх власних спостережень, пізнавати безпосередньо живу природу.

Висновки.

1. Основне завдання народної школи полягає не в повідомленні учням знань, що механічно заучуються, а у формуванні характеру, звичок, умінь і навичок, необхідних для продуктивної діяльності в житті.

2. Люди від природи наділені різною розумовою обдарованістю, тому одні займаються розумовою працею, інші фізичною і виконують рішення своїх вождів. Представники цих груп одержують в школі професійну підготовку, що зводиться до вироблення установки на певний тип праці і вироблення характеру. (Це одна з причин виникнення і стійкості фашизму: «за вас думає фюрер»).

3. Трудова школа двох типів. Одна готує народ до фізичної праці, навчає певному виду праці, прищеплює риси виконавця. Інша готує до розумової праці. Це на фоні ідей про рівне служіння суспільству і державі, що виключало суспільні заворушення.

4. Трудова школа не знайомить учнів з суспільно корисною працею, з організацією виробництва, з науково-технічною базою. Праця зводилась до оволодіння ремеслом.

Дуже цікаво готував реформи. Весь час вносив корективи в свої плани відповідно до вказівок персоналу і результатів експерименту. Нові програми обговорювались в різних комісіях і запроваджувались лише на три роки для експерименту. Плани практичних занять запроваджувались спершу в кількох школах. Після річного застосування плану всі вчителі давали про нього відгук, вносили свої пропозиції, і після їх обробки складався новий план на кілька років. При впровадженні нових способів викладання і предметів попередньо влаштовували курси для вчителів. Порівняти з реформами в Україні та й СРСР.

Педагогіка позитивізму. Створена англійським філософом і соціологом Гербертом Спенсером (1820-1903). Основні положення викладені в книзі «Виховання розумове, моральне і фізичне» (1861). Ототожнював соціальний і біологічний розвиток, намагався поширити біологічні закони на суспільні явища. На той час в Англії спостерігалась різюча невідповідність між рівнем освіти і рівнем розвитку науки і промисловості. В школах панував вербалізм і класицизм.

На думку Спенсера, виховання має підготувати людину до суспільного гармонійного і щасливого життя. Для цього її потрібно підготувати до таких форм діяльності:

- 1) що веде до самоохорони;
- 2) орієнтованій на здобування засобів до життя;
- 3) спрямованій на збереження роду та виховання своїх нащадків;
- 4) спрямованій на виконання громадянських і суспільних обов'язків;

5) що сприяє задоволенню дозвілля та своїх естетичних потреб.

Спенсер приділяє велику увагу фізичному вихованню. Дитину потрібно добре годувати і одягати, вона повинна вільно рухатись, багато бувати на свіжому повітрі і вдосталь спати. Фізичне виховання в школах має поширюватись не лише на хлопців, а й на дівчат. В основу фізичного виховання потрібно покласти не гімнастику, а рухливі ігри і спорт, в яких багато рухів, інтересу, веселості. Для того, щоб зберегти своє здоров'я, потрібно знати анатомію, фізіологію і гігієну.

Для здобування засобів до існування в школах дитина повинна вивчати такі науки: логіку, арифметику, геометрію, механіку, фізику, хімію, астрономію, геологію, біологію, суспільствознавство. Цікаво, що Спенсер приділяє мало уваги вивченню мови, літератури, історії. З двох критеріїв тогочасної педагогіки щодо вибору змісту освіти: оволодіння реальними знаннями і формальний розвиток розуму, Спенсер однозначно обрав перший. Вважаючи, що істинне те, що корисне, він рішуче критикував класицизм за захоплення стародавніми мовами, творами класичної літератури і вивченням історії як набору дат, імен і подій. Щоправда, при цьому Спенсер впав у протилежну крайність – замість однобічної гуманітарної освіти запропонував однобічну реальну освіту.

Цікавими є думки Спенсера щодо методики викладання: «Дітям треба якнайменше розповідати і якнайбільше змушувати їх самих робити відкриття. Людство йшло вперед через самонавчання. Для досягнення найбільших успіхів у житті розум кожної людини повинен розвиватися частково тим же порядком. Це постійно підтверджується успіхами людей-самоуків» (Даденков М. Ф. Історія педагогіки. – К., 1947. – С.130.). У навчанні доцільно користуватись принципом концентричності, розширюючи спостереження учнів їх власними висновками. До наукової істини учні повинні дійти своєю працею.

Спенсер був першим в історії педагогіки, хто поставив проблему підготовки людей до виховання своїх нащадків. (В інших країнах ще зберігались великі патріархальні сім'ї, коли у вихованні дітей допомагали дідусі та бабусі, а в Англії вже переважала нуклеарна сім'я, коли діти жили окремо від своїх батьків, що й зумовило гостроту проблеми). Він показав, що необізнаність батьків з фізіологією, психологією, педагогікою призводить до сумних наслідків щодо фізичного і розумового розвитку дітей, однак цілісної програми шкільного курсу з підготовки до виховання дітей не створив.

Стосовно виконання громадянських і суспільних обов'язків, то тут на перше місце виходить історія, причому не нагромадження дат, імен і подій, а заснована на соціології. «Дайте їм поняття про уряд; не потрібно пустих подробиць про особистості, а розкажіть про те, що зроблено при цьому: які установи він відкрив, яких методів дотримувався в справі адміністрації, якими заботонами керувався, яку шкоду приніс країні, тощо. Нарешті, розгорніть картину промислової системи, розумового стану нації в різних його фазах». (Спенсер Т. Воспитание умственное, нравственное, физическое. СПб, 1906).

Моральне виховання Спенсер зводив до підготовки людини, що може взяти від життя все, що їй потрібно, не порушуючи встановлених в суспільстві

порядків. Оскільки Спенсер не вірив, що моральності можна навчити, то питання морального виховання розробляв мало. Він вважав, що виховання має базуватись на основі теорії Руссо, тобто не карати дитину, а допускати, щоб вона терпіла негаразди з її вчинків, доки не пробудиться почуття морального.

Задоволення естетичних потреб Спенсер зводить до літератури, мистецтва, розваг у години дозвілля. Естетична культура має стояти після тих видів культури, які потрібні нам для виконання повсякденних обов'язків. Дуже цінним є твердження, що для розуміння мистецтва також потрібна наука, потрібно знати природу та її красу.

Теорія «вільного» виховання. Після ідей Руссо ідея «вільного» виховання в Європі відродилась наприкінці 19 ст. завдяки діяльності шведської письменниці і громадського діяча Еленн Кей (1849-1926). Вона пропагувала положення, що дітей не потрібно виховувати спеціально, а дати їм можливість поступово виховуватись самим, розвивати свої природні здібності. В дошкільних закладах і початкових школах потрібно розвивати індивідуальні особливості дітей, в основі навчання і виховання повинні лежати інтереси і самостійність дітей. Навчати потрібно лише тому, що знадобиться у практичному житті (перегук з позитивізмом Спенсера), вчитель не повинен нав'язувати дітям своїх думок і вимог, а повинен лише допомагати їм розвиватись і самовиховуватись.

Всі прихильники вільного виховання вважали, що у навчанні і вихованні провідну роль повинні відігравати переживання дитини, накопичення дитиною власного досвіду. Француз П. Лакомб (1848-1921) запропонував *індуктивний метод навчання*, де передбачалась попередня підготовка для подальшого самостійного вивчення явищ і предметів, зацікавлення учнів. Француз Ф. Раух (1861-1909) вважав, що для морального виховання моральні цінності мають набуватись шляхом власного досвіду, в ході діяльності самого вихованця, а нав'язувані ззовні ідеї лише шкодять моральному вихованню.

Німець Г. Шаррельман (1871-1940) зосередився на пошуку стимулів до пізнання, які б захоплювали дітей і давали їм можливість продуктивно навчатись. Таким стимулом він вважав переживання актуального інтересу. Актуальний інтерес дає учням змогу швидко і якісно оволодіти значним обсягом матеріалу, причому в пошуковій та ігровій формі. В зв'язку з цим Шаррельман розглядав навчання не як лінійне і послідовне нарощування знань, а як прориви з окремих предметів і тем. Стимулювати актуальний інтерес могли природні явища, «випадкові» фрази педагога, принесений лаборантом предмет.

Під час пояснення нового матеріалу Шаррельман намагався включити дітей у спільну діяльність, розговорити їх, розворушити. Для цього він малював на дошці різні символи, що послідовно розкривали тему (перегук з опорними конспектами Шаталова). Шаррельман надавав великого значення малюванню і розробив продуктивну методику навчання його основам. Також приділяв велику увагу «ручній діяльності» учнів (урокам праці), яка забезпечує самостійний розвиток дітей (перегук з уроками праці Волкова).

Попри всі достоїнства, система Шаррельмана, як і вся педагогіка «вільного» виховання, не могла забезпечити засвоєння учнями зарані визначеної суми знань.

Найбільш відомим представником «вільного» виховання є італійка Марія Монтесорі (1870-1952), перша італійка – доктор медичних наук, професор антропології і гігієни. Протягом 1898-1900 років працювала в психіатричній клініці для недорозвинених дітей, що зумовило перенесення методів роботи з недорозвиненими дітьми на нормальних. У 1907 р. відродила в Римі «Будинок дитини». пізніше створювала школи за своєю системою, брала участь у підготовці вчителів до роботи з розумово відсталими дітьми. Автор багатьох педагогічних праць: «Метод наукової педагогіки, що застосовується до виховання у «будинках дітей»; «Самовиховання і самонавчання в початковій школі»; «Будинок дитини. Метод наукової педагогіки»; «Керівництво до мого методу»; «Антропологічна педагогіка» та інших. В останні роки життя очолювала Інститут педагогіки ЮНЕСКО в Гамбурзі.

М. Монтесорі виходила з положення, що дитина за своєю природою здатна до самостійного, спонтанного розвитку і головним завданням виховання вважала створення такого оточення, яке б давало дітям потрібну для самовиховання поживу. Діти повинні самі вільно вибирати матеріал для занять, розвивати свою сенсорну культуру, виховуватись в релігійному дусі, гратися лише з штучними предметами, виявляти і розвивати свої погляди і почуття. Активна виховуюча роль педагога заперечувалась, однак від вчителя вимагалась наукова освіта, культивувалась педагогічна активність.

Свободу у вихованні дитини М. Монтесорі розуміла як створення умов, що максимально сприяють розвитку особистості. Велика увага приділялась розвитку почуттів, відчуттів, сприймання, уявлень, пам'яті, уяви, з цією метою було вироблено чимало правил.

Монтесорі розробила раціональні методи навчання читанню і письму, що відповідали потреба розвитку організму, мозку, психіки. Діти 4 років довільно запам'ятовували всі літери в процесі гри, одночасно вчилися читати і писати.

В школах Монтесорі був тривалий навчальний день – 4-5 год., протягом якого чергувались заняття (спеціальні вправи для розвитку розумових здібностей і органів чуття), гімнастика, ігри, ручна праця, співи, тощо. Велика увага приділялась релігійному вихованню, заучуванню молитов, виконанню обрядів; для цього влаштовувались спеціальні кімнати (в католицькій Італії першої половини 20 ст. це цілком природно).

Паралельно з самостійними заняттями дітей існував і індивідуальний урок, побудований на принципах стислості, простоти, об'єктивності. Під час уроку дитина максимально зосереджувалась на предметі, вплив вихователя виключався.

В теорії і практиці Монтесорі навчання і гра розмежовувались, навчання в ігровій формі не допускалось (сучасна теорія заохочує навчання в ігровій формі для дошкільнят і молодших школярів).

Для розвитку сенсорної культури школярів було створено обширний дидактичний матеріал. Природні матеріали і іграшки як посібники не

використовувались, оскільки, на думку Монтесорі, в них немає необхідного для виховання почуття точності. Перевага надавалась різним геометричним формам, діти сприймали предмети не лише зором, а й дотиком. Рекомендувалось для більш тонкого розвитку одного з чуттів виключати інші (зав'язувати очі і сприймати предмети лише дотиком). Малювання мало технічний напрямок – обведення контурів як підготовка до письма, розфарбовування готових малюнків. Для розвитку органів чуття використовувались спостереження середовища, довколишніх предметів, ліплення, спеціальні ігри.

Розвитку творчості і уяви дітей приділяється значно менше уваги (наслідки перенесення на нормальних дітей методики роботи з розумово відсталими). Немає вільного малювання, не використовуються оповідання і казки.

В моральному вихованні також панувала свобода дитини. Існувало лише одне обмеження – не порушувати свободу і добробут товаришів. Для виховання діти об'єднувались у гуртки по 10-20 чоловік (з метою соціалізації), у них викликались почуття взаємодопомоги і симпатії поряд з особистою самостійністю. Для розвитку волі використовувались години загальної мовчанки і нерухомості.

Велике значення приділялось здоров'ю дітей, розвитку м'язів і культури рухів. Монтесорі була піонером у запровадженні в дошкільну і шкільну практику систематичні щомісячні антропологічні вимірювання. Запровадила також обладнання приміщень легкими меблями – столами, стільцями, шафками, гігієнічним і трудовим обладнанням – рукомийники, шухляди для зберігання предметів самообслуговування, столи для миття посуду, тощо.

Експериментальна педагогіка ставила перед собою завдання знайти нові методи вивчення дитини шляхом експерименту, зробити педагогіку точною наукою. Представники цього напрямку здійснили ряд досліджень, що дозволило глибоко зрозуміти окремі сторони педагогічного процесу. Було досліджено процеси, за допомогою яких дитина вчиться читати, писати, малювати... Було встановлено, що пам'ять і увага дитини значно відрізняються від психічних процесів дорослого, що вони розвиваються відповідно до загального розумового розвитку у навчанні. Дослідили працездатність учнів, стомлюваність, доцільність і тривалість перерв у роботі. Було встановлено ряд закономірностей росту і розвитку дітей: співвідношення розвитку окремих органів у різному віці, зміни в процесах дихання і кровообігу; нерівномірність в розвитку – прискорення в одному віці і сповільнення в іншому. Цінні результати було одержано при вивченні зору, слуху, дотику, уваги, пам'яті, кольорових уявлень, окремих розумових операцій.

В рамках експериментальної педагогіки було відкрито ряд лабораторій, створено педагогічні товариства, стали видаватись журнали. Одночасно проявилась і обмеженість експериментальної педагогіки – розвиток дитини розглядався як біологічне явище, без врахування впливу оточення, перевага віддавалась лабораторним, штучним експериментам, а природним експериментом нехтували. На базі експериментальної педагогіки наприкінці 19

ст. у США виникла педологія, яка швидко стала популярною у Європі. Педологи вважали, що розвиток дитини обумовлений спадковістю і соціальним середовищем, що давало підстави зараховувати багатьох дітей у категорії розумово відсталих, важких, дефективних.

Ернст Мейман (1862-1915) – видатний представник німецької експериментальної педагогіки, професор філософії і педагогіки, університетський викладач. Став об'єднувати дані педагогіки, психології, психопатології, анатомії, гігієни. Визнавав лише лабораторний експеримент. Визначив основні умови експериментування: викликати за бажанням процеси, що будуть досліджуватись; довільно змінювати процеси досліджень відповідно до намірів експериментатора; втручання в перебіг явищ спрямовується науковими намірами; кількісна фіксація змін у досліджуваних процесах. Досліджував розвиток дитини як співвідношення фізичного і духовного розвитку; залишив ряд цінних думок про розумове виховання, гігієну шкільної праці, вплив на учня шкільного і позашкільного життя. Вимагав, щоб вчитель мав психофізичний портрет кожного учня.

Мейман поставив вимоги до вивчення розвитку дитини: 1) визначити періоди розвитку і нормальні відхилення в розвитку; 2) встановити відмінності між дитиною і дорослою людиною; 3) вивчити взаємозв'язки між фізичним і розумовим розвитком; 4) визначити можливі межі відхилень від середнього типу розвитку; 5) розв'язати питання розвитку в окремих дітей здібностей до окремих предметів. Знання дитини за такою схемою дасть змогу вчителю встановити здібності кожної дитини і поділити клас на групи за працездатністю і розумовим розвитком.

На додачу до звичайних, вже відомих методів дослідження: 1) спостереження; 2) анкетування; 3) педагогічні щоденники; 4) складання характеристик на учнів; 5) експерименти, лабораторні тести; Мейман розробив нові: 1) уявити самого себе в становищі дитини; 2) спогади про власне дитинство; 3) порівняльно-еволюційний метод, коли порівнюють людей і тварин та дітей різних країн і народів; 4) вивчення результатів дитячої творчості, особливо малюнків.

Американець Едуард Торндайк (1874-1949) в своїх роботах виходив з вчення біхевіоризму, за яким поведінка людини – це зовнішні реакції організму у відповідь на стимули, що закріплюються багаторазовими механічними вправами. Він вважав, що виховання зводиться до змін і тому педагогіка повинна вивчати зміни в людині. Навчання і розвиток при цьому ототожнюються. Торндайк багато працював над проблемами природи людини і пізнання, розробляв «закони учення» як вироблення зв'язків в системі стимул-реакція, досліджував ідеали виховання, мету навчання і зміст освіти. Вніс значний вклад в методику наукового спостереження і експерименту, розвиток тестування, використання математичних методів в педагогіці.

Педагогіка дії, яка близька до експериментальної педагогіки, набула поширення в Німеччині та інших західноєвропейських державах. Найбільш детально розробив положення педагогіки дії німецький педагог Вільгельм Август Лай (1862-1926), який працював вчителем і викладачем вчительської

семінарії в Карлсруе. Він вважав, що життєві процеси всіх організмів, в тому числі й людини, відбуваються рефлексивно за схемою: сприймання – перероблення – вираження. Відбулась чергова біологізація педагогіки, навчання і виховання зводились до вироблення в дітей реакції.

Вважаючи, що дитячі інтереси формуються з потреб згаданих рефлексів, Лай ставив в центр виховного процесу діяльність самого вихованця. Під дією розуміли реакцію на довколишній світ, виражену за допомогою різних засобів власних уявлень. Центр ваги в навчанні переносився на виявлення (відображення), до якого відносили різноманітні види діяльності. Засобами відображення повинні бути малювання, ліплення, моделювання, креслення, ілюстрування літературних творів та їх драматизація, співи, музика, танці, усні і письмові роботи, гімнастика, ручна праця, догляд за рослинами і тваринами, тощо.

Лай поділяв все навчання на «спостережно-речове» і «зображально-формальне». До «спостережно-речового» циклу належали природознавство, хімія, фізика, географія, історія, правознавство, вчення про господарство, мораль, філософія, педагогіка; до «зображально-формального» – все, зв'язане з фізичним зображенням, словесним (мови), художнім (малювання), творчість в моральній сфері, поведінка в товаристві. Головним вважався спостережно-речовий матеріал.

В навчанні предмети зображально-формального циклу повинні служити, в першу чергу, для відтворення того матеріалу, з яким учнів знайомлять предмети спостережно-речового циклу. Лай вважав, що при викладанні ручної праці, ліплення, малювання, лічби, геометрії, мови, співів, гімнастики необхідно чітко усвідомлювати, що ці предмети служать відтворенню і мають надати досконалішу форму уявленням і почуттям, що зображаються.

Дуже цікавим є погляд Лая на трудове виховання. Оскільки праця є важливим засобом матеріального зображення, вона необхідна в школі, але запроваджувати особливі уроки ручної праці і влаштовувати в школах майстерні не варто. Знайомити дітей з професіями і виробництвом повинна не загальноосвітня, а професійна школа. Загальноосвітня школа дає лише навички поводження з інструментами і матеріалами, що є в кожному домі. В школі ручна праця повинна поділятися на дві групи: перша – виконання практичних вправ і дослідів з природознавчих предметів, моделювання з глини і пластиліну, практичні роботи на прищільній ділянці і в живому куточку; друга – самостійне виготовлення учнями приладів для простих експериментів і предметів у зв'язку з речовим викладам (для дівчат – з матерії; для хлопців – з картону і дерева).

Таким чином, Лай вважав, що в школі майбутнього вчитель покладе в основу педагогічного процесу всі форми практичної діяльності, доступні дітям. При цьому дії дитини не повинні вступати в суперечність з прийнятими в суспільстві етичними, естетичними, релігійними, моральними нормами.

Багато положень педагогіки дії Лая були реалізовано в українських школах в 20-ті роки 20 ст. Це навчання через практичну діяльність учнів і розмежування загальноосвітньої і професійної школи.

«Нове» виховання і «нові» школи. Поширились на межі 19-20 ст. Першу школу заснував Рейді в 1889 р. в Англії, за її зразком засновувались школи Літцем в Німеччині, Фер'єром у Швейцарії, Демоленом у Франції. Школи утримувались педагогічними організаціями чи приватними педагогами. Це були школи-інтернати з високою платою за навчання, вони давали освіту приблизно в обсязі реальних гімназій.

Ідеологи «нових» шкіл були прихильниками ідей Руссо та філантропістів, тому школи відкривались в сільських і гірських місцевостях із здоровим кліматом. Діти жили не в інтернатах, а групами по 5-12 чоловік в квартирах і сім'ях вчителів цих шкіл.

У школах суворий гігієнічний порядок, витримується правильне чергування фізичних, розумових і художніх занять. Щодня близько двох годин відводиться на фізичні вправи: біг, гру, плавання, гімнастику, екскурсії. Діти працюють в садку, в лісі, в полі, на луках, в майстернях і на будівлях.

У навчанні особлива увага звертається на збудження інтересу до наук, на використання наочності. В молодших класах навчання часто організується не за предметами, а комплексно. Практикуються експертні уроки, що проводяться на основі конкретної ситуації, без наперед наміченого плану. У школах існує учнівське самоврядування, яке будується на зразок конституційної держави. Навчання в одних школах спільне, в інших роздільне. Панує сувора дисципліна, детально розроблені правила поведінки для вчителів та учнів, до порушників у виняткових випадках застосовуються фізичні покарання.

На вечірніх лекціях і дебатах обговорюються як справи шкільного життя, так і події в світі, соціальні та політичні питання. Морально-релігійні якості учнів культивуються під час ранішніх і вечірніх молитов.

«Нові» школи виробили ряд вимог до змін у вихованні і навчанні:

- 1) природне виховання;
- 2) обмежити кількість змісту і дбати про якість. Велика увага природничо-математичним наукам, сучасні мови на зміну класичним, увага до історії, фізичного і естетичного виховання. Зміст навчання неоднаковий для всіх; учень має право добирати зміст навчання відповідно до інтересів і здібностей;
- 3) у навчанні перевага віддається самостійним студіям і досліддам;
- 4) вчитель разом з учнем веде дослідження проблем, оцінює в процесі пошуків та відкриття знань;
- 5) вивчення має панувати над навчанням;
- 6) виховання стає рівноправним з навчанням. У вихованні звертається увага на розвиток особистості, індивідуальність учня, моральність, національне виховання, виховання характеру;
- 7) школа здійснює суспільне виховання і підготовку до життя.

Прагматична педагогіка. Базується на філософії прагматизму, яка визнає істинним те, що дає користь. Творцем педагогіки прагматизму є американський професор Джон Дьюї (1859-1952). Дьюї вважав, що людина повинна вчитись шляхом дії, вміти використовувати попередній досвід в нових ситуаціях. Навчання повинно створити в людини бажання неперервного

зростання і надати засоби для його реалізації. Основне положення педагогіки Дьюї – школа не є підготовкою до життя, а є саме життя. Якщо ще в середині 19 ст. школа доповнювала домашнє трудове виховання: діти брали участь у щоденній праці, гартувались в ній, а школа вчила читати, писати, рахувати. Наприкінці 19 ст. ситуація змінилась – діти не лише не беруть участі у праці, а й не бачать її (в містах, де батьки працюють у промисловості). Тому школа повинна дитині участь у творчій праці.

У дослідній школі Дьюї в Чикаго праця дітей була не тільки засобом ознайомлення з виробничою діяльністю, а й джерелом здобування знань. Діти ткали, пряли, шили, готували їжу, будували будинок, доглядали тварин, займались садівництвом і городництвом. В ході цієї діяльності діти одержували відомості математики, мови, зоології, ботаніки, хімії, геометрії, географії, історії. Таким чином, в основі навчання лежить підготовка до практичної діяльності, знання учнів не систематизовані. Навчання і виховання є поглибленням досліду дитини. Дьюї не заперечував наук, але вважав, що вони не повинні викладатись учням у вигляді навчальних предметів, а формуватись з конкретного досвіду дитини.

В плані морального виховання Дьюї вважав, що учням потрібно допомогти виробити моральну поведінку, навчити їх правильно вибирати спосіб розв'язання будь-якої ситуації. Ідеалом вважав виховання людей, що вміють поставити свою соціальну енергію на службу соціальним інтересам. Виступав проти релігійної догматики як проти поза людського джерела моралі. Моральні норми повинні виводитись з суб'єктивного досвіду особистості.

До позитивних сторін педагогіки прагматизму можна віднести критичний аналіз традиційного навчання і виховання, критику його недоліків, вимогу адаптації школи до потреб сучасного суспільного життя, перебудову школи в дусі демократизму, активного суспільного життя дітей. Але педагогіка прагматизму не позбавлена і недоліків: відсутність систематичних знань з природничонаукових дисциплін і майже повна відсутність знань з гуманітарних наук. Недаремно стала хрестоматійною безграмотність американських школярів з історії та географії, адже в США елементи педагогіки прагматизму і досі займають помітне місце в школах.

Функціональна педагогіка. Розроблена швейцарцем Е. Клапаредом (1873-1940). Базується на функціональній психології, метою якої є пристосування організму до середовища. У функціональній педагогіці дитина є організмом, що розвивається і на кожному етапі розвитку має функціональну незалежність. Тому виховання не є приготуванням дитини до життя дорослих, а власним життям дитини. Педагогіка повинна згідно з вимогами психології створювати такі ситуації, що відповідають потребам дитини.

Основні позиції функціональної педагогіки слідуючі:

1) дитина є центром програм і методів виховання. Школа поступово пристосовує психічні процеси дитини до тих дій, що зумовлені її бажаннями і потребами;

2) наслідування є важливим чинником набування нових здібностей;

3) школа готує дитину до праці і дії, привчає до життєвих умов, в яких згодом буде проживати громадянин;

4) засобом виховання є дії самої дитини. Перше місце в діях має належати грі і праці. Праця має бути радісною, не примусовою, носити переважно лабораторний характер. Тому загальна програма є мінімальною і доповнюється заняттями за вибором учнів;

5) вчитель не викладає готові знання, а збуджує інтелектуальні і моральні інтереси, співпрацює з учнями. Вчитель повинен мати відповідну психологічну підготовку і великий ентузіазм;

6) функціональна педагогіка не створює норм і ідеалів, не вимагає, не карає, не винагороджує, вона лише посилює зацікавленість дитини, організовує середовище дитячої активності.

Педагогіка культури. Основні представники: Вільгельм Дільтей (1833-1911), Бенедетто Кроче (1866-1952), Джованні Джентіле (1875-1944). Протилежна функціональній педагогіці. Вважає завданням виховання підготовку особистості до активної і творчої участі в культурному житті шляхом введення її у світ суспільних цінностей, розвитку її духовних сил, прищеплювання їй ідеалу культури. Освіта виступає засобом формування особистості. Але навчання має лише допоміжну функцію у пізнанні матеріальної культури, молодь має переживати, визнавати і засвоювати цінності, норми, і дії, тобто здійснювати своєрідне самовиховання гуманістичного характеру.

Ідеї реформаторської педагогіки реалізовувались у порівняно невеликій кількості дослідних шкіл. Але вони послужили полігоном, де перевірялись нові підходи до навчання і виховання і звідки нові педагогічні ідеї поступово проникали у масову школу.

3.7. ОСВІТА В УКРАЇНІ З 1917 р. ДО ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

З початку 1917 року, з часів лютневої революції в Росії почався дуже цікавий період в історії України та української освіти. Час після лютневої революції характерний слабкістю Тимчасового уряду в Петрограді, який не мав реальних важелів впливу на місцеві органи. В Україні повнота влади перейшла до новоствореної Центральної Ради, котра розпочала боротьбу за надання Україні автономії. Небажання Тимчасового уряду піти на поступки привело до того, що Центральна Рада почала створювати місцеві органи влади, залежні лише від неї, формувати військові частини з українців і майже зовсім перестала дослухатись до розпоряджень з Петрограду, а після жовтневого більшовицького перевороту взагалі проголосила незалежність України.

Центральна Рада утворила Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком, який за кілька місяців провів величезну роботу. Вже весною 1917 року було вироблено план національної освіти, розроблено навчальні плани для шкіл, написано і розпочато випуск підручників. Навчання у школах і вищих навчальних закладах переводилось на українську мову. Вже влітку було розпочато перепідготовку вчителів до роботи за новими навчальними планами,

програмами і підручниками. Діяло більше 50 вчительських курсів, де вчителів, окрім вищесказаного, готували до викладання українською мовою.

За короткий час було відкрито понад 50 українських гімназій, 47 вчительських семінарій, 3 вчительських інститути. Значна частина шкіл перейшла на навчання українською мовою. У жовтні 1917 в Києві було відкрито український народний університет. Кошти на освітні реформи в основному давала громадськість: пожертви з боку багатих, інтелігенції, земств, сільські сходи часто постановляли зібрати кошти на організацію навчання.

3 листопаду 1917 р., після проголошення незалежності України, освітня політика набула більш організованих рис. Було проголошено безкоштовність, демократичність і наступність освіти. Основним типом школи проголошувалась семирічна, що складалась з двох ступенів: чотири + три роки. Шкільні округи були перетворені в комісаріати освіти, які склались з 5 осіб: 4 українців і одного представника національних меншин, яких було найбільше на території комісаріату (поляка, росіянина, єврея, тощо), що стежив за дотриманням освітніх прав національних меншин. Було проголошено право національних меншин на навчання рідною мовою.

Взимку 1917-1918 років розпочався більшовицький наступ на Україну, який вже в грудні 1917 привів до захоплення більшовиками східної частини України і Києва. Більшовицька влада, будучи формально незалежною від московської, в освіті сліпо копіювала московську більшовицьку програму Луначарського: було проголошено безкоштовне, загальне, світське навчання; навчання рідною мовою; запроваджувалась єдина трудова політехнічна школа. Втім, на практиці більшовицька влада чогось позитивного в освіті не зробила.

3 березня по грудень 1918 року територія України була окупована німецькими військами, які створили в Києві гетьманську владу Скоропадського. В освіті влада Скоропадського взяла курс на централізацію освіти (влада належала не комісаріатам, а міністерству освіти) та на збереження двомовності в освіті. Існуючі російськомовні школи зберігались, а нові українські відкривались. Так, було відкрито біля 150 середніх україномовних шкіл.

3 грудня 1918 р. говорити про єдину освітню політику на території України стає неможливо. Великі частини території не належали нікому, опинившись під владою різноманітних повстанських загонів, які не проводили ніякої освітньої політики. Робота вчителів на цих територіях супроводжувалась великими труднощами. Південні і частина східних областей опинились під владою денікінського білогвардійського уряду, який продовжував освітню політику царського уряду. Частина східних областей перебувала в руках більшовицького уряду з столицею в Харкові, що проводив більшовицьку освітню програму.

Цілеспрямована освітня робота велась лише в західних і центральних областях України, де була проголошена УНР (Українська народна Республіка) на чолі з директорією, яка тісно пов'язана з ім'ям Симона Петлюри. Міністр освіти УНР І. Огієнко розробив проект восьмирічної основної школи, що складалась з двох ступенів – молодшої та старшої, кожна тривалістю 4 роки.

Повну середню освіту давала після закінчення школи давала чотирирічна колегія. На відміну від більшовицької політехнічної освіти в Україні професійна школа була відокремлена від основної. На підпорядкованій УНР території у 1919 році діяло 50244 початкові школи, 1211 вищих початкових училищ, 474 чоловічі гімназії, 362 жіночі гімназії, 70 реальних гімназій, 91 комерційна школа, 53 духовних училища, 9 вчительських інститутів, 1 університет у Кам'янці-Подільському.

З 1920 року на всій території України (окрім західних областей), було встановлено більшовицьку владу. Однак влада більшовиків не була міцною. Значна частина населення ставилась до більшовиків надзвичайно вороже, продовжувався масовий повстанський рух, згадки про самостійну українську державу були надто свіжі в пам'яті. За цих обставин більшовицька влада пішла на надання певної автономії Україні. Влада була формально незалежною, в органах влади і більшовицької партії йшла певна робота з українізації (чиновники вивчали українську мову, на ній же велась документація). В галузі освіти Україна також пішла шляхом, трохи відмінним від московського, хоча московська влада чинила постійний тиск на українські органи освіти.

В цілому 20-ті і початок 30-тих років можна охарактеризувати як період пошуків і експериментів в освіті. Не всі начинання були вдалим, рівень освіти учнів залишав бажати кращого, було недостатнє фінансування і матеріальне забезпечення, але йшов процес творчого пошуку, освіта не була скута урядовими і партійними постановами, це був живий організм, а не закостенілий труп. Українська педагогічна наука була в курсі основних досягнень західної педагогіки, регулярно виходили переклади педагогічних праць, їх положення впроваджувались в педагогічну практику. Розглянемо цей період детальніше.

Загальна структура освіти мала такий вигляд: початкова чотирирічна школа (обов'язкова) і трьохрічна середня школа, що разом складали семирічну трудову школу. Далі йшла професійна школа з терміном навчання 3 роки. Вищу освіту складали технікуми (3 роки навчання) та інститути (4 роки). Над ними була Академія наук. На відміну від Росії в Україні технікум (існував паралельно до професійної школи) вважався вищою ланкою освіти, що готував спеціаліста такої ж кваліфікації, як і інститут, але трохи вужчого профілю.

Було проголошено загальне, обов'язкове, десятирічне (з 7 до 17 років) навчання, спільне для хлопців і дівчат, відокремлене від церкви, безкоштовне (за рахунок бюджету). На практиці змогли забезпечити лише навчання протягом 4 років, семирічку закінчували не всі учні, а десятирічку і поготів. Дітей заможних батьків до шкіл приймали неохоче, з них часто вимагали плату за навчання. До вузів дітей заможних батьків приймали дуже мало, часто виключали в ході чисток, як класово чужих.

Семирічні трудові школи дуже різнилились між собою. У містах існували ФЗС (фабрично-заводські семирічки) з індустріальним ухилом, а у селах школи були з сільськогосподарським ухилом. Ухил у виробництво чи сільське господарство часто був лише формальним – у школах не вистачало обладнання, майстерень, посібників, а промислових підприємств, де можна організувати

навчання, було мало. Тому ухил часто зводився до оволодіння простими ремісничими інструментами і прийомами праці з ними.

Існували також позасистемні школи. Це школи селянської молоді, в яких навчались 15-16 річні юнаки і дівчата, що вже мали 3-4 річну освіту. В 1928 році в Україні нараховувалось 115 таких шкіл з 7 тис. учнів. Також були школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) де за 7 років учні здобували знання в обсязі чотирьох класів та вузькопрофесійні навички, тобто це були тупикові школи.

У нових школах спробували перейти до такої організації навчання, щоб позбутись недоліків дореволюційної Російської школи – зубріння, екзаменів, суворої дисципліни, переважання словесних методів викладання, поділу знань на предмети, але «разом з водою з купелі вихлюпнули і дитину». З 1923 року в школах діяли комплексні навчальні програми, згідно яких весь навчальний матеріал поділявся на три комплекси: природа, праця, суспільство. Цим намагались наблизити зміст освіти до життя, реалізувати міжпредметні зв'язки, сформувати активну життєву позицію учнів, запровадити новий підхід до вивчення суспільства, знайти нові можливості суспільно-корисної роботи.

Для прикладу, при вивченні теми «земля» біолог розглядав її як ґрунт, історик розглядав форми власності на землю, математик знайомив учнів з системами координат, геометричними фігурами, обчисленням площ. І все це відбувалось одночасно. Однак комплексні навчальні програми йшли в школах з великими труднощами. Розроблених програм і підручників не було, кожна область, а інколи і окремі райони писали свої програми і підручники. Учні мали займатись в кабінетах і лабораторіях, яких не вистачало.

Самим комплексним програмам були притаманні певні недоліки, яких так і не вдалось позбутись. Програми розуміли лише як систему розташування навчального матеріалу, зв'язок між темами і з трудовим життям учнів був слабким, програми були надто складні і обширні. Вивчення формальних навичок (письмо, читання, рахунок) лише формально прив'язувалось до певних тем (при вивченні теми «домашні тварини» учні вивчали дробі і сумнівні голосні).

Спроба позбутись недоліків комплексних програм привели у 1928 році до переходу на комплекси-проекти. У межах комплексних програм вивчався певний стабільний матеріал, поряд з яким виконувались певні дослідження – проекти, типу: «допоможемо ліквідувати неграмотність». «допоможемо ліквідувати прорив на фабриці». «допоможемо виявити прогульників». Проекти часто мінялись, що викликало плутанину у вчителів, їх теми часто були штучними, далекими від щоденних потреб учнів і школи.

З 1924 року почав поширюватись бригадно-лабораторний метод навчання, згідно якого учні ділились на бригади по 3-7 чоловік і спільно виконували певне завдання чи опрацьовували навчальний матеріал. Вчитель при цьому видавав завдання, при потребі консультував учнів та приймав звіти за роботу. Цей метод також не дав очікуваних результатів через нестачу посібників і лабораторій та, головне, через непривченість учнів до самостійної роботи, можливість скористатись результатами товариша і не відпрацьованість

звітування. Можливо, цей метод просто випередив свій час, адже в практиці передових країн він знайшов своє застосування у старших класах лише з 70-тих років.

У 1929 році понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% ВНЗ вели навчання виключно українською мовою, 97% українських дітей мали змогу навчатись рідною мовою. У вищій школі становище було гіршим. Багато українців мешкало в селах і через слабку шкільну освіту не могли продовжувати навчання у вищих закладах. В 30-ті роки на 10 тисяч населення студентів було: українців – 9,9, росіян – 24, євреїв – 60,5. Існувало багато шкіл з неукраїнською мовою викладання. У 1927 році нараховувалось понад 500 єврейських шкіл (80 тис. учнів); 304 польських (22 тис.); понад 600 німецьких (37 тис.); понад 70 болгарських (7 тис.). Для забезпечення цих шкіл педагогічними кадрами були відповідні навчальні заклади та відділення.

Створювалась мережа позашкільних дитячих установ: піонерські клуби, дитячі агробіологічні станції, дитячі технічні станції, технічні та спортивні гуртки.

Для підготовки молоді до навчання у вищих навчальних закладах була створена мережа робітфаків, де протягом 2-4 років випускників радянських шкіл підтягували до рівня знань випускника царської школи, адже у ВНЗ залишалась в основному професура з старих часів. У 1932 році в Україні нараховувалось 54 робітфаки з 81 тисячею учнів.

3.8. ОСВІТА В СРСР ПРОТЯГОМ 30-х – 80-х РОКІВ

На початку 30-х років центральна влада Радянського Союзу відчула себе достатньо сильною, щоб покінчити з політикою автономії союзних республік і привести їх до «спільного знаменника». Ми детально розглянемо, як цей процес відбувався в Україні. Зрозуміло, що українська освіта була уніфікована, і, говорячи про школу і освіту в Україні, ми дамо достатню характеристику всій радянській системі освіти.

Вже наприкінці 20-х років в Україні розпочалась хвиля репресій, що не спадала довгі роки. Репресії ставили на меті обезголовити український народ, знищити всіх, хто вміє думати і працювати, хто вважає себе українцем. З 1927 розпочалась примусова колективізація сільського господарства. Працьовитих селян оголошували куркулями і вивозили до Сибіру. Протягом 30-х років до Сибіру були вивезено понад 2,5 мільйонів українців, більшість з яких загинула в таборах. Голодомор 1932-1933 років спричинив смерть близько 8 мільйонів селян. На їх місце було переселено багато вихідців з Росії. Цим самим було підірвано традиційну українську культуру родинного виховання.

Знищувались національні кадри письменників, вчених, педагогів, діячів культури і релігії. З 240 українських письменників зникло 200. Понад 3500 українських священників було розстріляно чи заслано до Сибіру. З 85 вчених-мовознавців 62 було ліквідовано. Протягом лише 1934 р. в Дніпропетровській області було розстріляно 454 вчителі. В 1936 р. в Полтаві було зібрано «для концерту» понад 200 кобзарів і розстріляно. Багато пам'ятників мистецтва,

церков (до 700) було зруйновано. З 1930 р. з вжитку зник термін «українознавство». а всі наукові праці з цього питання були знищені або засекречені. Голова уряду УРСР П. Любченко та народний комісар освіти України М. Скрипник покінчили життя самогубством. На керівні пости в уряді та партії були призначені вихідці з Росії або слухняні виконавці волі Москви.

В таких умовах почався наступ на українську освіту. З 1930 р. в школах обов'язково створювались піонерська, комсомольсько і партійна організації, які вели ідеологічну обробку вчителів та учнів. На всій території СРСР розпочалась уніфікація освіти. В Україні перестали випускати власні підручники, а перекладали випущені в Росії. Влада із задоволенням перевела б всі школи на російську мову викладання, але це було неможливо – сільське населення і значна частина міського зовсім не знали російської мови. Тому процес русифікації школи розтягнувся на 50 років.

Було прийнято ряд постанов ЦК ВКП(б), які регламентували роботу школи.

05.09.1931 р. «Про початкову і середню школу».

25.08.1932 р. «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школі».

1933 р. «Про підручники для початкової і середньої школи».

15.05.1934 р. «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР».

03.09.1935 р. «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок в початковій, неповній середній і середній школі».

04.07.1936 р. «Про педологічні перекручення в системі наркомосів».

Результатом виконання цих постанов була докорінна перебудова школи на новий лад. Прийняли єдину структуру школи: початкова школа – 4 роки; неповна середня школа – 7 років (4+3); повна середня школа – 10 років (4+3+3). Було написано програми з кожного предмету з вказівкою кількості годин, запроваджено єдині стабільні підручники.

Було рішуче змінено внутрішній розпорядок в школі: зафіксовано терміни початку і кінця занять, режим роботи школи, для учнів ввели форму і правила поведінки, запровадили п'ятибальну систему оцінювання знань. Було посилено керівну роль вчителя внавчанні, основною формою навчання затверджено урок, індивідуалізовано облік знань учнів, введено екзамени. По зовнішнім формам навчання школу було наближено до гімназії 19-початку 20 ст. З 1937 року в школах відмінили продуктивну працю учнів, зрозумівши нарешті її штучний і малопродуктивний характер.

Було посилено світоглядну спрямованість шкільних предметів, що виразилось у збільшенні часу на викладання математики і природничо-наукових предметів. Натомість знанням учнів з гуманітарних наук приділялось значно менше уваги. Обов'язковим предметом для вивчення стала російська мова. Національна специфіка школи зовсім не бралась до уваги.

Попри декларації загального обов'язкового навчання багато учнів закінчували лише початкову школу, особливо в селах. В школах було багато другорічників (16%). Дітей «класово чужих батьків» – священників, селян-одноосібників, ремісників часто не приймали до школи або вимагали з них

плату за навчання. У вищій школі панувала куріальна система – для трьох курій: дітей робітників, селян і службовців встановлювався відсоток прийому до ВНЗ. Дітей інших батьків до ВНЗ не приймали.

Було покінчено з експериментами в освіті. Науковці-педагоги займались лише обґрунтуванням чергових постанов партії і уряду, підводячи під них псевдонаукову базу. Педагогіка на довгі роки стала псевдонаукою.

Подібне реформування школи дозволило Радянському Союзу досить успішно розв'язати нагальні завдання свого розвитку. Промисловість, техніка і наука були забезпечені достатньою кількістю грамотних кадрів. Але негнучка структура школи і відсутність педагогічної науки заклали під фундамент Радянського Союзу бомбу уповільненої дії, яка спрацювала в 70-роки. Коли всі передові держави світу розпочали якісні зміни в освіті, радянська школа виявилась неготовою до перемін, що зумовило відставання СРСР від світового рівня науки і техніки і врешті-решт привело до його розпаду.

Освіта в Західній Україні в 20-30-ті роки. Територія Західної України після закінчення громадянської війни опинилась під владою 3 різних держав. Найбільш благополучним було становище Закарпаття (нині Закарпатська область), яке увійшло до складу Чехословацької республіки. Раніше Закарпаття належало Угорщині і до 1918 тут існували лише угорські школи. На Закарпатті населенню було надано повну можливість для навчання рідною мовою (населення само обирало мову навчання). У 1938 році тут діяло 132 українські дитячі садки, 492 українські школи, численні курси для дітей з віддалених хуторів, освітні та педагогічні товариства. Вчителів готували дві вчительські семінарії та кафедра української мови і літератури при університеті в Празі. Функціонував Греко-католицький богословський ліцей. Діти навчались за підручниками, написаними на Закарпатті українською мовою. Ряд підручників для шкіл було написано Августином Волошином (1874-1946), відомим як президент Республіки Карпато-України, що короткий час існувала весною 1939 р. і була захоплена угорськими військами.

Буковина (приблизно територія Чернівецької області) з 1918 по 1940 рік входила до складу Румунії. Протягом 1918-1928 років на території Буковини діяв стан військової облоги, під час якого було здійснено суцільну румунізацію освіти. Всі школи було переведено на румунську мову, діяльність освітніх організацій переслідувалась і заборонялась. Під час відносно ліберального періоду 1928-1938 років в школах було запроваджено українську мову як навчальний предмет (6-8 год. на тиждень), почалась активна діяльність просвітницьких і культурних організацій. З 1938 р. в Румунії встановлюється військова диктатура і знову українська мова опиняється під заборонаю.

Найбільша частина української території протягом 1919-1939 років перебувала під владою Польщі (приблизно Львівська, Волинська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська області). Польща проводила політику колонізації населення, витісняючи українську мову зі шкіл. У селах були лише початкові однокласні школи з одним вчителем, який часто вчив 50-200 учнів, а до міських шкіл селянських дітей не приймали. Проводились опитування для визначення, якою мовою має працювати школа, однак

результати плебісцитів всіляко перекручувались на користь польської мови. За 20 років Польської влади з 3662 початкових українських шкіл залишилось 139. П'ята частина українських дітей не відвідувала школу. З 138 середніх українських шкіл у 1939 році залишилось 5 і ще 2 двомовні школи з 2378 учнями. Львівський університет було полонізовано. Лише в 1923 році з роботи було звільнено 2500 вчителів-українців. Всупереч тиску польських властей діяли педагогічні і просвітницькі товариства, існувала українська преса (у 1936 році у Галичині виходило 143 різних періодичних видання, з них 40 педагогічних).

Коли ці території повернулись під владу Радянського Союзу (Буковина в 1940, Закарпаття в 1945, решта областей в 1939), то в них зразу розпочався процес уніфікації освіти. Запроваджувались програми, підручники і порядки радянської школи. Багато вчителів арештовувались або виключались з роботи, замінюючись на привозні кадри.

В часи війни українській школі довелося особливо сутужно. Під час німецької окупації в Україні діяла 4-класна народна школа. В інструкції для цих шкіл говорилося: «метою навчання є лічба, уміння розписатися, переконання, що божественна заповідь полягає в тому, щоб коритися німцям, бути чесним, стараним і слухняним». За роки війни в Україні було зруйновано 8 тис. шкільних приміщень, ще 10 тис. було пошкоджено. Багато вчителів загинуло на фронтах і під час окупації, кілька років навчання в школах фактично не відбувалось.

Ще до остаточного припинення воєнних дій в СРСР розпочалися чергові шкільні реформи. З 1943 р. навчання стало починатись з 7 років (раніше з 7 або 8 за бажанням батьків). Хлопці і дівчата стали навчатись роздільно (відмінено в 1954 році). Роздільне навчання було розпочато з метою кращої підготовки хлопців до військової служби, адже протягом 1942-1943 років СРСР часто кидав у бій нашвидку сформовані і ненавчені частини, які несли величезні втрати. В школах було заборонено соціалістичне змагання, що привело до зникнення «липових» оцінок, став зрозумілим дійсний рівень знань учнів.

З 1944 року в школах розпочалося проведення випускних екзаменів, було введено систематичне повторення пройденого матеріалу. Кращих випускників стали нагороджувати золотими і срібними медалями, які давали пільги при вступі до ВНЗ.

З 1949 було проголошено загальну обов'язкову семирічну середню освіту.

З 1956 почали відкриватись спеціальні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей-інвалідів.

З 1958 року було запроваджено загальну обов'язкову восьмирічну освіту. Повна середня освіта тривала 11 років, причому протягом останніх трьох років навчання поєднувалось з продуктивною працею. В основу цього починання було покладено хорошу ідею – поєднати навчання з виробництвом, дати молоді трудове загартування, заодно сформувати кадри професійно підготовлених робітників. Однак у процесі реалізації задуму проявилось багато недоліків: слабка матеріальна база шкіл не давала учням змоги освоїти сучасні професії, все зводилось до оволодіння простими ремісничими навичками; мало учнів

йшло на роботу згідно одержаної спеціальності; в школах було мало учнів, оскільки навчалось саме військове покоління. Вказані недоліки привели у 1966 році до відміни обов'язкового професійного навчання в школах.

У 1966 році розпочались масштабні шкільні реформи. Стала зміцнюватись матеріальна база школи – будуватись нові приміщення, створюватись спеціалізовані кабінети. Загальнообов'язковим стало десятирічне навчання, предметне навчання з різними вчителями стало починатись не з 5, а з 4 класу, з сьомого класу були запроваджені факультативні курси за бажанням учнів. Стало потроху впроваджуватись диференційоване навчання – створювались окремі школи і класи з поглибленим вивченням 1-2 предметів. З метою підвищення дисципліни і культури учнів було введено посаду завуча з виховної роботи.

Професійно-технічні училища стали давати, окрім професійної підготовки, повну середню освіту. Було рішуче перероблено зміст програм і підручників. Ставилось завдання подолати перевантаженість програм, звільнити підручники від другорядного матеріалу, посилити науково-теоретичну підготовку учнів. Педагогіка нарешті стала виходити з стану лженауки. Поряд з обґрунтуванням чергових постанов уряду з реформування школи (до початку реформ думки педагогів не спитали) вчені стали займатись реальними дидактичними проблемами, розв'язуючи завдання – як успішніше навчати учнів.

Однак ці масштабні реформи, які розтяглись на кілька років, в кінцевому підсумку погубили радянську школу. Програми і підручники з математики і природничих дисциплін виявились надто складними, непосильними приблизно для третини учнів. Задля благополучного рапортування про успішне виконання чергових вказівок партії і уряду вчителі стали почати ставити завищені оцінки, виставляючи «3» навіть тим, хто нічого не знав. Реальну картину знань учнів встановити стало неможливо. Шкільна оцінка втратила свою стимулюючу роль, інтерес до навчання навіть у сильних учнів знизився. Професійно-технічні училища перетворились у своєрідний відстійник, куди після 8 класу школи скидали всіх невстигаючих учнів. Низький рівень знань учнів ПТУ, слабка матеріальна база, недоліки в організації виробничої практики, влаштування на роботу, привели до того, що серед учнів стали нормальним явищем прогули, низька дисципліна, пияцтво, хуліганство, наркоманія. Виробництво також нічого не виграло від таких кадрів.

Низька заробітна плата (в 1,5-2 рази менша, ніж у промислового робітника) фахівців з вищою освітою (вчителів, інженерів, лікарів) привела до того, що кращі учні або не йшли у ВНЗ, або після їх закінчення працювали не за спеціальністю (для запобігання цьому в СРСР було запроваджено юридичну відповідальність за небажання працювати за розподілом після ВНЗ).

В 1972 році школи почали переходити на кабінетну систему навчання, значну увагу стали звертати на використання на уроках технічних засобів навчання. Перед школами було поставлено вимоги покращити трудове навчання учнів і профорієнтаційну роботу, звернути увагу на краще вивчення російської і рідної мови. Звернули увагу на виховну роботу в школах. Було

розпочато атестацію вчителів. Сільських дітей почали поза конкурсом зараховувати до педагогічних інститутів. Останнє свідчило про глибоку кризу в освіті і суспільстві: сільські учні при вступі до інститутів не могли конкурувати з міськими, міські діти після закінчення навчання не бажали їхати на роботу в село.

З 1973 року стали звертати увагу на будівництво шкіл в селах, з малих сіл учнів почали возити до шкіл в більші села і міста. Почали створюватись ПТУ в селах для підготовки робітників для сільського господарства. Для сільської молоді при педагогічних інститутах стали будувати гуртожитки.

Всі ці постанови виконувались, але їх ефект був набагато слабшим, ніж сподівались. Поступовий занепад СРСР приводив до недостатнього фінансування освітніх програм, а одного ентузіазму освітян для таких масштабних справ не вистачало.

Остання спроба глобальної шкільної реформи в Радянському Союзі датується 1984 роком. Була розроблено план, згідно з яким навчання в школі продовжувалось до 11 років (починаючи з 6), розпочиналась комп'ютеризація навчання (однак комп'ютерів в школах не було) і вивчення інформатики. Планувалось підняти рівень викладання всіх предметів, збільшити час на трудове навчання і суспільно-корисну працю учнів, зменшити кількість учнів у класі до 25-30, запровадити самоуправління учнів, відмінити звіти шкіл про успішність (щоб вчителі не ставили «липових» оцінок), покращити підготовку вчителів, поліпшити їх побут і оплату праці.

Однак реформа померла, не народившись. Її досягнення звелись до деяких формальних показників: навчання з 6 років, вивчення інформатики, підвищення оплати праці вчителів. Радянський Союз переживав кризу, і на масштабну реформу освіти не вистачало коштів і ресурсів промисловості (не було налагоджено виробництво комп'ютерів, були труднощі з друкуванням достатньої кількості нових підручників).

Навіть повний успіх шкільної реформи не зміг би підняти освіту в СРСР на новий рівень. У питаннях реформи було повністю відсутні якісні зміни: диференціація навчання, перехід від засвоєння знань до засвоєння комунікативних умінь, увага до розвитку індивідуальних здібностей учнів.

В Україні освітні реформи супроводжувались посиленою русифікацією освіти. До 1985 року більшість ВНЗ була переведена на російську мову викладання, кількість шкіл з українською мовою навчання неухильно скорочувалась, а з російською мовою – зростала. З 1965 по 1978 роки кількість українських шкіл зменшилась з 23674 до 17200, а кількість учнів у них зменшилась з 4,5 млн. до 3,8 млн. Кількість російських шкіл за цей час зменшилась з 4703 до 4200, а учнів у них зросла з 2,5 млн. до 2,6 млн. Як бачимо, більшість українських шкіл були невеликі і розташовувались в селах, а російські школи були великі і розташовувались в містах. На сході України у 1985 р. у великих містах (Донецьк, Миколаїв) українських шкіл не було зовсім. У Чернігові в 1960 р. з 20 шкіл було 2 російські, а у 1985 з 30 шкіл було лише 2 українські (з них одна маленька дев'ятирічна). В українських школах українською була лише мова викладання, а навчались учні за підручниками,

написаними в Москві і лише перекладеними на українську мову. Вивчення українознавства не було зовсім, а українська історія і література вивчалися дуже обмежено, з спотворенням значної частини матеріалу.

Після здобуття Україною у 1991 році незалежності біля 10 років помітних зрушень в освіті не відбулось. Нестача коштів і нерозуміння важливості освіти для розвитку держави у керівництва привело до застою. Попри урядові плани і програми реально було зроблено дуже мало. Почалось переведення шкіл на українську мову, однак цей процес дуже далекий від завершення. Було випущено нові україномовні підручники, однак складено їх за старими програмами. Так, з фізики програма майже не мінялась з 1973 року і у школах до цього часу використовуються підручники, надруковані ще за часів СРСР. Запровадження 12-бальної системи оцінювання і переведення учнів до наступного класу навіть з успішністю 1 бал (запозичене з США) принесло більше шкоди, ніж користі. Такі учні не можуть далі засвоювати навчальний матеріал і лише заважають вчитись іншим учням. Нестача підручників, відсутність в багатьох школах комп'ютерів, низька зарплата вчителів (державна не виконує власний закон про зарплату вчителя, рівну середній зарплаті у промисловості) та слабе фінансування шкіл посилюється втратою в учнів інтересу до навчання.

Лише в 21 столітті в Україні було прийнято збалансовану програму реформування освіти, за якою передбачається: 12-річне навчання, дійсне оновлення змісту навчальних предметів і запровадження нових дисциплін, диференціація навчання згідно інтересів учнів та інше можуть вивести українську школу з глухого кута та привести її в ряди розвинених країн світу. Але повинно пройти багато років, щоб стало зрозуміло, чи виправдала реформа школи ті надії, які на неї покладались.

3.9. ОСНОВНІ РИСИ ШКІЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИНУТИХ КРАЇН

Останній період в розвитку освіти почався в розвинених країнах у другій половині 20 століття. Він характерний тим, що освіта зайняла панівне становище у державі. Саме стан школи визначає успіхи держави на світовій арені і у внутрішньому житті. Відносно невелика Франція, яка зазнала значних втрат у другій світовій війні, завдяки увазі до школи, особливо до природничо-математичної освіти (яка традиційно стоїть у Франції дуже високо), висунулась у першу десятку розвинених країн, створила розвинене машинобудування, електронну, авіакосмічну і ядерну промисловість. Схожа картина спостерігається і в Німеччині, котра, будучи повністю зруйнованою в роки війни, займає провідні позиції в світовій економіці. Японія, яка також сильно постраждала від американських бомбардувань (в тому числі і ядерних) в часи другої світової війни і практично позбавлена природних ресурсів, починає претендувати на лідерство в світовій економіці. Протягом останніх років помітно зміцніли позиції «молодих азіатських тигрів» – Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Філіппін, Індонезії. Характерно, що в цих країнах на

держава виділяє на освіту значні кошти і у них створено справжній «культ освіти».

І навпаки, Великобританія, яка була одним з лідерів світу в першій половині 20 ст., наприкінці століття втратила свою роль і замикає список розвинених країн світу. Характерно, що Британська система освіти вважається самою архаїчною серед розвинених країн. Система освіти у США характерна великою диференціацією. Значна кількість американських шкіл дає освіту невисокої якості, і лише школи академічного рівня випускають конкурентоздатні на світовому ринку кадри. Правда, багаті США переманюють до себе на роботу багатьох кваліфікованих спеціалістів з різних країн світу. Без цього припливу кадрів економіка США не змогла б конкурувати з європейською і японською. Радянський Союз проспав якісні зміни в освіті і в результаті вже з 70-х років радянські товари стали неконкурентоздатними на світовому ринку (окрім сировини), рівень життя населення став стрімко відставати від рівня провідних країн світу. Це відставання завершилось розпадом СРСР. Реформи в освіті, які розпочались останнім часом в Україні, дають надію, що освіта в нашій державі також незабаром вступить в новий період розвитку.

Друга половина 20 ст. характеризується переходом розвинених країн з індустріальної епохи в науково-технічну. Відбуваються принципові зміни на виробництві, в побуті, соціальному і духовному житті людей. Зміни відбувались і раніше, але були плавними (суспільство переходило на новий спосіб життя протягом 2-3 поколінь) і за періодом змін ішов період спокою. Зараз зміни відбуваються безперервно, у дедалі вищому темпі (на початку 80-х навіть у розвинених країнах персональний комп'ютер для більшості населення був екзотичною іграшкою, а зараз навіть у слаборозвинених країнах перетворився у предмет першої необхідності. Компакт-диски з'явилися у цей же час, а зараз молодь вже не знає, що таке грамплатівки). Вже протягом одного покоління соціальне і духовне життя міняється кардинально. В структурі робочої сили на перший план висунулись спеціалісти високої кваліфікації, з вищою та надвищою освітою. Повна середня освіта стала необхідним мінімумом для тих, хто претендує на пристойне місце роботи. Від працівників вимагаються такі якості, як професійна мобільність, уміння швидко переучуватись, набувати нові знання, психічна і фізична стійкість.

Провідним державам успіх у світі забезпечили такі фактори: при відборі спеціалістів розум і талант переважає над походженням, створена система відбору здібних і умілих для продовження навчання, діє гнучка система економіки, управління і навчання, працівники продовжують навчатись протягом всього життя, займаються самоосвітою, на своєму робочому місці людина інтенсивно працює і несе відповідальність за свою діяльність.

Перший період змін в освіті проходив в 50-60 роки. Система освіти в цілому залишалась незмінною, але розпочалась робота з відбору і окремого навчання обдарованих учнів. В той час вважали, що відібрана і підготовлена інтелектуальна еліта послужить локомотивом, який поведе країну вперед. Але швидко виявилось, що науково-технічний прогрес вимагає високих стандартів

освіти для значної кількості працюючих, малокваліфіковані робітники не могли ні освоїти нову техніку, ні випускати продукцію високої якості.

Другий період змін в освіті відбувався в 60-70 роки. В цей час здійснювались кількісно-організаційні перетворення, приймались законодавчі акти, спрямовані на продовження термінів обов'язкового навчання, здійснювалась демократизація середньої освіти – середня школа перетворилась в масовий загальнодоступний навчальний заклад (США – Акт про елементарну і середню освіту 1965, Англія – Реформа середньої освіти 1964, Франція – реформа 1975).

Економісти довели, що інвестиції в освіту забезпечують понад 50% річного приросту національного прибутку. Держави стали збільшувати витрати на утримання навчальних закладів і розвиток їх інфраструктури, витрати на освіту досягли 5-7% валового національного продукту. Так, США у 1950 році витрачали на одного учня 400\$ на рік, а у 1985 вже 3700\$. У 1989 США загалом витратили на освіту 320 мільярдів доларів.

Стала культивуватись повага до освіти (згадайте радянське «гнила інтелігенція»), громадськість почала брати активну участь у справах освіти, створюючи різні фонди, асоціації, ради для допомоги навчальним закладам. Фірми встановлюють стипендії на навчання в університетах, корпорації вкладають кошти в шкільні інновації. Президент США урочисто вітає кращих випускників шкіл в Білому домі, і телебачення транслює це на всю державу, краща вчителька року одержує право полетіти в космос.

Величезне значення освіти і значні капіталовкладення приводять до того, що посилюється централізація управління системою освіти. Держава не може полишити таку важливу справу, як освіта, на розсуд місцевих органів. Навчальні плани і програми складаються централізовано, стають єдиними і обов'язковими для всієї держави.

Третій період змін в освіті почався у 80-ті роки і триває дотепер. Для цього етапу характерні зміни в якості і змісті освіти. В розвинених країнах стали приймати урядові програми, де розглядались перспективні питання освіти: «Освіта для 2000 року» 1985 ФРН, «Освіта американців для 21 століття» 1984 США, «Освіта майбутнього» 1985 Франція, «Пошук моделі освіти для 21 століття» 1984 Японія.

Освіта стала неперервною. Весь час міняються технології виробництва, одні галузі промисловості зникають або скорочуються, інші з'являються. Людина протягом свого життя кілька раз міняє місце роботи і професію. Тому людина змушена вчитись протягом всього життя, підвищувати свою кваліфікацію. Масове впровадження в систему управління і виробництва комп'ютерів, поява нових програм, викликали необхідність в переучуванні великої кількості працюючих. Розвинуті країни відреагували на це появою системи курсів різної тривалості для підвищення кваліфікації та перепідготовки працюючих. Набули поширення заочні заклади, де працюючі оволодівають новими знаннями, готуючись зайняти вищу посаду або перейти на іншу роботу.

Освіта поширилась вниз і вгору. В сферу виробництва і обслуговування все ширше приходять жінки, а оскільки сучасні молоді сім'ї живуть окремо від

батьків, то довелось розширювати систему дошкільного виховання. Значно виросла тривалість життя, і багато пенсіонерів, будучи ще цілком працездатними, стали знаходити себе у навчанні, здобувати заочну вищу освіту. У США стали навіть створювати спеціальні стаціонарні заклади спеціально для пенсіонерів.

Найбільші і в той же час найнепомітніші зміни відбулись в середній школі. Найбільші тому, що середня школа з закладу, що готував небагатьох учнів до вищої освіти, стала масовим закладом, у зв'язку з чим докорінно змінився весь зміст освіти. А найнепомітніші тому, що зовні у школі майже нічого не змінилось, хіба що стало вчитись більше учнів, а назви предметів в більшості випадків не змінились. Тому багато людей, і навіть працівників освіти, не може зрозуміти суті змін в роботі середньої школи. Розглянемо ці зміни детально.

З 60-х років середня школа стала масовим закладом. У ній стали вчитись діти з різними інтересами, здібностями, нахилами, відносно яких традиційна дидактика Коменського виявилась безсилою. Якість освіти стала різко знижуватись. Зараз середня школа розвинених країн перебуває у пошуках нової педагогічної системи: переорієнтація школи на особистість учня, визначення базового змісту обов'язкової освіти, створення педагогічних умов для досягнення заданого рівня знань, активізація методів навчання, підвищення рівня професіоналізму вчителя.

В школах послабився принцип технократизму і посилився принцип гуманізму, більше звертають увагу не на засвоєння учнем суми знань, а на розвиток особистості учня. Було прийнято, що всі учні можуть успішно навчатись при відповідному професійному рівні вчителя.

Щодо змісту освіти спочатку (60-і) пішли найлегшим шляхом: учням було дозволено вільний вибір предметів для вивчення, було виключено з числа обов'язкових математику і природничі предмети, знижено вимоги до рівня знань учнів, що не будуть продовжувати освіту, школа сама стала складати навчальні програми, шкільний компонент займав до 50% часу. В результаті відбулось загрозливе зниження рівня загальноосвітньої підготовки більшості учнів.

Зараз на обов'язкові предмети відводиться біля 80% навчального часу, підвищилась увага до природничо-наукової, математичної, технологічної освіти, математика, біологія, фізика, хімія – опинились в числі обов'язкових предметів. Посилились гуманістичні аспекти змісту освіти, в школах розглядається взаємозв'язок науки, технології і суспільства, розширюється коло знань учнів про людину, її розвиток, мотиви поведінки, спілкування, щасливе життя. Посилились вимоги до грамотності учнів з рідної мови.

Через значне розширення зв'язків між країнами в школах відбулось розширення матеріалу про історію, життя, культуру, традиції інших народів в курсах літератури, історії, географії. Всі учні стали вивчати іноземні мови. Вивчення іноземних мов все частіше починається в початкових класах. Велику увагу приділяють розвитку в учнів комунікативних навичок, уміння спілкуватись.

Змінились підходи до диференціації навчання. На предмети за вибором стало відводитись менше часу, отже диференціація за інтересами зменшилась, але навзамін посилилась диференціація за здібностями. Учні або розводять у класи різного рівня, або з кожного предмету створюються кілька рівнів навчання і в одній віковій групі учні можуть бути на різних рівнях, а випускники складатимуть диференційовані екзамени з завданнями різного рівня складності. Щоб узгодити вимоги обов'язкової програми і в той же час здійснювати посилене вивчення окремих дисциплін, широко застосовують інтегровані і спеціальні курси. Все частіше у шкільній практиці інтегровані курси доповнюють, а не замінюють предмети.

У вивченні суспільних дисциплін було поставлено нову мету: дозволити учням визначити своє місце і можливості в рамках соціальної і культурної структури, розуміти широке коло давніх і сучасних проблем, мати уявлення про функціонування економічної і політичної системи. Суспільні дисципліни все частіше викладаються у вигляді інтегративного курсу. В старших класах вводиться курс філософії. В школах здійснюються програми з екологічної освіти. Запроваджуються спеціальні курси статевого виховання.

Зростає інтерес до індивідуалізації навчання. Педагоги прагнуть створити таку школу, навчання в якій повинно зацікавити учня. Продовжуються спроби відмовитись від класно-урочної системи, вчитель має виступати не в ролі керівника, а в ролі консультанта. Розробляються системи оцінювання знань учнів за якісними показниками шляхом періодичного тестування. В разі наявності прогалин в знаннях учень ще раз проходить навчальний матеріал у слабшій групі.

Велика увага приділяється пошуку і підготовці талановитих учнів. З цією метою здійснюється ранній старт в освіту (росте число супердитсадків, де діти до 5 років вчать за шкільною програмою), відкриваються школи для вундеркіндів. Для обдарованих учнів застосовується прискорене навчання: окремі дисципліни проходять в швидшому темпі, дозволяється складання тестів екстерном. Здійснюється не лише пошук обдарованих, а створення суспільної атмосфери, що сприяє їх появі і самореалізації.

Здійснюється активний пошук форм навчання, спрямованих на попередження неуспішності. Навчальний курс будують у вигляді серії логічних етапів, що завершуються конкретними результатами, які можна виміряти. В штат школи вводяться вчителі-репетитори, створюються корекційні групи, літні класи, альтернативні школи з м'яким режимом. Учні надають можливість індивідуально відпрацьовувати матеріал, розробляються дидактичні матеріали для самостійної роботи учнів: карточки, комп'ютерні програми, підручники, магнітні записи... Педагоги підкреслюють, що заходи з попередження неуспішності будуть ефективними лише за умови активності і зацікавленості учнів у навчанні.

Школи проводять значну роботу з профорієнтації і працевлаштування учнів. В школі вводиться продуктивна праця учнів. Зближується загальна і професійна освіта. В школі крім загальноосвітніх предметів все частіше вивчаються курси, що знайомлять учнів з науковими основами сучасного

виробництва, кредитно-банківською системою, принципами приватного підприємництва, вимогами до робочої сили («Технологія» Англія, Франція, «Працезнавство» ФРН, «Економіка». «Бізнес» США). Уроки праці (2-5 год. на тиждень) формують культуру праці (уміння планувати роботу, економно витратити матеріали, правильно користуватися інструментами, тощо).

Все частіше в школах відкриваються професійні, технічні і практичні відділення, запроваджуються нові типи середніх шкіл – технічні і професійні ліцеї і коледжі, набуває поширення «кооперативне» навчання – півдня в школі, півдня в професійному центрі чи на виробництві. Все це здійснюється з метою підготовки частини учнів старших класів до оволодіння професією. В рамках нового предмету «Технологія» учні знайомляться з комп'ютером, причому акцент з вивчення будови перенесено на практичні навички роботи.

У школах створюється спеціальна служба «гайденс» (керівництво). Ця служба здійснює всебічне вивчення учнів, діагностує відхилення і ускладнення в їх поведінці, здійснює корекцію поведінки учнів. В рамках служби «гайденс» організовується допомога невстигаючим учням, їм допомагають обрати спеціальність і місце роботи та знайти своє місце в суспільстві після закінчення школи.

Школа перебудовується в гуманістичному дусі. НТР створює особливо важкі проблеми для підлітків, нестабільність життя, його високий темп породжує бездуховність, жорстокість, насильство, наркоманію. Тому в школі намагаються створити умови для пізнання підлітком самого себе, зміцнити впевненість у собі, виховати повагу до інших людей і уміння співпрацювати з ними. З цією метою підліткам дають знання про людину в межах спеціальних курсів – «Людина». «Мотиви поведінки людини». «Причини і попередження неправильної поведінки». Система «гайденс» створює підліткам сприятливі умови для самореалізації в різних сферах, щоб забезпечити стан впевненості в собі – спорт, видання газет, музика, ліплення, малювання, дизайн, моделювання. Щоб розвинути емпатію (вміння розуміти інших людей, співпереживати), у школах широко застосовують драматизацію, рольові ігри, дискусії, ситуативне виховання.

Щоб дати учням можливість краще адаптуватись до життя суспільства, приділяють велику увагу її соціалізації, ранньому вrostанню в суспільне життя. Від молоді вимагається балансувати між вимогами зовнішніми і власними інтересами; бути як інші і бути, як ніхто інший. Акцент робиться на активність індивіда в процесі соціалізації (раніше вимагалось сприймання вимог суспільства). У молоді прагнуть виховати усвідомлене ставлення до норм і цінностей суспільства, активну і критичну взаємодію з реальністю. Для цього реформують плани і програми, відмінюють класно-урочну систему і систему оцінок, запроваджують рухомий склад навчальних груп і скорочують число учнів на кожного вчителя. В практику школи вводять форми і методи соціалізації: курси адаптації, рольові ігри, соціограми, об'єднання за інтересами, професійні клуби, консультації з проблем виховання, шлюб і сім'я, профорієнтації, врегулювання конфліктів, проведення дозвілля, тощо.

Паралельно з соціалізацією здійснюється громадське виховання, в рамках якого намагаються сформувати слідуючі якості: відданість демократичним ідеалам, розуміння соціальних процесів і політичних структур, знання законів, національну гордість, любов до Вітчизни, прагнення діяти спільно на спільне благо, тощо. У виховання все ширше проникають ідеї соціального партнерства, молодь виховують в дусі миру, ідей пацифізму.

Самоврядування учнів розглядається як потужний засіб соціалізації молоді. Самоврядування учнів будується як точна копія політичної системи країни, на органи самоврядування покладається організація позакласної роботи, видання газет, контроль за порядком у школі.

Вища освіта стала масовою. Виникло багато нових закладів освіти, розрахованих на людей з різним рівнем підготовки і які дають різну кваліфікацію.

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Завгородня Т. К., Прокопів Л. М., Стражнікова І. В. Історія педагогіки: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2014. 160 с.
2. Задорожна-Княгницька Л. В. Історія педагогіки : навчальний посібник для студентів ЗВО. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 364 с.
3. Історія зарубіжної педагогіки: конспект лекцій / Упорядники: Л. В. Маляр, М. І. Кухта. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2020. 64 с.
4. Кравець В. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Тернопіль, 1996. 436 с.
5. Левківський М. В. Історія педагогіки: Навч.-метод. посібник. Вид. 4-те. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 190 с.
6. Лузан П. Г. Васюк О. В. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник. [2-ге вид., доп. і перероб.]. Київ : ДАКККиМ, 2010. 296 с.
7. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб. / За ред. О. О. Любара. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2003. 450 с. (Вища освіта ХХІ століття).
8. Потапюк Л. М. Теорія та історія педагогіки : підручник. Луцьк : Луцький НТУ, 2015. 328 с.
9. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.
10. Хмельницька О. С. Педагогіка. Історія педагогіки: навчально-методичний посібник. Переяслав (Київ. обл.) : Домбровська Я. М., 2021. 222 с.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

В. М. Дедович

**ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ:
ПОРІВНЯННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ**

**Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
педагогічних спеціальностей**

Технічний редактор *О. І. Полковник*

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23743-13583 ПР від 06.02.2019 р.*

Підписано до друку 08.04.2025 р. Формат 60×90 1/16.
Ум. друк. арк. 7,44. Обл.-вид. арк. 9,10. Зам. № 020.

Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка
14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.
nuchk.tipograf@gmail.com